

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ÅBENRÅ BYS HISTORIE

Åbenrå Bys Historie

Redigeret

af

Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen

II

1721-1864

SKRIFTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
Nr. 25

I kommission hos Danske Boghandleres Kommissionsanstalt
1967

UDGIVET MED STØTTE FRA ÅBENRÅ BYRÅD
OG DANSK KULTURSAMFUND

*Historisk Samfund for Sønderjylland
takker for den modtagne støtte.*

Tiden 1721 til 1814

Da Åbenrå kom under kongen

Arvehyldningsakten.

Mandag den 15. september 1721 var de gejstlige og verdslige embedsmænd fra Åbenrå by og amt samt Løgumkloster amt forsamlede for ved deres underskrift på edsformularen hver især at forpligte sig til lydighed og troskab med kong Frederik 4. som det nu udelte Sønderjyllands rette konge og arveherre. Selve *edsaflæggelsen* begyndte om formiddagen kl. 10 og fandt sted på Brundlund slot »i den store stue til højre«. Som kongens repræsentant formanede amtmand, baron von Königstein til lydighed og kaldte i sin tale den fyrstelige del af Slesvig »dette klenodie, som i fordums vanskelige tider var blevet revet bort fra kongeriget Danmark, men som nu atter var indlemmet i kronen«. Også generalsuperintendent Thomas Clausen holdt en længere tale til de forsamlede.

De gejstlige fik først foretræde, og som den første underskrev diakon Christian Friederich Lange fra Åbenrå formularen. Derefter fulgte kantoren, rektor Bertram Augustini, skole- og regnemesteren Rudolph Christian von Niendahl og organist Caspar Rhode. Derimod savnede man provsten over Åbenrå og Løgumkloster provstier, dr. theol. *Christian Gottlieb Koch*. Sammen med de andre provster fra de gottorpske provstier var han tilsagt til arvehyldingen på Gottorp den 4. september 1721. Provst Reimarus i Tønder og provst Krafft i Husum aflagde uden betænkning eden, men provst Koch gjorde vanskeligheder og ville helst slippe for at underskrive edsformularen. Han fik tilstået en betænkningstid på 6 uger og underskrev først den 17. oktober, lige efter fristens udløb. Han underkastede sig således i det ydre, men hans sindelag var uforandret gottorpsk. Fra sin præstetid på Als havde Erik Pontoppidan nøje kendskab til sønderjyske forhold. Han fortæller om provsten, at denne ofte lod sig forlyde med, at det havde været hertug Frederik 4.s hensigt, hvis han var kommet hjem til en rolig regering, at ville udrydde det danske sprog i alle sine

kirker. Og provst Koch ville uden tvivl have været ham en tro hjælper. Nu var tiden en anden. Provsten måtte føje sig.

Efter de gejstlige fik de verdslige embedsmænd foretræde, og også her savnede man den ledende skikkelse, borgmester Caspar von Saldern. Han var på dette tidspunkt 80 år gammel og var syg og senge-liggende. Straks efter underskrev han imidlertid edsformularen hjemme. Af de fire rådmænd, der mødte frem på denne mindeværdige dag, var de to gamle i gårde, nemlig Johan Otto von Niendahl, der havde været rådmand siden 1705, og Owe Friederich Rolfsen, der havde siddet i rådet fra 1706. De to yngste var ret nye i rådsarbejdet, idet Jacob Sedien var blevet udnævnt 1716 og Knudt Jacobsen 1720. Medens rådet udelukkende bestod af købmænd, repræsenterede deputeretkollegiet, der ligeledes var indkaldt til edsaflæggelsen, et noget bredere udsnit af borgerskabet, idet det bestod af 4 købmænd, 4 skippere, 2 gæstgivere og 1 tobaksspinder. Også bysekretæren, Johan Christoph Grosshaupt, byfoged Andreas Jensen og advokat Friederich Arnkiel gav møde. Som repræsentant for Slotsgade og Kolstrup aflagde herredsfoged Andreas Lohmann eden.

Alle disse mænd skulle nu i fællesskab forsøge at løse de mange opgaver, krigens byrder og omvæltningen havde skabt. De fleste af dem havde haft deres virke allerede i den gottorpske tid, men langt den overvejende del af dem formåede at omstille sig efter de nye forhold. Denne kontinuitet betød utvivlsomt roligere forhold for byens borgere og begunstigede en jævnt fremadskridende udvikling, således som den tegner sig i 1720'erne og videre frem.

Dette var mændene, men hvorledes var den by, der var dem betroet?

Byens indre forhold.

Det nøjagtige tal på byens indbyggere i 1721 kan ikke fastslåes, men det har formentlig stadig ligget omkring 1250. Byens og borgernes *økonomiske forhold* var *fortviivlende*. En lang række ekstraskatter og andre udskrivninger havde suget al kapital fra byen. Medens formue- og næringsskatten i 1714 havde kunnet give et udbytte på 651 rdlr., gav udskrivningen i 1721 kun 90 rdlr. 20 sk. Af byens 174 skattepligtige borgere til næringsskat kunne knap 45 pct. ingen skat betale; som årsag angives fattigdom og gæld, og ved flere forklares det nærmere, som f. eks.: »skipper, men har mistet sit skib og gods, fhv. skipper, men har ingen næring af sit skib« og så fremdeles. Nu må opgivelser til skatteansættelse vel altid tages med forbehold,

Wir Endesbenandte Königin Maria II. und Königl. Majest. zu Dänemark/ Norwegen etc. Unser allergnädigster König und Herr/ kraft Dero sub dato Gottorf den 22. Augusti 1721. ausgelassenen Patents/ das dorthin gewesene Fürst. Anteil des Herzogthums Schleswig mit dem übrigen zu vereinigen und Dero Throne als ein altes injuriæ temporum abgerissenes Stück/ auff ewig wieder zu incorporiren für guth befunden / auch / kraft selbigen Patents. uns aller gnädigst injungiren lassen / uns alhier / Persöhnlich einzufinden / umb in Dero alleinige Pflucht zu treten und den getödtlichen Erb-Huldigungs-End in behöriger form abzulegen. So geloben und verpflichten wir uns hiermit und in kraft dieses/das wir Ihr. Königl. Majest. zu Dänemark / Norwegen etc. Für Unseren alleinigen Souverainen Landes-Herrn erkennen und halten / Deroelben / wie auch Dero Königl. Erb-Successoren in der Regierung secundum tenorem Legis Regiæ, Treu/hold und getwärtig seyn / allerhöchst-gedachte Ihr. Königl. Majest. und Dero Königl. Erb-Hauses Nutzen/ Bestes und Vortheil in allem äußersten Fleißes suchen und befördern/ Schaden und Nachtheil aber/ aller Möglichkeit nach / warnen/ verhüten und abwenden/ auch alles das jenige thun und leisten wollen / was getreuen und geborsamen Erb-Untertanen ihren Souverainen Könige und Landes Herrn zu thun und zu leisten schuldig seynd: So wahr uns Gott helffe und sein heiliges Wort: Ubrkundlich unserer eigenhändigen Unterschrifte.

Apothek

den

15

September, Anno 1721.

Casper von Saldern
Johannes Otto von Niemandt
Oscar von Niemandt
Jacob Leidem
König von Saldern
Johannes von Saldern
Johannes von Saldern
Johannes von Saldern
Johannes von Saldern
Johannes von Saldern

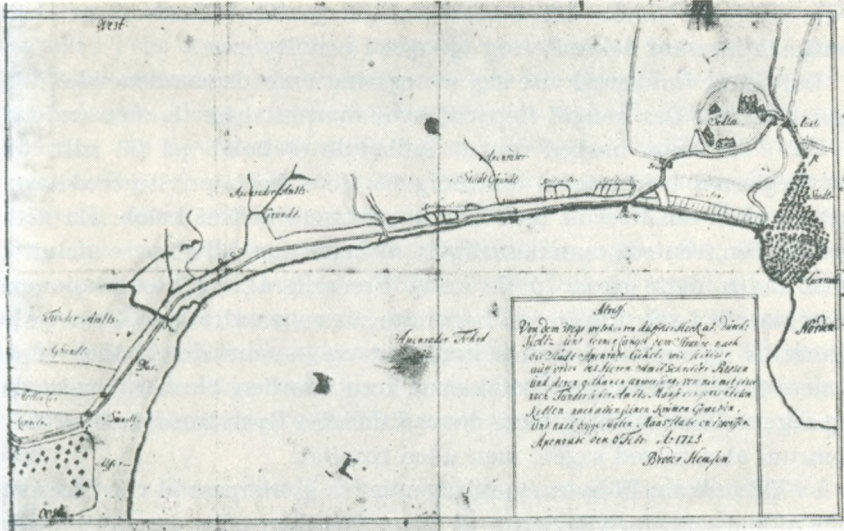
Ottavio von Saldern
Friedrich von Saldern
Johannes von Saldern
Johannes von Saldern
Johannes von Saldern
Johannes von Saldern

Troskabsed, underskrevet af borgmester Casper von Saldern, byens rådmænd og deputerede borgere. Amtmand Königstein havde 6. september 1721 meddelt dem, at eden skulle aflægges på Brundlund slot tidligt om morgenen den 15. I den underskrevne forpligtelse hedder det, at de anerkender og anser kongen for „vor eneste suveræne landsherre“ og vil være ham og hans arvesuccessorer tro og huld „secundum tenorem Legis Regiæ“, i overensstemmelse med kongelovens indhold.

men her er der ingen tvivl om, at det er barsk virkelighed, skattemisterne fortæller om fattigdom og nød. Kun 16 borgere formåede at betale mere end 1 rdl., og kun fem mere end 3 rdlr. Kun købmand Jacob Bjørnsen senior betalte 5 rdlr., og 4 rdlr. betaltes af købmændene Hinrich Frellsen Frees, Jørgen Paulsen og Jørgen Barsøe samt købmandsenken Margrethe Tielsen. Alle fem hørte også i 1714 til byens 7 rigeste, men betalte da hver især mere, end de nu formåede at yde tilsammen. Men skatterne skulle betales, det hæftede byen for. Derfor steg *byens gæld* til uanede højder, og da sidste del af brandskatten på 6000 rdlr. var indkrævet, var gælden nået op på 17.219 rdlr. Heraf var dog 1351 rdlr. 24 sk. transportpenge, som skulle tilbagebetales af rentekammeret, men endnu i 1735 var dette ikke sket. Alle disse mange penge var lånt hos formuende privatfolk — bønder, præster og embedsmænd — hovedsagelig i byens nærmeste omegn. Renten for de fleste lån lå omkring 5 pct., så det var ikke ubetydelige summer, der årligt måtte sættes af hertil. Dertil kom, at de økonomiske forhold yderligere blev forværret ved en stadig indkvartering af mindst to eskadroner rytteri.

Også Slotsgade og Kolstrup havde lidt under krigens byrder. *Slotsgade* havde til brandskatten måttet betale ialt 700 rdlr., som skulle fordeles blandt de ca. 25 betalende indbyggere, gaden da havde. Endvidere havde de måttet erlægge ekstraordinære ydelser af magasin-korn, hø og strå på lige fod med amtets andre undersåtter og i 1721 betale 42 rdlr. til digearbejdet i Ditmarsken. Gadens indbyggere var forgældede, og selv påstod de, at de var hårdere ramt end byens borgere, medens disse naturligvis hævdede, at det omvendte var tilfældet. Heller ikke *Kolstrup* frembød noget opmuntrende syn. De 5 gårde beskrives som slet vedligeholdte og til dels faldefærdige. Tilsammen havde de skatterestancer på 172 speciedaler 9 sk. og 249 rdlr. 20 sk., hvortil kom ret betydelig privat gæld.

Det er billedet af en by i yderste nød, vi har for os, men en by med muligheder for genrejsning. Der var atter fred i Norden, og de åbenrårske skippere kunne igen sejle frit på havene. Med forårsbrisen i sejlene stod de tilbageblevne skibe atter fjorden ud for at komme hjem med varer og kapital til byen. Der skulle atter blive arbejde til de ledige hænder og brød til de sultne munde.

Kort fra 1725, der viser vejen fra Åbenrå sydpå langs fjorden. Lige udenfor byen findes der på højre side af vejen kålhaver. Hvor vejen begynder at gå længere ind i landet ses Skelbækken, der dannede skel mellem Åbenrå amt og Tønder amt, idet Lundtoft herred dengang hørte under amtmanden i Tønder. Kortet er opmålt af Broder Hansen, der hertil brugte kæder, inddelt efter de mål, der blev anvendt i Tønder amt.

Forfatning og styre

Det var af den største betydning for byen at få sine privilegier bekræftet, thi de udgjorde det grundlag, hvorpå byens trivsel og næring hvilede. Foruden af den ærværdige gamle skrå bestod privilegierne af et kompleks af ældre og nyere forordninger og reskripter, omhandlende forskellige ting, såsom skibsbyggeri, afholdelse af markeder, forbud mod forprang o.s.v. På forlangende af den nyoprettede General Landets Økonomi Kommission indsendtes samtlige originale *privilegiebreve* i 1723 til *stadfæstelse*. Fra byens side blev de ledsaget af en udførlig redegørelse for de ting, som man kunne ønske tilføjet. Ønskerne samlede sig især om to forhold: byens græsningsrettigheder i Sønderskov og problemet Slotsgade. Men også Slotsgade havde indsendt sine privilegier til bekræftelse. De ældste var fra 1643. Både amtmand von Massow og amtsfuldmægtig Dauw talte varmt Slotsgades sag mod byen. Problemet om græsningsretten syntes for såvidt allerede at være løst, da det ved kongelig resolution af 2. december 1721 var blevet bestemt, at byens borgere mod en årlig afgift på 20

rldr. fra byen kunne lade deres kreaturer græsse i Sønderskov. Dette ønskede man nu bekræftet og optaget i privilegierne.

Det skulle imidlertid vise sig, at regeringsembetsmændene slet ikke havde travlt. Der hengik flere år, hvor man intet hørte, men endelig, i 1727, fik byen besked om at indbetale et beløb på 63 rldr. for privilegiernes bekræftelse. Samtidig fik de enkelte privilegerede borgere besked om hver at indbetale et nærmere fastsat beløb. Da dette var i orden, ventede man naturligvis, at sagen var ved at være afsluttet, men inden dette skete, døde kong Frederik 4., og kommissionens arbejde gik i stå. Papirerne begyndte nu en vandring mellem tyske kancellis og rentekammerets kontorer, og — som det hedder på et senere tidspunkt i sagen — »akterne kom i uorden, bunkerne voksede, og sagerne blev mere og mere uoverskuelige«. Byen forsøgte med mellemrum at røre ved sagen, men uden resultat.

I 1736 indkom til byen et andragende fra konferensråd von Heespen om at indsende privilegierne til ham, idet han efter kongelig ordre skulle gennemgå de slesvigske byers statutter. Det har formentlig været med nogen skadefryd, at man særdeles høfligt beklagede, at det desværre ikke kunne lade sig gøre, da de i over 13 år havde ligget i København. På von Heespens foranledning kom der skred i sagerne, og de enkelte punkter blev taget op til diskussion. Nogle af disse var dog i mellemtiden blevet ordnet ad anden vej, således var markederne blevet reguleret, og forbudet mod forprang indskærpet. På amtmand von Massows anbefaling affandt man sig med de skippere, der allerede havde bopæl uden for byen, men i fremtiden ville der ikke blive givet yderligere tilladelser hertil. En bestemmelse fra 1670 om afgift på salg af nybyggede skibe fra Åbenrå betegnedes direkte som skadelig og blev slettet. Græsningsretten i Sønderskov blev på rentekammerets indstilling forbigået i tavshed for ikke at foregribe en senere endelig afgørelse — og sluttelig afvistes kravene mod Slotsgade. Med disse modifikationer stadfæstedes byens privilegier endelig den 5. december 1740 og Slotsgades kort efter, nemlig den 6. marts 1741. Ved senere tronskifter skete bekræftelsen af privilegierne mere rutinemæssigt.

Amtmand og statholder.

Som tilsynsførende med byens anliggender og dens styre virkede den kongelige amtmand med titel af bypræsident. Det var til marts 1723 baron von Königstein, som den 16. marts d. å. blev efterfulgt af sin 33-årige stedsøn Christian Albrecht von Massow til Losbech, der

kort efter blev landråd og 1733 konferensråd. Han fortsatte indtil sin død i 1752 som amtmænd og synes som regel at have været i god forståelse med såvel byens styre som dens borgere. De betænknings, han indsendte til regeringen angående byens forhold, vidner både om interesse for byens næringsliv og om indsigt i midlerne til dets fremme. Han synes således at have taget aktivt del i udarbejdelsen af en særlig åbenråsk søret omkring 1730 og fortsatte med at støtte borgernes ansøgninger om dens godkendelse, også efter at denne første gang var blevet nægtet. Direkte indflydelse på byens styre havde han ved valg af borgmestre, og ved disse lejligheder var han ikke bange for at gå imod magistratens ønsker, når han mente, det tjente byens interesse. Dette kom klart frem efter borgmester Arnkiels død i 1726, da amtmænd fastholdt kravet om en jurist som hans efterfølger.

Også ved rådmandsvalg kunne han gøre sin indflydelse gældende, idet det tilkom bypræsidenten først at indstille to af de deputerede borgere til valget, hvorefter magistraten selv stillede forslag om den tredje. På eet punkt stod dog både han og hans efterfølgere som amtmænd stædigt mod byens krav, nemlig når man ville forsøge at pille ved Slotsgades særstilling.

Det var især i von Massows første år som amtmænd, han fik betydning for byen, idet beføjelserne som *bypræsident* ved kongelig reskript af 10. juli 1731 blev overdraget til statholderen, der selvsagt ikke kunne øve samme personlige indflydelse i byen som amtmænd på Brundlund. Som medlem af kirkevisitatoriet bevarede amtmænd dog en væsentlig indflydelse på byens kirke-, skole- og fattigvæsen.

Markgreve Frederik Ernst af Brandenburg-Kulmbach var statholder indtil 1762, derefter prins Carl af Hessen. Af og til mærkes statholderens personlige indgriben i byens anliggender. Således optrådte han som det menige borgerskabs beskytter, da han i 1745 påbød magistraten at lade afholde borgermøde angående udskrivning af ekstraskat til havneforbedringer. Forslaget var gået glat igennem magistraten, hvis medlemmer alle var direkte interesserede i forbedringer, men statholderen fastholdt, at også de menige borgere skulle høres. Fra 1741 tillagdes der statholderen tilsyn med optagelsen af nye lån til byen, og fra 1756 udstraktes tilsynet til at omfatte byregnskabet i sin helhed.

Borgmestre og rådmænd.

Borgmester Caspar von Saldern havde været nær knyttet til det gottorpske hertughus, men hans kraft var nu ved at ebbe ud, og han fik blot lov til at blive siddende som en ærværdig levning fra en tid, som uigenkaldelig var forbi. Nogen indflydelse på byens kommende udvikling kunne han ikke få. Det stod klart for rådets medlemmer, at spørgsmålet om en efterfølger når som helst kunne blive aktuelt, og allerede i oktober 1721 ansøgte rådmand Jacob Sedien kongen om at blive von Salderns efterfølger i tilfælde af, at denne tog sin afsked. Ansøgningen blev sendt til udtalelse hos amtmand von Königstein. Dennes svar må nærmest tolkes som et afslag, idet han blot henviste til, at borgmesteren efter gammel skik blev valgt af borgerskabet og rådet, og at den ældste rådmand blev valgt, hvis han var egnet og villig til at blive borgmester. Den 2. maj 1722 ansøgte von Saldern selv om at få advokat Friederich Arnkiel, søn af provst Trogillus Arnkiel, til sin medhjælper i embedet, men inden svaret forelå, døde borgmesteren den 9. juni 1722.

Friederich Arnkiel tøvede ikke, men skrev allerede tre dage efter von Salderns død en ansøgning til kongen om den ledige stilling som borgmester. Han henviste til, at han var født i byen og ikke alene havde studeret jura, men også i over 8 år ført sager for de stedlige domstole. Inden for *rådet* var der *dyb uenighed*. Den ældste rådmand, Johan Otto von Niendahl var ikke interesseret i posten, men støttede Arnkiel. Rådmand Sedien selv ville være borgmester, og det samme gjaldt *rådmand Rolfsen*, som kunne regne med støtte fra den fjerde rådmand Knudt Jacobsen, de deputerede borgere og store dele af det menige borgerskab. Amtmand von Königstein ønskede derimod ikke at tage stilling.

I slutningen af august rejste Rolfsen til København og indgav en ansøgning til storkansler U. A. von Holstein om, at rådet og borgerskabet efter gammel skik måtte vælge byens borgmester. I denne ansøgning klagede Rolfsen over den indflydelse, advokat Arnkiels svoger og husvært provst Koch udøvede ved at drive teglbrænderi, handel, skibsfart ved parter i skibe o.s.v.; han frygtede, at provstens indflydelse ville blive endnu større, hvis Arnkiel blev borgmester. En ansøgning af lignende indhold blev den 1. september indgivet til kongen, hvorefter tilladelsen til borgmestervalg blev givet. Den 15. oktober fandt valget sted. Rolfsen blev valgt med 160 stemmer,

Sedien fik een stemme og Arnkiel ingen. Valget blev stadfæstet af kongen den 3. november.

Som en konsekvens af valgets udfald meddelte rådmænd von Nien-dahl, at han ønskede at trække sig tilbage fra rådet. Til de to ledige pladser som rådmænd valgtes skipper Hinrich Frellsen og den 36-årige købmand Jacob Bjørnsen. Hinrich Frellsen trak sig dog allerede tilbage 1725 og blev erstattet af den særdeles aktive *Oluf Rudbeck*. Han var bondesøn og havde som tilflytter udelukkende ved egen dygtighed skabt sin position. I de 15 år, han indtil sin død i 1740 sad som rådmænd, blev mange og store opgaver betroet ham, og selvom der flere gange stod blæst om hans dispositioner, kan der næppe være tvivl om hans format. Ganske vist er det et tilfælde, at hans navn idag er bevaret i gadenavnet Wollesgyde, men tilfældet kunne ikke have truffet heldigere.

Ny strid om borgmestervalg.

Rolfens borgmestertid blev kort, idet han allerede døde i begyndelsen af februar 1723. Nogle få dage senere samledes rådmændene med de deputerede borgere og bestemte sig til at handle hurtigt, idet man havde erfaret, at »en vis person« — som man forsigtigt udtrykte sig i borgerprotokollens officielle referat — allerede havde begivet sig til København for at ansøge om posten. Man var klar over, at det hastede, og Jacob Sedien påtog sig derfor som ældste rådmænd at drage til København for at overrække kongen et bønsskrift om frit borgmestervalg, medens det blev overdraget Jacob Bjørnsen at tage til Slesvig for at underrette amtmanden.

Den frygtede konkurrent til borgmesterposten var atter advokat *Friederich Arnkiel*. På dette tidspunkt var han endnu ikke borger i byen, men den 2. maj aflagde han borgered. Kort efter, nemlig den 8. maj, fik amtmanden befaling til at foreslå to emner fra rådet, og samtidig skulle de kontribuerende borgere af deres midte vælge en tredje kandidat. I god overensstemmelse med rådets ønsker foreslog den nyudnævnte amtmand von Massow rådmændene Jacob Sedien og Jacob Bjørnsen. Ved denne lejlighed mærkes et vist modsætningsforhold mellem rådet og borgerskabet, idet dette ved en deputation enstemmigt krævede Friederich Arnkiel opstillet. Når Arnkiels stemmetal ved det foregående borgmestervalg mindre end et år tidligere tages i betragtning, er omslaget i stemningen særdeles påfaldende. Rådspartiet forsøgte med en protest mod Arnkiel, men protesten afvistes blankt. Den 4. juni fandt valget sted, og det blev en overvæl-

dende sejr for borgerskabets kandidat, idet Arnkiel fik 106 stemmer, Jacob Sedien 19 og Jacob Bjørnsen 8.

Også Friederich Arnkiels borgmestertid blev kort, idet han døde 47 år gammel den 3. februar 1728. Hans knapt 5-årige periode er præget af bestræbelserne på at bringe orden i byens økonomi. Dette skete dels ved at skaffe billigere lån og dels ved indkrævning af gamle restancer. Især det sidste har næppe gjort ham synderlig populær blandt det borgerskab, der havde sat ham på borgmesterstolen. I den sidste tid var borgmester Arnkiels helbred dårligt, og allerede i april 1727 begyndte spillet om hans efterfølger.

Udspillet kom fra amtmanden, der for igen at sikre byen en »lærd« borgmester ansøgte kongen om at lade advokat Andreas Fabricius udnævne til viceborgmester. Inden der forelå nogen afgørelse, døde borgmester Arnkiel imidlertid, og selvom Fabricius meldte sig som ansøger, var han for ung til at have nogen virkelig chance. Rådmand Jacob Sedien forsøgte for tredje gang, men såvel på grund af sin alder som sin manglende juridiske uddannelse kunne han næppe regne med støtte fra amtmanden. Hans eneste håb var derfor, at han kunne vinde borgerskabet for sig, og at afgørelsen atter blev lagt i dets hænder. En ansøgning herom var allerede dagen efter Arnkiels død indsendt af magistraten, der samtidig benyttede lejligheden til at tage forbehold mod den tidligere fyrstelige herredsfoged *Bendix Kamphövener*, som rygtet allerede havde gjort til borgmester. Han ville være meget slet egnet hertil, hed det i skrivelsen, idet han stedse havde været Slotsgades fortaler og modsat sig byens ønsker. Dertil kom, at han ikke boede i byen og ikke svarede skat til denne. Den sidste undskyldning var meget dårlig, da borgmester von Saldern i 20 år som borgmester havde boet i Slotsgade.

Afgørende for sagens udfald blev amtmand von Massows indstilling. Belært af erfaringerne frarådede han at give borgerne adgang til selv at vælge deres borgmester, da det ville føre til allehånde stridigheder »og med den nuværende gemytternes tilstand nemt kunne bliver tøndere til en større brand«. Han anså det for afgørende, at borgmesteren som præsident for byretten var jurist, da alle rådmændene jo var ulærde folk. Advokat Fabricius' ubestridte dygtighed til trods, ville han derfor anbefale Bendix Kamphövener til borgmesterstillingen. Og derved blev det, selvom rådet i begyndelsen af april rykkede for fastsættelsen af en valgdag, før de stemmeberettigede borgere nu i forårsmånederne i stort tal drog ud på deres skibe for først at vende tilbage til november. Der blev ikke givet tilladelse til valg, og den

24. april 1728 udnævnte kongen Bendix Kamphövener til borgmester. Hermed indledtes den Kamphövener'ske æra, der skulle vare i 53 år, idet Burchard Christian Kamphövener i 1751 blev adjungeret faderen og i 1762 efterfulgte ham, hvorefter han virkede som borgmester til sin død 1781. Det var atter medlemmer af den mægtige Günderoth-von Saldern-Kamphövener'ske familiekreds, der sad inde med magten i Åbenrå.

Den Kamphövener'ske æra.

Bendix Kamphövener var født i Åbenrå 1681 som søn af herredsfoged Berendt Caspar Kamphövener og var 1710 blevet gift med præstedatteren Anna Fabricius fra Løjt. Han havde studeret jura i Kiel og Rostock, og fra 1709 til 1713 var han herredsfoged i Rise herred. I 1728 karakteriseredes han af von Massow som en fortræffelig personlighed og karakter med modne erfaringer i juridiske sager. Dertil kom, at han var en velhavende mand, der ikke drev noget borgerligt erhverv og derfor var i stand til udelukkende at hellige sig byens vel. Siden 1714 havde han ejet gården Høgebjerg i Løjt sogn og i 1719 overtaget forpagtningen af Hellevad vandmølle. Endelig overtog han i 1739 forpagtningen af Risegård. Der blev til hans udnævnelse knyttet den betingelse, at han skulle flytte til byen, hvis hans bopæl i Slotsgade viste sig at være til skade for købstaden, men det blev aldrig aktuelt. Han blev byen en god borgmester, og under ham oplevede den en blomstring, der kom hele befolkningen til gode. I hans tid begyndte man på en omfattende udvidelse af skibbroen, der blev bygget ny præstegård, ny diakonbolig og ny skole, ligesom det gamle rådhus og kirken blev sat i stand. På flere punkter gennemførtes reformer i administrationen, og byens gader og veje blev bedre vedligeholdt end før. Takket være den günderothske stiftelse og fattigskoles oprettelse blev også de fattiges kår i denne periode betydeligt forbedret.

På trods af rådets modvilje mod hans valg synes der, bortset fra enkelte sammenstød bl. a. med rådmand Knudt Jacobsen om valget af nye deputerede borgere, at være kommet et godt samarbejde i gang mellem borgmester og råd. Rådet forblev indtil 1736 uforandret, idet den rådmandstitel, apoteker Thomas Fabricius i 1735 fik tillagt, udelukkende var et rangsspørgsmål og hverken gav sæde eller stemme i rådet. I årene 1737 til 1743 fulgte tre ekstraordinære kongelige udnævnelser af rådmænd, således at der på dette tidspunkt var 7 rådmænd. Ved de tre følgende dødsfald blandt rådets medlemmer und-

lod man at udnævne nye rådmænd, således at tallet i 1753 atter var fire.

Bendix Kamphövener var ved sin død 81 år gammel og havde i længere tid været svagelig, således at sønnen *Burchard Christian Kamphövener* i virkeligheden havde været borgmester i nogle år. Han var født 1727 og var 20 år gammel blevet student. Derefter havde han studeret jura i Jena og var 1750 blevet udnævnt til herredsfoged i Rise herred, et embede han beholdt indtil 1768. Han blev desuden amtsforvalter 1762, told- og licentforvalter 1769, og endelig udnævntes han i 1781 til etatsråd. Faderens ejendom Høgebjerg overtog han i 1760, men måtte sælge en del af jorderne for at kunne klare sine økonomiske vanskeligheder. Det lykkedes ikke helt, og ved hans død i 1781 konstateredes en betydelig kassemangel. Som følge heraf blev både Høgebjerg og borgmestergården i Slotsgade solgt ved auktion i 1784.

Burchard Christian Kamphöveners borgmestertid betegner i forhold til faderens en tilbagegang, der begyndte i byens vigtigste erhverv, skibsfarten, og derfra forplantede sig til hele bysamfundet. Udbedringsarbejdet på skibbroen fortsattes dog og var i 1781 afsluttet efter mere end 30 års arbejde. Byens økonomiske situation afspejler sig tydeligt i gældsforholdene. Indtil 1750'ernes slutning havde byens gæld været i langsom, men stadig aftagen. I 1760'erne derimod blev den voldsomt forøget, dog hovedsageligt på grund af forhold, som byen ikke selv var herre over. Der var ikke økonomiske reserver til at dække de store forskud til den kongelige kasse og byens egne bidrag til denne periodes store vejarbejder. Beløbene måtte derfor skaffes hjem ved nye lån. I 1772 havde gælden, indbefattet forskud m. v., nået et beløb på 52.033 rdlr. I de følgende år faldt den dog atter noget, således at den i 1780 beløb sig til 45.787 rdlr. I administrativ henseende betegner forordningen af 30. oktober 1772 øget kontrol fra statsmagts side med byens regnskabsvæsen.

Efter byens ansøgning var den gamle fremgangsmåde ved *rdmandvalg* blevet bekræftet ved et kongeligt reskript af 9. januar 1764, således at statholderen stadig skulle indstille to, magistraten én fra deputeretkollegiet til valg. Hermed ophørte den umiddelbare kongelige udnævnelse af rådmænd uden for rådet; samme år fik fysikus dr. Schunck afslag på en ansøgning om rådmandstitel, og ligeså gik det byfoged Hojer i 1787.

I perioden skete der hyppige udskiftninger i rådet. I 1772 ansøgte byen om at få valgt to ekstraordinære rådmænd, således at tallet blev

seks. Kun den ene ansøgning blev bevilliget, og her valgtes Johan Lorentzen, der dog i 1775 blev ordinær rådmand. Der var følgende atter fire rådmænd i byen. Rådet havde ved borgmesterskiftet i 1781 følgende sammensætning: Johan Lorentzen, Hans Bendixen, Cornelius Cornelsen og Martin Bahnsen. Sidstnævnte, der var blevet rådmand i 1779, var søn af afdøde rådmand *Hinrich Bahnsen*, og begge var *farvere*, et erhverv deres slægt drev i 5 generationer i Åbenrå. I ca. 200 år, fra 1681 til 1875, var slægten Bahnsen bosiddende i byen. Det vidnede om slægtens anseelse, at både Hinrich og Martin Bahnsen blev rådmænd, da rådmandsposterne ellers i denne periode uden undtagelser var forbeholdt købmændene og de betydeligste skippere. Martin Bahnsen, der døde 1801, byggede Farversmølle, der stadig ligger som et minde om hans virksomhed. Senere, mellem 1850 og 1864, opnåede også Martin Bahnsens sønnesøn af samme navn at blive rådmand.

Borgmestrene Kanütz, Prehn og Schow.

Borgmester Burchard Christian Kamphövener døde 2. september 1781. Nogle dage efter ansøgte rådmændene og de deputerede borgere kongen om tilladelse til at vælge den nye borgmester. Ansøgningen blev afslået temmelig skarpt med den begrundelse, at borgmestervalgene 1722 og 1723 var blevet indrømmet af særlig nåde, og det kun for den gang. Den nye borgmester blev kancelliråd *Carl Ludwig Kanütz*. Han var født i Åbenrå 1744 som søn af byskriver Friedrich Kanütz. Efter at have studeret jura i Halle havde han i 1770 nedsat sig som advokat i sin fødeby. Efter amtmand Bardenfleths anbefaling blev han i 1775 branddirektør. Dette embede måtte han opgive ved sin udnævnelse til borgmester, men derimod fik han med visse indskrænkninger lov til at beholde sin advokatvirksomhed, da borgmesterembedets indtægter kun var ringe. Han måtte således ikke føre sager for byens domstole eller optræde i sager, hvor en af parterne hørte under byens jurisdiktion. På grund af svagelighed tog han sin afsked som borgmester 1800, og samtidig takkede han magistraten for godt samarbejde. Til gengæld udtalte magistraten, da han søgte sin afsked, at man beklagede dette på grund af hans retskaffenhed, dygtighed og kærlighed til retfærd. Han havde været gift med Maria Margarethe Koch, en sønnedatter af provst Christian Gottlieb Koch. Efter sin afsked som borgmester fortsatte han som advokat indtil sin død 1810.

I borgmester Kanütz' embedstid fik byen et nyt havneregulativ,

og der nedsattes en havnedirektion. Også de offentlige bygninger nød godt af hans bevågenhed. Et længe næret ønske om bedre drikkevand fandt omsider sin løsning i 1796. Byens gæld blev atter forøget, og de økonomiske vanskeligheder tog til. Også rådmændene fik det at mærke.

Rådmand Cornelsen havde i 1784 købt Høgebjerg, men måtte sælge den igen 1789, da han havde sat sine penge til på tobaksfabrikation. Han gik fallit 1791 og måtte gå af som rådmand, men fik bevilling til at beholde rådmandsindtægterne indtil sin død. Også rådmand Hans Bendixen kom i økonomiske vanskeligheder og måtte gøre opbud i 1795. Han måtte derfor gå af, men oppebar en lille pension på 33 rdlr. 16 sk. årligt indtil sin død 1798.

Ansøgerne til det ledige borgmesterembede efter Carl Ludwig Kanütz var advokaterne *Bernhard Carl Prehn* og *Johann Gottlieb Valentin Michaelsen* i Åbenrå samt birkefoged Müller i Løgumkloster. Amtmand von Schmettau anbefalede Müller, men overretten Prehn, som blev udnævnt 5. december 1800. Han fik tilladelse til at fortsætte sin advokatpraksis på samme betingelser som sin forgænger. Han var født i Tønder 1764 som søn af byskriver og rådmand Thomas Prehn. Han studerede jura i Kiel, drev fra 1786 advokatvirksomhed i Tønder, blev 1790 sekretær på amtet i Åbenrå og nedsatte sig her som advokat i 1792.

I en skiftesag 1803—04 udviste borgmester Prehn trods gentagne henstillinger fra magistraten og overretten så stor forsømmelighed, at han 4. maj 1804 blev suspenderet fra sit embede. Det blev overdraget rådmand Peter Bennick Hansen og byskriver Matthias Bentzen foreløbig at varetage borgmesterforretningerne. Prehn søgte om at måtte beholde stillingen som borgmester og fik befaling til at indsende fortegnelse over de resterende embedsforretninger. Dette skete ikke, og suspensionen blev opretholdt. Nu trak uvejret for alvor op over Prehn. Byfoged Hojer klagede til kongen over, at borgmesteren egenmægtig havde opkrævet og inkasseret gebyrer for forseglinger, inventarier, auktioner, testamenter o.s.v., gebyrer, der sædvanligvis blev delt mellem borgmesteren, byskriveren og byfogeden. Magistraten støttede byfogedens klage, hvorefter kancelliet på overrettens indstilling gav Prehn valget mellem undersøgelse af hans embedsførelse eller afsked. Han valgte at søge sin afsked, som blev bevilget 14. juni 1805. Han blev senere advokat i Haderslev, hvor han døde 1816.

Samme dag, Prehn fik bevilget sin afsked, blev kancellist i tyske

Bendix Schow blev borgmester i Åbenrå 1805. Han døde den 19. august 1839.

kancelli *Bendix Franz Ludwig Schow* udnævnt til borgmester i Åbenrå. Kancelliet foretrak ham frem for advokat Schrader i Kiel, som statholderen anbefalede. Schow blev tillige byskriver, da den bedagede byskriver Bentzen samme år havde fået bevilget sin afsked. Bendix Schow var født 1778 i Rendsborg som søn af en oberst, han havde studeret jura i Kiel og derefter været volontør i rentekammeret, inden han kom til tyske kancelli.

Valget af Bendix Schow karakteriseres af denne periodes bedste kender, Gottlieb Japsen, som »en lykkelig beslutning. Byen fik i ham en særdeles dygtig forvaltningsmand og samtidig en mand, der med vågent sind fulgte med i tidens rørelser.«

Perioden fra 1800 til 1814 blev i høj grad præget af Napoleonskrigene med de ret omfattende lokale forsvarsforanstaltninger, deltagelsen i kanonbådskrigen og de katastrofalt store tab af skibe. Forsvarsudgifterne betød en yderligere forøgelse af byens gæld. På det kulturelle område betød skolereformen 1807 et betydeligt fremskridt.

I Åbenrå udløste krigsbegivenhederne en stærk samhørighedsfølelse med den øvrige del af monarkiet, og borgmester Schow var denne helstatspatriotismes beåndede pennefører. På grund af disse sine

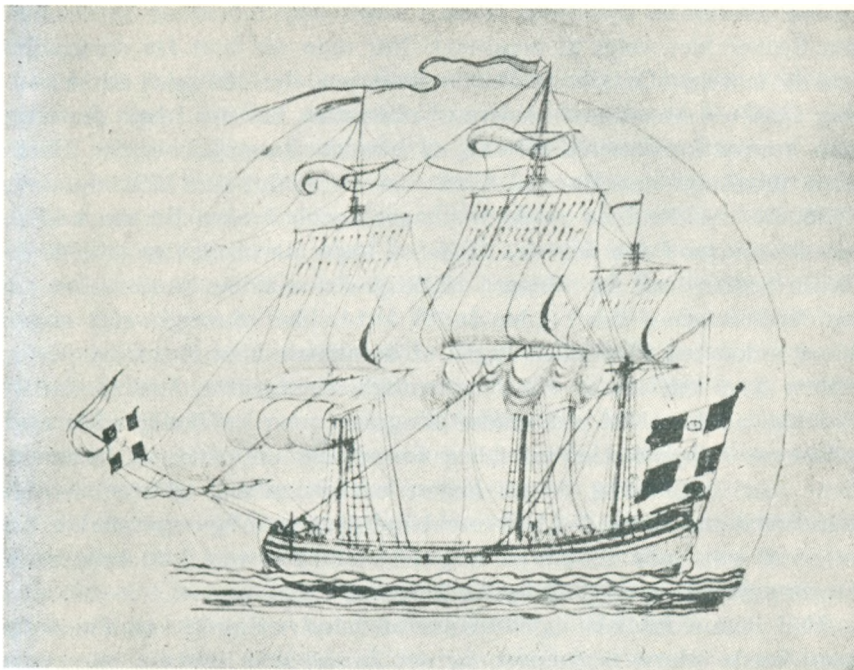
patriotiske fortjenester udnævntes han på kongens kroningsdag 1815 til justitsråd.

Deputeretkollegiet og byens regnskabsvæsen.

I den ed, som de nyvalgte deputerede borgere skulle aflægge i borgmesters og råds nærværelse, hed det bl. a., at de ville tjene byen af bedste evne og søge at afvende, hvad der måtte være den til skade. Men især ville de altid overvære aflæggelsen af byens regnskab og ved skatteligningen ikke af had sætte nogen for højt eller af venskab skåne nogen. Med disse ord er de fornemste af deputeretkollegiets opgaver trukket frem: ved alle afgørelser af økonomisk art, kunne de kræve at blive taget med på råd — og det gjorde de. Der kan imidlertid ikke være tvivl om, at de også på andre punkter i høj grad følte sig som det menige borgerskabs talsmænd overfor borgmester og råd. De kunne således i deres udtalelser bruge udtryk som »Vi fra borgerskabets side« eller lignende.

Antallet af deputerede borgere havde tidligere svinget noget, men lå i hele denne periode fast på 12. Ved inkorporationen var der ganske vist kun elleve deputerede, og i de følgende to år afgik fem, men i 1723 nyvalgtes seks, således at antallet atter var tolv. *Udnævnelsen af nye deputerede borgere* foretoges på den måde, at borgmesteren foreslog én kandidat, som skulle godkendes af den øvrige magistrat. Ved Bendix Kamphöveners tiltræden som borgmester skete på rådmændenes opfordring den ændring, at borgmesteren foreslog tre kandidater og først afgav sin stemme. I langt de fleste tilfælde fulgte magistraten ham, således at valget blev enstemmigt. I december 1731 synes der at have været opræk til alvorlige uoverensstemmelser om et valg. Rådmand Knudt Jacobsen protesterede da mod, at det ikke i forvejen var blevet meddelt rådmændene, at deputeretvalg stod på dagsordenen, og nægtede at stemme, da samtlige rådmænd ikke var mødt frem. Han synes altså at ville gardere sig mod en eventuel overrumpling fra borgmesterens side. Denne henviste til, at det aldrig havde været skik at udsende meddelelse først, men udsatte alligevel valget i 14 dage, hvorefter den af ham foreslåede kandidat Barthold Sedien blev valgt.

Først i 1746 kom der et sammenstød om valgformen. Flere borgere havde anmodet om en ændring i valgmetoden og samtidig rettet et angreb på borgmester Kamphöveners. Rådmand Knudt Jacobsen fandt det uheldigt, at der i længere tid kun var blevet valgt købmænd, især da skipperne betød så meget for byen. For at opnå større

Den tremastede galiot Maria Christina. Billedet er fra 1765 og findes på den indvendige side af en stentøjs- eller porcelænsskål. Under billedet står skrevet: Success to the Maria Christina. Capt. Johan Hinrich Bahnsen von Apenrade 1765.

bevægelighed i kollegiet, blev det endvidere foreslået, at en trediedel af de deputerede skulle gå af hvert tredje år. Ved kongelig resolution af 21. oktober 1746 blev det imidlertid bestemt, at i borgmester Kamphöveners tid skulle alt forblive ved det gamle, men derefter skulle indstillingsretten gå over til deputeretkollegiet, som skulle indstille tre kandidater, hvoraf magistraten så valgte den ene. Hermed blev kollegiet faktisk selvsupplerende.

Deputeretkollegiets sammensætning.

Ved et deputeretvalg i 1726 stillede rådmand Jacob Bjørnsen forslag om, at man udelukkende skulle vælge købmænd og ældre skipper til kollegiet. Hans begrundelse var den, at det i flere år ikke havde været skik og brug at vælge håndværkere, og de yngre skipper var i lange perioder ikke hjemmeværende, så de på tilfredsstillende måde kunne deltage i arbejdet. Den aktuelle baggrund for forslaget om *udelukkelse af håndværkere* fra deputeretkollegiet var, at bager Jacob Jensen Becker var blandt de af borgmesteren foreslåede

emner. Rådmand Bjørnsens forslag vandt ikke bifald, og Jacob Jensen Becker blev valgt til deputeret. Når man ser bort fra de privilegerede farvere Hinrich og Martin Bahnsen, der indtager en særstilling også ved at avancere videre til rådmænd, har der i hele perioden kun kunnet konstateres tre valg af håndværkere til kollegiet. Hertil kom tobaksspinder Hans Griebel, der var valgt før 1721 og døde 1738. De tre, der blev valgt, var bager Jacob Jensen Becker i 1726, handskemager Peter Jepsen i 1735, og bager Jacob Sedien i 1776. Da Jacob Sedien trak sig tilbage i 1795, gled den sidste håndværker ud, og derefter synes der i tiden indtil 1814 ikke at være valgt nogen håndværker ind i kollegiet. Ingen af de nævnte blev rådmænd. Vejen videre frem var under alle omstændigheder spærret. Det er således tydeligt, at ikke blot rådmandsstillingerne, men i virkeligheden også pladserne i deputeretkollegiet, var forbeholdt skipperne og købmændene, heri indbefattet de privilegerede vinhandlere, medens der for håndværkerne krævedes helt usædvanlige personlige egenskaber for at opnå valg som deputeret. Deputeretkollegiet var ikke længere et repræsentativt udvalg af byens borgere.

Med denne faktiske udelukkelse af håndværkerne var den valg-bare kreds yderst begrænset, og det kunne ikke undgås, at mange *familiebånd* var knyttet mellem de deputerede indbyrdes og mellem dem og rådmændene. Dette viste sig særligt tydeligt, da magistraten 1763 indberettede til kongen, hvordan det forholdt sig med de deputerede borgeres slægtsforbindelser:

Jørgen Iversens svigerfader og rådmand Christian Jensens moder var søskendebørn. Rådmand Christian Jensens hustru var kusine til Hinrich Frellsen senior og Joachim Hinrich Koch. Peter Frellsens afdøde hustru var søster til Joachim Hinrich Koch og følgelig også kusine til rådmand Christian Jensens hustru. Johan Lorentzens bedstefader og borgmester Burchard Christian Kamphöveners bedstemoder var halvsøskende. Jørgen Bruhn var gift med rådmand Christian Jensens afdøde broders enke. Asmus Harmsens afdøde fader og rådmand Christian Jensens hustru var næstsøskendebørn. Af de for øjeblikket fungerende deputerede borgere var kun Jørgen Bartelsen og Hans Christian Voetmann ikke beslægtet med nogen af de andre. De fleste tråde løb sammen hos rådmand Christian Jensen. Hans svigermoder var en Frellsen, og derved kom hans hustru i familie med så mange af de deputerede borgere. Skipperslægten Frellsen havde i lange tider spillet en betydelig rolle i byens styre, men for dens mandlige linie var tiden nu ved at være forbi. Ved

vinhandler Peter Frellsens død i 1776 gled den ud af deputeretkollegiet.

At blive valgt til deputeret borger var naturligvis en ære. Det gav derimod ingen direkte økonomisk gevinst; tværtimod fordrede det en del arbejde og gav en ikke ringe økonomisk risiko. Alene af den grund kunne heller ikke hvem som helst vælges. Den fungerende bykasserer hæftede nemlig for inddrivelsen af unødige restancer; dertil kom, at han måtte være forberedt på ofte at kunne komme ud for at måtte lægge ikke ubetydelige summer ud for byen. I 1768 havde den afgående bykasserer for eksempel et tilgodehavende hos byen på ikke mindre end 864 rdlr. Til gengæld vinkede håbet om en rådmandsstilling forude for den, der havde tålmodighed og evner. En rådmandsstilling var ganske vist heller ikke fast lønnet, men rådsmændene var fri for indkvartering og havde andel i visse bøder og sportler. Og endelig var der jo den sociale position.

I 1760'erne viste sig vanskeligheder ved at få pladserne i kollegiet besat. Den 21. januar 1763 forlangte tre deputerede borgere: Hinrich Heisel, Claus Iversen og Lorentz Ahnholm deres afsked, som de fik bevillet. Af de tre kandidater, der nu på kollegiets eget forslag blev valgt i stedet, nægtede skipper Jacob Schwennesen at modtage valg, og vinhandler Hinrich Frellsen fik året efter kongelig tilladelse til at trække sig tilbage. I 1764 og i begyndelsen af 1765 resignerede yderligere fire deputerede, én blev udnævnt til rådmand og to døde, således at der på to år måtte foretages ialt tolv valg til deputeretkollegiet. På denne baggrund bliver det forståeligt, at magistraten i 1763 gik imod udnævnelsen af rådsmænd uden for deputeretkollegiet, og at den året efter fik den hidtidige valgmetode for rådets medlemmer stadfæstet. Selvom kollegiet havde fået indstillingsret, når der skulle vælges en ny deputeret, betød det ikke altid, at den mand blev valgt, som kollegiet ønskede. Så kunne det ske, at de deputerede blev ved med at opstille ham, indtil magistraten bøjede sig. Således måtte skipper Hans Kopperholdt opstilles fire gange, inden han blev valgt.

I perioden 1721 til 1814 fungerede ialt 102 deputerede borgere, hvoraf de 23 opnåede at blive rådsmænd. Længst måtte købmand Nicolai Nissen vente på æren, nemlig 22 år, men alligevel opnåede han at fungere 14 år som rådmand, indtil han døde 76 år gammel i 1772. Af de resterende deputerede trak mindst 21 sig tilbage, de fleste på grund af alder, andre på grund af fattigdom, eller fordi de gik konkurs. De øvrige deputerede døde i embedet efter en gennem-

snitlig funktionstid på godt elleve år — længst virkede købmand Peter Bernick Hansen, der blev indvalgt som 40-årig i 1773 og sad til sin død 1809, ialt 36 år.

Bykasserer og kærner.

Hvert år i januar måned valgtes af de deputeredes midte en *bykasserer*, som skulle sørge for at få skatterne ind og føre byens regnskab. Til hjælp havde han fire opkrævere, en fra hvert af byens kvarterer. De udpegedes blandt det menige borgerskab og skulle blot tage sig af selve indkrævningsarbejdet. Til bykasserer valgtes som regel et af de yngste medlemmer af deputeretkollegiet, og med den hyppige udskiftning af medlemmerne var det yderst sjældent, at et medlem kom til at fungere mere end én gang som bykasserer. Med byregnskabets voksende omfang og de større krav, der fra central-administrationen blev stillet til dets udformning, kunne den gamle ordening ikke vedblive at bestå. Ved kongelig resolution af 29. februar 1812 oprettedes et fast embede som bykasserer i Åbenrå. Den årlige løn blev fastsat til 100 rdlr. Til at beklæde stillingen udnævntes den deputerede borger Jørgen Moritz Haberlien, der derefter fungerede som bykasserer til 1839. Efter at embedet ikke længere hørte til deputeretkollegiets faste byrder, var det ikke nødvendigt for dets medlemmer at have et så fast økonomisk rygstød, som man tidligere havde måttet kræve. Dette er formentlig en af årsagerne til, at håndværkere i den følgende periode atter i større omfang vælges til deputerede borgere.

I modsætning til bykassererne fungerede *bykærnerne* gerne i en længere årrække. Vejenes brolægning og vedligeholdelse hørte oprindeligt under kærneren, men fra 1743 blev dette arbejde på deputeretkollegiets forslag udliciteret for seks år ad gangen til en privat borger. Bykærnerens arbejde bestod derefter hovedsagelig i at føre tilsyn med de offentlige arbejder og sørge for vedligeholdelsen af byens broer, vagthuset ved stranden og vægterhusene. Han skulle endvidere sørge for lys og brændsel til disse.

Fra 1721 til 1729 var brændevinsbrænder Johan Nettelbeck kærner, derefter Peter Matzen, og begge synes ikke at have fået noget fast vederlag for arbejdet. I oktober 1740 foreslog magistraten imidlertid, at der skulle tillægges den nye bykærner Alexander Sturm en årlig godtgørelse. Dette satte deputeretkollegiet sig imod med det resultat, at Alexander Sturm atter nedlagde embedet. Magistraten forlangte nu, at de deputerede inden otte dage skulle stille en mand,

der ville påtage sig arbejdet på deres betingelser, eller også ville der af kollegiets midte blive udvalgt en bykæmner, som med de fornødne tvangsmidler ville blive holdt til arbejdet. De deputerede protesterede og påberåbte sig gammel skik, hvorefter hvervet var ulønnet og aldrig var blevet bestridt af en deputeret borger. Det lykkedes dem at finde tre borgere, der var villige til at overtage stillingen, men de må åbenbart ikke selv have været tilfredse med emnerne, for dagen efter forslagets fremførelse indgik de forlig med magistraten. For fremtiden skulle bykæmneren hverken have dagløn eller anden kontant godtgørelse, men der blev tilstået ham fri græsning for to køer i Sønderskov og en i Nørreskov samt indkvarteringsfrihed. På de vilkår indvilligede Alexander Sturm i at fortsætte. I 1771 fik bykæmneren tillagt en årlig godtgørelse på 6 rdlr. i stedet for indkvarteringsfrihed, da byen ikke havde soldater mere.

I 1745 måtte Alexander Sturm trække sig tilbage på grund af misligheder i indkvarteringsregnskabet. Han efterfulgtes af glarmester Jacob Petersen Wuhnsen, der virkede til sin død 1765. De følgende bykæmnere var murermester Lorentz Jacobsen til 1779, Nicolai Cornelsen Høckeberg 1780 til 1796 og derefter Jacob Asmussen Autzen, der samtidig var brofoged.

Bykæmneren aflagde regnskab til bykassereren, i begyndelsen af perioden for en længere årrække ad gangen, senere hvert år.

Tilsynet med skibbroen og de største offentlige arbejder sorterede ikke under bykæmneren, men under *rådskæmneren*. Som rådskæmner fungerede normalt den yngste rådmænd, der var regnskabspligtig og ansvarlig overfor magistraten og deputeretkollegiet. Hvis rådmænd var en dygtig og enerådende person, kunne der nemt opstå gnidninger, således i den sidste rådskæmner Oluf Rudbecks funktionstid. Da han i 1731 aflagde regnskabet, nægtede de deputerede borgere at godkende det, fordi han havde beregnet sig 30 mark årligt for arbejdet. Rådskæmnerstillingen havde aldrig tidligere været lønnet, og de deputerede hævdede, at arbejdet hørte med til rådmandsstillingens byrder. Endvidere påtalte de, at regnskabet ikke var ordentligt ført, og at bilagene manglede. Resultatet blev, at der ved fremtidige indkøb af materialer til offentlige arbejder skulle være to deputerede med ved prisaftalerne.

Aflæggelsen af det særlige rådskæmnerregnskab omtales sidste gang 1735, og det blev derefter skik, at større byggearbejder blev bortliciteret, og at en særlig kommission blev nedsat til at føre tilsyn med arbejdet. Kommissionen bestod som regel af en rådmænd og to

deputerede. Som en rest af rådskæmnerens arbejde vedblev tilsynet med skibbroen og indkrævningen af bropenge, hvoraf det helt selvstændige havneregnskab udviklede sig, at høre til yngste rådmands specielle arbejde. Denne førte også fortsat regnskabet over selve rådhusets indtægter — leje af rådhusalen til bryllupper — og udgifter til brændsel m. v., men rådhusregnskabet indgik nu som underregnskab til den årlige bykasserer.

Byregnskabet.

Deputeretkollegiets vigtigste opgave var og blev at føre tilsyn med byregnskabet. Dets medlemmer var forpligtede til at møde på rådhuset ved regnskabets revision. I 1735 blev det nødvendigt at fastsætte en bøde på 4 rdlr. for udeblivelse fra regnskabsaflæggelsen.

Ved inkorporationen synes byens regnskabsvæsen at have været i en nærmest håbløs *uorden*. I den sidste halve snes år var byregnskabet ikke blevet revideret, og man havde opgivet forsøget på at inddrive de ret betydelige restancer, ja, man havde ganske simpelt mistet overblikket over deres størrelse. Desværre er de meget vigtige byregnskaber fra 1722 til 1724 ikke bevaret, så det er ikke muligt i enkeltheder at følge den sanering af de økonomiske forhold, der da fandt sted. Der blev taget fat på det omfattende arbejde straks efter borgmester Arnkiels tiltræden i 1723. Den 19. juli samme år indkaldtes kvartalsopkræverne fra 1708, 1709 og 1710 til at give møde med deres registre hos de i vedkommende år fungerende bykasserere og gøre rigtighed over for dem. Efter opkræverne kom turen til de enkelte borgere, der blev stævnet for en kommission, bestående af to rådmænd, to deputerede borgere og bykassereren. Det afsløredes herved, at mange borgere havde store skatterestancer. Nogle fik en afdragsordning i stand, andre slap helt eller delvist, men ikke så få måtte man true med tvangsmidler, og enkelte blev erklæret for konkurs, hvorefter deres ejendele blev solgt på tvangsauktion. Det lykkedes virkelig at få en del penge ind på denne måde, i 1725 således 151 rdlr. og året efter godt 100 rdlr.

I 1728 var man endelig så langt fremme med arbejdet, at regnskaberne fra før inkorporationen var færdigbehandlede, og at regnskaberne fra 1721 til 1727 kunne revideres. *Revisionen* blev foretaget af magistraten, de deputerede borgere og 16 særligt udvalgte borgere. Også ved revisionen af byregnskabet fra 1728 var de 16 borgere tilstede, men derefter er de deputerede alene om arbejdet. Hvorledes disse 16 mænd er blevet udvalgt, står ikke klart, men til-

syneladende træder de kun i funktion i særligt prekære, økonomiske situationer. Deres eksistens og funktion går herefter i glemme. Også ved opkrævningen af de store ekstrabyrder i 1719 omtales »de såkaldte 16-mænd« jævnsides med de deputerede borgere. Ved at gøre et større antal af borgerne medansvarlige har man formentlig villet sikre sig mod uro og utilfredshed.

Også på anden måde blev byens økonomi forbedret i de første år, idet det lykkedes at få ombyttet en del af byens lån, der stod til $4\frac{1}{2}$ —5 pct. årlig rente, til lån med en rente på 4 pct. Gælden forblev ganske vist nogenlunde uforandret, men de årlige ydelser faldt.

I 1730'erne og fremover fungerede bykassererordningen fuldt tilfredsstillende uden indgreb fra statsmagten. Regnskaberne blev regelmæssigt revideret i marts eller april måned året efter. I 1739 indhentede statholderen indberetninger fra alle slesvigske byer om gældsforholdene. Ikke alle steder var forholdene så tilfredsstillende som i Åbenrå, og resultatet blev et kongeligt reskript af 15. maj 1741, hvorved det blev forbudt byerne at optage nye lån uden statholderens særlige tilladelse. Samtidig blev det bestemt, at der hvert år skulle indsendes beretninger til statholderen om den økonomiske tilstand i byen. Dette var imidlertid kun det første skridt på vejen til *statsmagtens* fuldstændige kontrol med byernes økonomi. Næste skridt fulgte med forordningen af 26. januar 1756, hvorefter regnskaberne hvert år skulle indsendes til statholderen. Denne forordning betød også et væsentligt gode for byens borgere. Byregnskaberne blev nemlig nu gjort offentlige, idet de inden revisionen og godkendelsen i 14 dage skulle ligge fremme til gennemsyn på rådhuset. Samtidig fastsattes bestemmelser for bykassererens kaution og ansvarlighed for skatternes inddrivelse.

I 1771 blev byernes regnskaber fra 1770 indkrævet til revision i rentekammeret i København. På grundlag af de der høstede erfaringer blev der den 31. oktober 1772 udstedt en meget detaljeret *forordning om byregnskaberne* i hertugdømmet Slesvig. Den vigtigste nyhed var, at revisionen for fremtiden blev henlagt til rentekammeret, hvortil originalregnskaberne hvert år skulle indsendes, medens byen selv beholdt en genpart. Man opnåede herved større overskuelighed og ensartethed i byregnskaberne, men for regnskabsføreren blev arbejdsbyrden større. Den var således med til at bane vej for ansættelsen af en fast bykasserer. For statsmagten var den atter et meget væsentligt skridt i retning af kontrol med den lokale

administration, og rentekammerets revisionsbemærkninger angik ofte rene petitesser.

I juli 1805 indsendte den deputerede borger Peter Lorentzen »drevet ikke af had, men af patriotisme« en detaljeret klage over adskillige forhold i byen. Hans væsentligste klagepunkt var, at der ikke blev taget tilstrækkeligt hensyn til deputeretkollegiets spareforslag, og at de deputerede intet havde med fattigkassen at gøre. En del af hans klagepunkter synes at være noget overdrevet, og noget positivt kom der ikke ud af sagen. Derimod greb tyske kancelli lejligheden til atter at få indskrænket byens økonomiske selvbestemmelsesret. Som følge af Peter Lorentzens klage blev det i januar 1806 forbudt at lade udføre byggearbejder til en værdi af mere end 200 rdlr. uden forud at have indhentet godkendelse fra højere sted.

Byens indtægter og udgifter.

»Ved den gamle fordeling af byens indtægter og udgifter brugtes stavnspengene til at betale plovskatten med og næringsskatten til afholdelsen af byens øvrige udgifter, men denne ordning kan ikke længere opretholdes«, hed det i en indberetning om byens økonomi kort før inkorporationen. Ikke desto mindre beholdt man *næringskat* og *stavnskat*, lignet på gammel vis, men begge dele blev opkrævet samtidig, og der blev ikke skelnet mellem beløbene ved deres anvendelse. Af hver stavn betaltes én rigsdaler månedligt. Derudover lignede magistraten og de deputerede i fællesskab borgerne til *formue- og næringsskat*, hvorefter de månedlige skatteregistre blev udfærdiget. Af det indkomne beløb og de ekstraordinære indtægter afholdtes i fællesskab såvel ordinære som ekstraordinære udgifter. Var udgifterne usædvanligt store, kunne man udskrive den månedlige skat for eksempel 13 eller flere gange i stedet for 12, men dette skete sjældent. Når der skulle opkræves ekstraskatter, gik man efterhånden over til at ligne disse direkte på borgerne.

Grundstammen i byens skatteopkrævning var den kombinerede stavnsafgift og næringsskat, og medens denne skatteindtægt o. 1720 i det væsentlige svarede til byens behov, blev den efterhånden kun en mindre del af de samlede skattebeløb. Bykontributionen, som denne skat kaldtes i byregnskaberne, havde nogenlunde samme størrelse gennem hele perioden, idet antallet af stavne kun udvidedes lidt. Ved inkorporationen var stavnstallet $118\frac{1}{2}$, i 1772 var det $136\frac{5}{6}$, og i 1812 var der $138\frac{5}{12}$ stavne. Byens indtægt ved kontributionen var i 1735 budgetteret til 2202 rdlr. og i 1795 til 2538 rdlr.,

men medens byens samlede udgifter i 1735 var 2183 rdlr., var de i 1795 steget til 8836 rdlr., altså på det nærmeste firedoblet.

Hvis man betragter disse to års byregnskaber i enkeltheder, vil man derved kunne danne sig et billede af den udvikling, byens økonomiske aktivitet gennemløb. Først *indtægterne*.

I 1735 lykkedes det bykasserer Hans Griebel at få så godt som hele skattebeløbet indkrævet hos de ialt 265 stavns-skattepligtige borgere og 84 inderster. Kun 58 rdlr. måtte opgives, således at der ialt indkom 2144 rdlr. Hertil kom skipperskatten, der opkrævedes hos 14 unge skippere, der ikke betalte kontribution, ialt 36 rdlr. Den anden hovedindtægtskilde var byens jorder, der ved auktion blev bortforpagtet. Græsningsrettighederne i Sønderskov gav en indtægt på 119 rdlr., Nørreskov 81 rdlr. og Maden 20 rdlr. Af de øvrige indtægter kan nævnes markedspengene fra Severini og Mariæ Magdalenes markeder på henholdsvis 40 og 20 sk. Når dertil regnes en overført kassebeholdning på 240 rdlr., giver det en samlet indtægt på 2656 rdlr.

I 1795 havde bykasserer Johan David Hartmeyer større vanskelighed med at få pengene ind. I kontribution indkom 2188 rdlr., således at 350 rdlr. måtte blive stående som restancer. Til gengæld fik han af de gamle restancer på 548 rdlr. indkrævet de 342, så det ophævede nærmest hinanden. Der var nu 354 stavnskattepligtige borgere og 66 inderster, der kun betalte næringsskat, 2 eller 4 sk. hver om måneden. Skipperskatten var sat i vejret, og der blev nu opkrævet ialt 136 rdlr. hos 26 unge skippere. Indtægten fra græsningsjordene i skovene var nærmest uforandret: 103 rdlr. fra Sønderskov, 51 fra Nørreskov. Madeengene var blevet udvidet og delt i to: Nørre Made, der gav 30 rdlr., og Sønder Made, hvorfor der betaltes 40 rdlr. Endelig var Hjelm-koblerne kommet til med 32 rdlr. Markedspengene var også de samme, henholdsvis 40 og 16 sk., så de gamle indtægter var ikke meget større end i 1735. Af de nye var de vigtigste renterne af de forskudsbeløb, som byen med mellemrum siden 1760'erne havde måttet yde den kongelige kasse, samt opkrævningen af hovedskat. De kongelige renter beløb sig til 1040 rdlr. og hovedskatten til 1317 rdlr. Hus- og grundskatten var derimod af et mere beskedent omfang og gav kun 32 rdlr. til byens kasse. Endelig havde man dette år på grund af ekstraordinære anlægsudgifter fået tilladelse til at optage nye lån på 1000 rdlr., men da der samtidig blev udbetalt 1154 rdlr. på gamle lån, figurerede de nye lån på regnskabet med ialt 2183 rdlr. I brandforsikringspenge indkrævedes 305 rdlr., og den så-

kaldte Toldsted brevskilling gav 395 rdlr. Dette gebyr var oprindelig blevet betalt for at få breve bragt fra Toldsted til Åbenrå, men vedblev at bestå også efter omlægningen af postruten. Senere var den blevet overladt postmester Linde til hjælp ved postgårdens opførelse. Efter Lindes enkes død i 1765 bestemte magistraten, at afgiften skulle tilfalde byen og bruges til istandsættelse af vejene til og fra byen. Den blev senere brugt til forsvarsudgifter og til fornyelse af byens brolægning. Først 1838 lykkedes det at få den afskaffet.

Til alle disse indtægter kom en overført kassebeholdning på 755 rdlr. og diverse mindre indtægter, således at den samlede sum blev 8836 rdlr. Heri er dog også medregnet de særligt opkrævede organist- og kantorpenge på 139 rdlr., der i 1735 blev holdt uden for regnskabet.

Af *udgifterne* var skatterne de største. Byen blev beskattet af 50 *plove*. Der betaltes 2 rdlr. månedligt pr. plov til den kongelige kasse i Rendsborg, ialt 1200 rdlr. årligt. 1721 var byens plovskat kun 78 rdlr. 32 sk. månedligt, men allerede i 1725 ses den at være sat op til de senere gældende 100 rdlr. pr. måned. Byens *gæld* lå i 1735 endnu på 15.750 rdlr., hvoraf der svarede en årlig rente på 585 rdlr. De resterende udgifter, ialt knap 400 rdlr., fordelte sig på følgende poster af betydning: til amtstuen svarede en afgift på 21 rdlr. for græsningsrettigheden i Sønderkov, og til opbevaring af magasinkorn havde byen haft en udgift på 28 rdlr. På lønningskontoen modtog bysekretæren hvert kvartal 14 rdlr., ialt 56 rdlr. Kantor og organist fik hver 41 rdlr. årligt, diakonen det dobbelte, men kun 19 rdlr. gik over byregnskabets udgiftsside, idet resten var direkte opkrævet til samme formål, og de 19 rdlr. var restancerne. Fattigfogeden fik 6 rdlr. til husleje, bytjeneren 5 rdlr. til uniform og vægteren 1 rdlr. til sko. De øvrige lønningsudgifter blev betalt i form af sportler. Skarpretteren fik 5 mark for at begrave bøddelknægten, hvad ingen andre ville gøre. Den væsentligste udgiftspost tegnede bykæmner Peter Matzen sig for, idet han havde anvendt 170 rdlr. til vedligeholdelse af vejene og de offentlige bygninger. Heri er ikke medregnet de 40 rdlr., der medgik til reparation af broen ved Nørreport, og de 25 rdlr., der brugtes til modernisering af rådstuen. Hans Snitger lagde her et nyt gulv, og fra Lübeck indkøbtes seks gode nødde-træstole og en lænetol til borgmester Kamphövener. Johan Georg Dorcheus malede rådstuens vægge lakgrønne, marmorstafferede en portal omkring døren og malede nogle »*emblemata*«. Vinduerne blev malet med zinner. Af de øvrige udgifter var der 4 rdlr. for ring-

Slotsgade i 1920, set fra sydvest. Huset fra 1746 er mærkeligt ved ikke at have en almindelig dør, men en dør, der meget minder om en stalddør.

ning med klokkerne ved markederne og i anledning af prinsesse Sophie Hedvigs død samt 5 rdlr. til brandsprøjterne.

Det er billedet af det lille, ret primitive bysamfund uden nogen større administration, dette byregnskab viser os. Der er træk, der peger tilbage mod middelalderen, men det meste viser fremad.

Hvis man betragter de tal, som byregnskaberne balancerede med, vil man opdage, at indtil 1760 foregik der ikke nogen væsentlig *udgiftsstigning*, men derefter tog udviklingen fart:

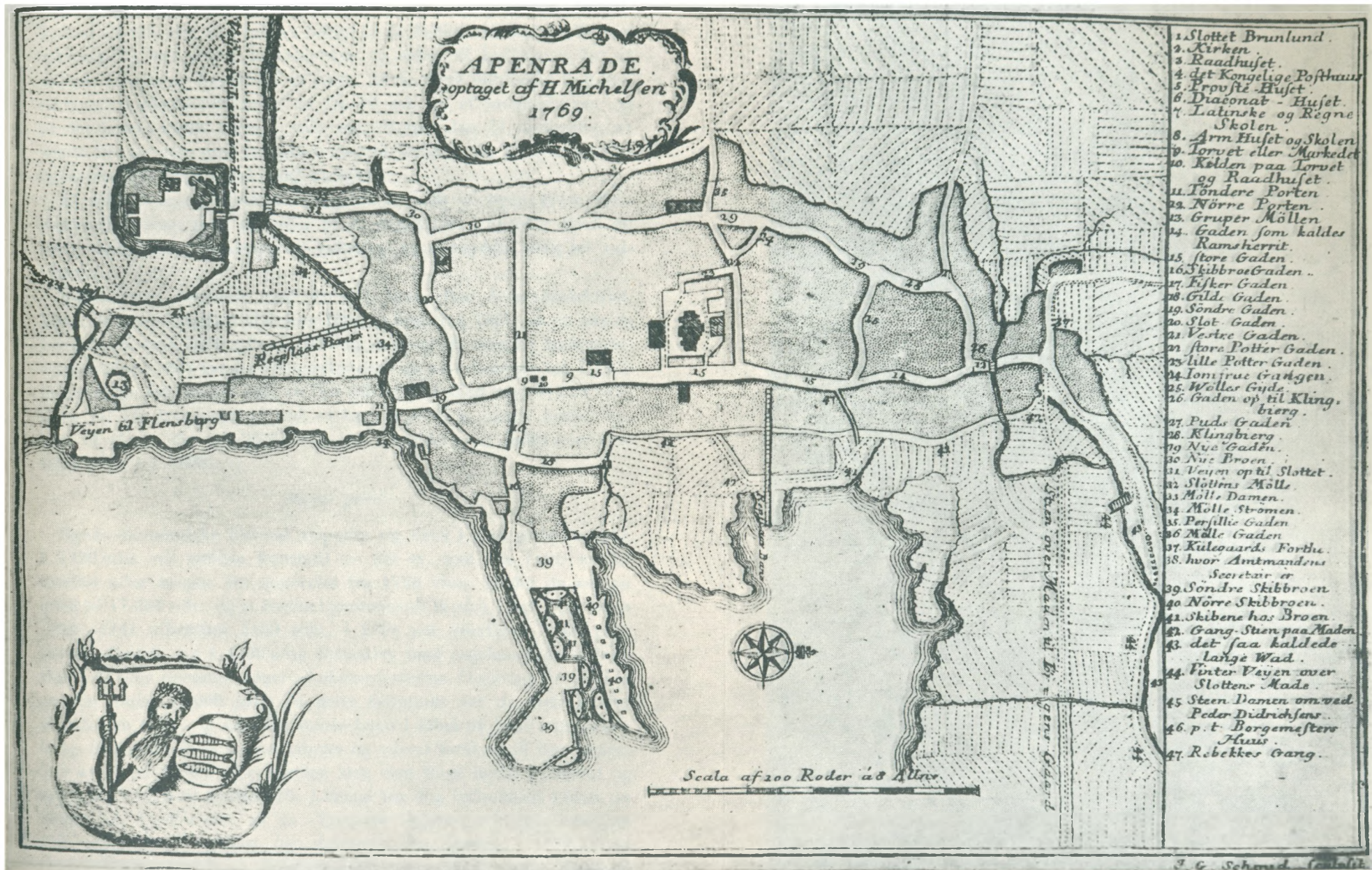
	1727	1735	1745	1755	1765	1775	1785	1795
Balancetal (rdlr.):	2695	2656	2887	3007	6312	7831	8929	8836

Det var i første række *skatternes stigning* og i anden række en forøgelse af lønningsomkostningerne, der bragte udgifterne i vejret. Da byens gæld samtidig voksede, blev også renteudgifterne væsentligt forøgede. Medens plovskatten forblev uændret, kom der med mellemrum forskellige ekstraskatter, der kunne ramme byen hårdt. Værst følte det i de hårde år lige efter 1721, hvor man først måtte klare den resterende del af brandskatten, ialt 720 rdlr., og derefter en

ekstraskat på 6 rdlr. pr. plov. I 1743 blev der udskrevet en kopskat — således benævnt, fordi den opkrævedes efter antal hoveder. Den var kombineret med ekstraskat på karosser og en formueskat. I Åbenrå indbragte den knap 3000 rdlr. I 1753 fulgte en prinsesseskat på 700 rdlr., i 1757 en næringsskat på samme beløb, og disse to skatter slugte størstedelen af det overskud, som byen havde regnet med at bruge til afbetaling på gælden. I 1789 kom en formue- og næringsskat på 2345 rdlr. I 1762 var der atter blevet udskrevet en kopskat. Alle indbyggere over 12 år skulle betale 1 rdl., men opkrævningen reguleredes dog således, at de mere velstående kom til at betale de fattiges andel af skatten. Også denne skat var tænkt som en kortvarig ekstraskat, men den blev fornyet hvert år indtil 1812.

I 1795 betalte byen således i ordinære skatter 1200 rdlr. i plovskat og 1243 rdlr. i kopskat. Til amtet betaltes stadig afgift af Sønderskov, »gammel pligt« og den såkaldte »Heringsgeld«, formentlig oprindeligt en afgift for sildefiskeriet, samt jordleje, ialt 45 rdlr. Brandforsikringspengene udgjorde 303 rdlr. Lønningskontoen var nu vokset til godt 725 rdlr. Byens andel af diakonens, kantorens og organistens lønninger var dog uforandret, og andenlæreren fik det samme som kantor og organist. Til fysikus, dr. Wiggers betalte byen 50 rdlr. og bysekretæren fik 76 rdlr. Skorstensfejerens årlige løn var 72 rdlr., de to vægttere havde hver 54 rdlr., skarpretterens enke 24 rdlr. og kirkejuraten 13 rdlr. for at bære klingpungen rundt. Dette beløb fandt rentekammeret dog urimeligt stort og forlangte det halveret ved næste kirkejuratskifte. Endelig fik de to fattigfogeder 7 rdlr. til sko og lys og bykæmneren 6 rdlr. Sidstnævnte fik desuden 10 rdlr. for at holde vejen uden for Sønderport og Triegebroen ren for tang, sne og is. Dette arbejde havde hidtil været pålagt borgerne selv, medens byens fiskere skulle sørge for at rydde passagen for vandet under byens broer. Også dette arbejde påtog kæmneren sig. Endelig kan det nævnes, at William og Jonathan Green fik 20 rdlr. for opsynet med sprøjterne. Byens hyrde i Sønderskov havde fribolig i vagtuset ved Sønderport og 22 rdlr. årligt, medens sommerhyrden i Nørreskoven kun fik det halve.

På byens gæld var der afbetalt 1154 rdlr. og restgælden udgjorde nu 45.043 rdlr., hvoraf der blev svaret 1592 rdlr. i renter. De ekstraordinære udgifter beløb sig til 2375 rdlr. Den største samlede post — 1590 rdlr. — var blevet udbetalt til Jes Regenburg, der havde stået for arbejdet med byens vandledning og det nye springvand. Kæmnerregnskabet beløb sig til 150 rdlr., men der udover gik et halvt

Kort over Apenrå 1769, tegnet af H. Michelsen.

hundrede rigsdaler til yderligere vejarbejder, bl. a. byggedes et stendige langs vejen ved Sønderport. 43 rdlr. havde byen sat til ved indkøb af 70 tdr. rug, der solgtes billigt til de fattige. Stadigt genkomne småudgifter var porto, kørselspenge og salær til bytjeneren for at gelejde fremmede tiggere ud af byen. Af de mere pittoreske ting kan nævnes, at skyttelavet hvert år fik 10 mk. til et præmiebæger, og at det havde kostet byen 2 rdlr. om aftenen den 21. november at sende fire borgere med stanglanterner til Dybkær for at ledsage statholderen det sidste stykke vej til byen.

Et flimrende og usammenhængende billede af byen giver disse regnskabsbidrag, men de lader os se dagliglivet i spredte glimt og viser, hvorledes regnskaberne voksede, og bystyrets aktivitet udvidedes.

Udviklingen fortsatte med forøget hast efter århundredskiftet. Først de store udgifter til byens forsvar omkring 1801, så en ekstra husskat på små 1000 rdlr. i 1805 og dernæst de enorme indkvarteringsbyrder i 1808 bragte byregnskaberne op på svimlende tal. I 1805 balancerede regnskabet med 10.700 rdlr. men i 1810 med 44.326 rdlr. Dette tal var fremkommet ved, at byen i dette år havde måttet optage et ekstra lån på 26.250 rdlr. til bestridelse af indkvarteringsudgifterne fra 1808.

Byens gæld.

Byens økonomiske tilstand afspejler sig klart i dens gældsforhold. I 1720'erne var gælden konstant — det er, som om byen samler kræfter efter krigen. En opgørelse fra 1728 viser, at der da var en gæld på 17.206 rdlr., og at renten i gennemsnit lå på 4,1 pct. I perioden 1729—1741 afbetaltes 2169 rdlr., i 1751 var yderligere 1000 rdlr. blevet afbetalt, og i 1750'erne fortsattes med regelmæssige afdrag, skønt de blev hæmmet noget af ekstraskatterne. Omkring år 1760 lå gælden under 10.000 rdlr. På dette tidspunkt var de gode år for skibsfarten forbi, og desuden måtte byen i løbet af 1760'erne betale knap 8300 rdlr. til vejomkostninger og yde et forskud til den kongelige kasse på 26.000 rdlr. Gælden steg som følge heraf voldsomt og beløb sig i 1776 til 45.683 rdlr. Lånene var dog forholdsvis billige på denne tid, 3—3½ pct., så da »Russiske Kejsers virkelige Gehejmeråd« Caspar von Saldern, der stammede fra Åbenrå, i 1776 tilbød byen 3000 rdlr. på 4 pct. årlig rente til et legat, hvis renter skulle gå til en fattig student eller skoleelev fra Åbenrå, ville man kun give 3½ pct., hvorefter Caspar von Saldern trak sit tilbud tilbage.

I sidste fjerdedel af århundredet formåede byen ikke at betale noget af på gælden, men til gengæld øgedes denne heller ikke væsentligt. Dette skete først omkring 1800, hvor den sprang op på godt 52.000 rdlr. I året 1812 kulminerede den med 65.597 rdlr. I en indberetning fra dette år hedder det: »Byen kan i sin nuværende forældede tilstand og med næringsvejenes fuldstændige afbrydelse ikke påtage sig nye udgifter. Siden 1808 har skibsfarten og handelen ikke blot ikke rettet sig, men begge dele har taget mere og mere af. Desuden har indbyggerne i de sidste fire næringløse år opbrugt alt, hvad de måtte have haft af formue, og er derfor nu mindre end nogensinde i stand til at bære nye byrder. I de sidste måneder er denne tilstand på grund af papirpengene og den deraf følgende prisstigning på de nødvendigeste levnedsmidler blevet yderligere forværret.«

Det er vist ikke for meget sagt, at byens økonomiske forhold var af lave. I 1813 fulgte statsbankerotten, men dens virkninger afspejler sig først i den følgende periode.

Indkvarteringsregnskabet.

En væsentlig byrde for byens beboere var udgiften til indkvartering af soldater. Dette regnskab førtes indtil 1808 helt selvstændigt, og pengene opkrævedes efter behov, idet de efter formue lignedes på de borgere, der ikke ydede indkvartering in natura. Byrden kunne til tider være mere trykkende end de ordinære skatter, når indkvarteringerne var store.

Det var vist kun *rytteri*, der var indkvarteret i byen, men de mange soldater med deres familier satte deres præg på dagliglivet. De hørte ikke til Guds bedste børn og var ofte indblandet i stridigheder med byens borgere, slagsmål, tyveri, ja ligefrem mord. De menige soldater og underofficererne var indkvarteret i husene hos borgerne, og for officererne måtte der betales særskilte, kostbare logis. I en klage fra 1737 hed det: »Husene her er kun små, og ud over de rum, som borgeren selv behøver til sin familie og sin håndtering, er der ingen plads. Rytterne må altså være i samme stue og samme køkken som borgerne.«

I hele perioden indtil 1756 var der indkvarteret mindst to kompagnier i byen, men da der i 1744 var blevet henlagt tre kompagnier til byen, sendte man en deputation til Slesvig for at klage over den tunge byrde, der hermed blev lagt på Åbenrå til forskel fra nabobyerne. En periode sidst i 1750'erne slap man helt for indkvartering, men i 1760'erne blev livregimentets dragoner lagt i kvarter her. Dette

varede til 1767, og derefter synes der århundredet ud ikke at have været garnison i byen. Så meget voldsommere virkede den store indkvartering af tropper under Napoleons-krigene. Trykket var så voldsomt, at de næringsdrivende en overgang ikke var i stand til at skaffe levnedsmidler nok, og byen måtte indforskrive varer fra de sønderborgske bryggere, bagere og slagtere.

Der synes at have været en hel del vanskeligheder ved at finde frem til en passende ordning af indkvarteringsregnskabet, og gang på gang måtte magistraten og deputeretkollegiet tage sagen op til fornyet drøftelse. I 1728 blev man enige om at nedsætte en indkvarteringskommission bestående af to deputerede borgere, der delte byen mellem sig i to indkvarteringsdistrikter. I 1731 overtog borgmesteren selv indkvarteringsregnskabet. I 1737 blev Alexander Sturm udnævnt til indkvarteringsbillettør, men da det i 1745 blev opdaget, at han skyldte byen 291 rdlr. af indkvarteringspengene, og at han ikke kunne skaffe dem til veje, blev han afskediget. Af medlidenhed med hans kone og umyndige børn blev gælden nedsat og anbragt som hypotek i hans hus. Efter dette uheldige eksperiment vendte man tilbage til at lade to deputerede borgere fungere som indkvarteringskommission. 1808 brød systemet med det selvstændige indkvarteringsregnskab sammen på grund af udgifternes størrelse, og man gik over til at betale udgifterne direkte af bykassen.

Ud over landmilitæret var der fra 1740 stationeret en sønrolle-ringsofficer i byen, men hans kvarterpenge betaltes i hele perioden direkte af bykassen.

Byskriveren.

Byskriveren eller bysekretæren, som han senere blev kaldt, var nær knyttet til magistraten og skulle være tilstede ved dens møder, men havde ikke stemmeret. Han affattede ordrer m. v. i henhold til rådets afgørelser og førte retsprotokollen. I 1734 indførtes ensartede skyld- og panteprotokoller, men helt fra 1708 findes der fra Åbenrå »Schuldprotokollen« ført af byskriveren. Udfærdigelsen af købebreve, panteforskrivninger og lignende henhørte under ham, og ved politiordningen af 1733 blev det indskærpet, at hvis sådanne dokumenter, udfærdiget af andre, kom for retten, skulle de betragtes som ugyldige.

Foruden borgmester von Saldern havde Åbenrå ved edsaflæggelsen i 1721 et andet ærværdigt levn fra den gottorpske tid, nemlig byskriver *Johan Christoph Grosshaupt*. Han var blevet ansat af magi-

straten i 1697 og indsendte sin bestalling til kongelig konfirmation i juli 1723. Hans dage var dog ved at være talte, og i 1725 døde han. Til hans efterfølger valgte borgmester Arnkiel og rådmændene Knudt Jacobsen og Hinrich Frellsen *Friedrich Kanütz*, som i et par år havde været advokat i Åbenrå, og som var Knudt Jacobsens svigersøn. Efter protest fra de to øvrige rådmænd og amtmand von Massow blev valget kasseret 21. august 1725 som ulovligt, og borgmesteren fik en officiel irettesættelse. Det blev indskærpet, at der til bysekretærvalg skulle foreslås to emner af amtmanden og ét af magistraten, der derefter skulle foretage valget. For at komme i betragtning skulle man have studeret jura og have attest fra overretten. Amtmand von Massow mente, at Kanütz burde udelukkes fra det nye valg, der blev fastsat til 25. oktober samme år, men da magistratens flertal fastholdt sit ønske om at få ham til byskriver, blev han atter opstillet og valgt. Han døde 1750.

Valget af Kanütz' efterfølger gav anledning til strid mellem magistraten og deputeretkollegiet. Sidstnævnte udtalte sig til gunst for den afdødes søn, Johan Kanütz, men magistraten afviste, at de deputerede havde noget med valget at gøre, og ønskede at beholde den gamle indstillingsret. Ikke desto mindre udnævntes Johan Kanütz umiddelbart af kongen til byskriver uden om magistraten. Han var født 1725, studerede i Jena og blev 1747 adjungeret herredsfoged i Sønder Rangstrup herred. Året efter fik han advokatbestalling, og i modsætning til herredsfogedembedet beholdt han efter udnævnelsen til byskriver sin advokatbestalling. Hans virke som byskriver fik en brat ende.

Natten mellem 25. og 26. maj 1764, mellem kl. 12 og 1, brød en desserteret dragon ind i hans hus for at stjæle. Byskriveren, som sov i et sideværelse, vågnede ved støjen og forsøgte at pågribe indbrudstyven. Det kom til en voldsom kamp, hvorunder tyven med et bredt, skarpt instrument tilføjede Kanütz 14 sår i brystet og underlivet foruden nogle mindre sår i ansigtet og på hænderne. På Kanütz' fortvivlede råb ilede hans tjener til hjælp, og skønt tyven råbte, at tjeneren ville få en ulykke, hvis han rørte ham, greb han dog fat i ham, men blev såret, så han besvimed. Kanütz var nu så afkræftet af det store blodtab, at han måtte slippe tyven, der flygtede. Kanütz blev bragt i seng, men døde kort efter. I de følgende dage gik rygtet, at morderen var blevet set i skovene ved Åbenrå, men trods alle eftersøgninger blev han aldrig pågrebet.

Spørgsmålet om valgmåden blev nu atter aktuelt, men på stat-

holderens anbefaling vendte man tilbage til frie valg mellem tre kandidater. Som ny bysekretær blev valgt *Matthias Bentzen*. Han havde studeret teologi i Halle og i København og fra 1761 været advokat i Åbenrå. Han beklædte byskriverembedet i 41 år som den foreløbig sidste indehaver af dette embede. Han tog sin afsked i 1805, og embedet blev da på statholderens foranledning, men mod magistratens ønske, *forenet med borgmesterembedet* indtil borgmester Bendix Schows død 1839. Magistraten fandt, at for megen magt blev samlet på borgmesterens hånd, og i maj 1808 kom det til et ret skarpt sammenstød. Magistraten beskyldte borgmesteren for enevældigt at dirigere byens anliggender og truede med at boykotte rådsarbejdet. Sagen synes dog at være blevet bilagt i mindelighed.

Byfogeden.

Byfogeden var retsbetjent i ordets gamle betydning, nemlig en embedsmand med særlig tilknytning til retsvæsenet. Efter bytingets ophør 1664 havde han mistet sine væsentligste beføjelser, men han havde stadig *bødevæsenet* under sig, hvor han skulle varetage kongens interesser. Desuden sorterede skifte-, formynderi- og testamentvæsen under ham i hans egenskab af delefoged. Auktionssager blev ordnet af byfoged og byskriver i fællesskab. Under magistratens ledelse havde han desuden de almindelige *politiforretninger*, og tilsynet med bytjeneren og vægterne hørte derfor til hans embedspligter. Da man i 1808 drøftede oprettelsen af et særligt politimesterembede i byen, fandt alle, at det rimeligste ville være, at byfogeden varetog dette embede, men på grund af personlige forhold kunne dette ikke lade sig gøre i Åbenrå — og til at lønne en ny embedsmand havde man ikke penge i kassen.

I 1721 var *Andreas Jensen* byfoged i Åbenrå. Da han efter inkorporationen ansøgte om at få sin bestalling konfirmeret, bad han samtidig om, at advokat Arnkiels ansøgning om at blive fiskal måtte afvises. Dette ville amtmanden dog ikke anbefale, da byfogeden ikke var jurist og Arnkiel byens eneste advokat. Da Arnkiel blev borgmester, bortfaldt spørgsmålet imidlertid. Andreas Jensen vedblev at være byfoged indtil sin død 1736. Da han døde, ønskede statholderen, at den nye byfoged skulle være jurist; derfor anbefalede han, at advokat Peter Bentzen fik det ledige embede. Imidlertid meldte sig som ansøger en vis *Hinrich Christoph Mosheim*, som også havde søgt andre embeder. Han kunne henvise til, at han havde hustru og

5 små, »uopdragne« børn at forsørge, og det lykkedes ham 12. november 1737 at få kongelig udnævnelse til byfoged i Åbenrå. Han var svagelig og måtte i 1745 have en medhjælper i embedet indtil sin død 1747.

Advokat Bentzen ønskede at blive byfoged Mosheims medhjælper, men borgmester Kamphövener ville ikke anbefale ham på grund af hans drikkældighed. Borgmesteren foreslog i stedet deputeret borger *Barthold Seden*, søn af rådmand Jacob Seden. Han blev 5. november adjungeret byfoged og efter Mosheims død omkring nytår 1747 virkelig byfoged. Han virkede ikke længe i dette embede, idet han døde allerede 1750.

Til byfoged Sediens efterfølger anbefalede magistraten med undtagelse af borgmesteren og rådmand Jessen en anden rådmands søn, nemlig Rudolph Rudbeck, søn af rådmand Oluf Rudbeck. Der var dog den vanskelighed, at han havde krophold, og det var ikke heldigt, at byfogeden, som skulle føre tilsyn med byens udskænkingssteder, selv var krovært. Borgmesteren anbefalede med tilslutning af rådmand Jessen sin huslærer *Johan Hinrich Wenmaring*. Han var født 1702, havde studeret teologi i Kiel uden at tage nogen eksamen og været huslærer hos borgmester Kamphövener i 14 år. På borgmesterens anbefaling fik Wenmaring kongelig udnævnelse som byfoged 12. juni 1750. Magistratens flertal havde i sin indtilling betegnet ham som »en ældre, svagelig stud. theol.« Mere svagelig var han dog ikke, end at han beklædte byfogedembedet i 30 år, indtil han døde i foråret 1780 i en alder af godt 77 år.

Den næste byfoged, *Johan Christian Hojer*, var fætter til borgmester Kamphövener. Han var født i 1742 og havde i flere år været skriver på amtstuen i Åbenrå. Som byfoged slog han slet ikke til, og helt galt blev det på hans ældre dage. I en klage fra borgmester Schow fra 1808 hed det om ham, at hans anseelse var i stadig dalen hos borgerskabet, og det ikke på grund af magistratens indflydelse, således som Hojer havde antydnet det, men på grund af hans egen latterlige opførsel over for borgerne, hans mangel på kundskab og hans forsømmelighed. Gennem rasen og skælden ud forsøgte han at imponere folk, men det lykkedes som regel ikke, da alle kendte ham, og så udviste han eftergiveness og jammerlig frygt. Ved gadeuorden vovede han sig næppe ud, men sendte trods borgmesterens henstillinger i stedet bytjeneren. Og nytårsaften var det helt galt. Da plejede »gemene folk«, altså ikke børnene, at slå pletter på døre og vinduer samt skyde geværer af, og det lod han blot passere.

Resultatet af hans forsømmelighed var, at borgmesteren ofte måtte gå i hans sted. En episode i 1807 havde nær kostet Schow livet, og det var den, der gav anledning til striden mellem borgmester og byfoged. Gørtler Johan Johansen, der boede i et hus uden for Sønderport nær Mølleåen, havde flere gange slået og mishandlet sin hustru. Til sidst blev det denne for meget, og hun tog sin tilflugt til en af de andre husbeboere, der sendte bud efter øvrigheden. Da byfogeden undskyldte sig, måtte borgmesteren, fulgt af bytjenerne, begive sig derud. Han traf gørtleren uden for huset, og da han gav sig til kende, blev han mødt af en strøm af skældsord. Borgmesteren gav nu ordre til bytjenerne om at anholde Johan Johansen. I det samme trak denne en pistol og skød på borgmesteren, der blev såret. Johan Johansen blev dømt til slaveriet, hvor han døde.

Ved Hojers død 1813 overvejede man at nedlægge embedet. Fuldmægtig Nissen på byskriverkontoret blev foreløbig konstitueret. men 1815 blev embedet besat med Marcus Rohlf's, der tillige blev rådmand. Han havde været rådmand og byskriver i Itzehoe, men var blevet afskediget på grund af drik og havde derefter haft forskelligt arbejde. Da han døde 1817, blev fuldmægtig Nissen atter konstitueret, indtil embedet i 1819 blev forenet med borgmesterstillingen.

Retsvæsen.

Borgmester og råd udgjorde tilsammen rådstueretten, der var byens eneste domstol. I *rådstueretten* behandledes alle verdslige sager, store som små, og herfra var der appel til overretten i Slesvig. Før sagerne kom for retten, skulle borgmesteren dog foretage det første forhør, en forligsmægling, der skulle hindre unødige processer. Fra 1781 kunne han også i mindre sager, hvis genstand ikke oversteg 10 rdlr i værdi, afsige kendelsen. Det må ikke glemmes, at en væsentlig del af det, vi i dag forstår ved Åbenrå, på daværende tidspunkt ikke hørte til byen i retslig henseende. Det gjaldt først og fremmest Kolstrup, Slotsgade og Klingbjerg, der hørte under Åbenrå amt. For indbyggerne dér var Rise herredsting det retslige forum. Endelig hørte ægteskabssager ikke under verdslig ret, men under gejstlig, og behandledes af *underkonistoriet*, der bestod af amtmænd, provst og nogle udvalgte præster.

En meget væsentlig del af de retsstridigheder, der blev behandlet på rådhuset i Åbenrå, havde på den ene eller anden måde tilknytning til søfarten. I årene omkring 1730 forsøgte byens skippere at få tilladelse til at oprette et *skipperlav* til erstatning for det gamle lav fra 1637, der — som det hed i ansøgningen fra 1733 — havde

floreret i mange år, men ved tidernes ugunst atter var ophørt. Til det nye lav skulle der være knyttet en særlig domstol til at pådømme søfartssager. Til den ende havde man udarbejdet en omfattende åbenråsk *søret*, hovedsagelig byggende på Christian 5.s Danske Lov, men også med bestemmelser fra andre byers søretter, som for eksempel Husums. Rettens medlemmer skulle være oldermænd og bisiddere fra det nye lav, og der skulle være appel til rådstueretten. Til retten skulle der være knyttet en særlig aktuar, hvortil postmester Thomsen allerede var udset.

Forslaget faldt, formentlig især på grund af bysekretær Fr. Kanütz' energiske indsigelser. Han hævdede, at oprettelsen af et nyt aktuariatsembede ville være et brud på hans stillings privilegier, og krævede, at han skulle ansættes som aktuar, hvis sagen blev ført igennem. Herimod protesterede skipperne voldsomt. Diskussionen bølgede frem og tilbage og satte sindene i byen i voldsom bevægelse. Forslaget var udarbejdet i forståelse med amtmand von Massow, der endnu var bypræsident, da planen blev udkastet. Også statholderen havde senere givet den sin anbefaling. Det var derfor med »skræk og sorg«, man i 1733 erfarede, at kongen afslog at konfirmere statutterne. En fornyet ansøgning blev forsøgt, men den 2. februar 1734 forelå det endelige og uigenkaldelige afslag.

Advokater.

Retssproget i Åbenrå var tysk, godt spækket med *latinske citater og udtryk*, og alene af den grund var en stor del af befolkningen tvunget til at benytte sig af advokater, når de ville føre en sag igennem. Men også selve retsproceduren var så kompliceret, at det alene af den grund var nødvendigt med sagkyndig bistand. I mange tilfælde har man kunnet klare sig med de såkaldte »*tyske advokater*«, vinkelskrivere, der hjalp med opsættelse af kontrakter og affattelse af bønsskrifter. Deres virkefelt blev imidlertid begrænset, og ved advokatordningen af 14. marts 1740 blev de forbudt. Efter den tid krævedes juridisk studium ved et eller flere universiteter for at opnå advokatbestalling, og fra 1768 at man havde studeret to år i Kiel. Advokaterne var ikke egentlige embedsmænd, men ved den åbenråske rangforordning var de dog sat i klasse med disse og gik foran byens borgere af første klasse, der blandt andet omfattede deputerede borgere og købmænd.

I 1721 var Friederich Arnkiel eneste advokat i byen, men da han blev borgmester, slog tre nye advokater sig ned her: præstesønnen

Kirkeskib i Skt. Nikolaj kirke. Orlogsskibet er forsynet med 58 kanoner og har en springende løve som gallionsfigur. På ægterspejlet ses kong Frederik 5.s kronede navnetræk.

Andreas Fabricius fra Løjt, der havde studeret i Kiel, den senere byskriver Kanütz, om hvis studier intet er bekendt, og den senere fiskal Matthias Lange, der muligvis ikke havde studeret. Indtil 1750 praktiserede der hele tiden tre advokater i byen, en kort tid fire. I 1750'erne var der kun én, Marcus Lorentzen, foruden byskriver Kanütz, der ikke førte sager for byens domstol. Da Marcus Lorentzen i 1761 forlod Åbenrå, stod byen uden advokat. Situationen blev udnyttet af postforvalter Matthias Bentzen, der ansøgte kongen om advokatbestalling, skønt han ikke var jurist, men havde studeret teologi i Halle og København. Han var kommet til Åbenrå i 1753 for at assistere sin morbroder Matthias Lange i postmesterembedet. Efter dennes død gik han i tjeneste hos den følgende postmester. Han blev eksamineret af overretten, som fandt hans juridiske kundskaber tilfredsstillende, og 2. oktober 1761 fik han sin advokatbestalling. I 1764 blev han byskriver, men beholdt sin bestalling.

Kort efter slog også andre advokater sig ned i Åbenrå, og i tiden frem til 1814 var der altid fire, en kort overgang fem advokater i byen. I årene 1720—1814 virkede ialt 24 advokater i Åbenrå, og det er ka-

rakteristisk, at langt de fleste knyttede andre embeder til advokatbestillingen, branddirektør, fiskal eller byskriver. Ingen af advokaterne kom nord fra eller havde studeret jura i København; de 16 var indfødte nordslesvigere, 3 fra Sydslesvig. Af de 14 advokater, der fik bestalling før 1770, havde 5 studeret i Jena, men kun 4 i Kiel, de øvrige i Göttingen, Helmstedt, Leipzig og Halle. Efter 1770 har alle, om hvem oplysninger haves, studeret i Kiel med undtagelse af én, nemlig borgmester Carl Ludwig Kanütz, der kun havde studeret i Halle. Derudover havde to desuden studeret i Göttingen og én i Heidelberg. Det er således tydeligt, at advokaterne i kraft af deres uddannelse har repræsenteret tysk dannelse og kultur i byen.

Fiskalembedet og grovere forbrydelser.

I lighed med de kongerigske landsfiskaler fandtes der i de fleste sønderjyske amter en *fiskal*, »Sachwalter«, der varetog statskassens interesser ved forefaldne kriminalsager og andre vigtige sager, som angik kronens interesser. Over disse fiskaler sad på Gottorp en »Ober-sachwalter«. Medens dette embede ophørte i løbet af 1700-årene, holdt de lokale fiskaler i Sønderjylland sig ind i 1800-årene. Åbenrå amt var i 1720 et af de få sønderjyske amter, som ikke havde en sådan fiskal. Der havde under von Königstein været tale om at oprette et sådant embede. Det skete dog først ved kongelig resolution af 23. november 1733, da *Matthias Lange* blev udnævnt til fiskal. Ved en ny kongelig resolution af 8. maj 1750 blev fiskalens myndighed udstrakt til også at omfatte Åbenrå by.

Fiskalembedet var ulønnet, men Lange forstod i tidens løb også at skaffe sig lønnede embeder samtidig med, at han fortsatte sin advokatpraksis. Da brandforsikringen i Åbenrå amt blev organiseret i 1739, fik han som den første overdraget embedet som branddirektør, og i 1741 blev han postmester.

Efter Langes død i 1754 var embedet en tid ubesat. Fra 1763 til 1803 blev det beklædt af advokaterne Arend Bödeker, Peter Freuchen og Johann Gottlieb Valentin Michaelsen. Efter Michaelsens død blev det *ikke mere besat*. Da advokat Meyland i 1813 søgte embedet, frarådede amtmand von Stemann ansøgningen, skønt han udtalte sig anerkendende om Meyland, men embedet blev i kriminalsager betjent af advokaterne efter tur. Da magistraten oplyste, at der i de sidste 10 år ikke havde været nogen fiskalsag, blev ansøgningen afslået.

Du må ikke slå ihjel.

De grovere kriminaltilfælde var i 1700-årenes Åbenrå kun få, og i modsætning til, hvad tilfældet havde været i det foregående århundrede, forekom kun ganske enkelte *drab* og *drabsforsøg*.

Den 12. august 1743 lå på reden et skib, der førtes af skipper Andreas Rasmussen. To af matroserne, den 59-årige Jep Christensen og den 23-årige Berthel Nielsen Hørby, skulle tage sække med hørfrø fra en vogn, der stod på skibbroen, ned i skibsbåden. Jep Christensen lå beruset i båden og lod Berthel Nielsen Hørby gøre arbejdet alene. Denne spurgte Jep Christensen, hvorfor han ikke gjorde sit arbejde, men drak sig fuld og gal, så en anden skulle gøre det for ham. Jep Christensen blev vred og sagde: »Din grønskolling, vil du kommandere med en gammel mand?«. Da Berthel Nielsen Hørby bukkede sig for at tage en sæk, stak Jep Christensen en kniv i ham lige til skaftet. Karlen, der kørte vognen, trak kniven ud, og den sårede blev kørt til Jes Jepsen Krags hus i Vestergade, hvor han døde den følgende morgen. Før han døde, blev Jep Christensen ført til ham og gjorde afbigt for den begåede handling i overværelse af pastor Fabricius. Den sårede erklærede, at han af hjertet tilgav ham. Jep Christensen blev for sin udåd dømt til at halshugges og derefter begraves i stilhed. Dommen blev fuldbyrdet på torvet den 17. oktober. Der er vidnesbyrd om, at en ung pige, der overværede eksekutionen, ved denne lejlighed fik sit religiøse gennembrud.

I de følgende 20 år blev byen forskånet for drabsforbrydelser, men derefter fulgte i løbet af tre år tre alvorlige sager. Den første af disse var rovmordet på byskriver Kanütz. Denne forbrydelse skræmte i høj grad borgerne, og som en direkte følge af den blev vægternes antal forøget, således at to vægttere og de to fattigfogeder i fællesskab skulle dele vagterne.

Året efter fandt lige uden for byen et *fadermord* sted. Byfoged Wenmarings broder, skovfoged Henning Wenmaring, som boede på vejen til Brunde, blev i en alder af 73 år i april 1765 myrdet af sin søn Bendix. Gerningsmanden blev straks pågrebet og sat i fængsel på Brundlund. Her døde han 7. december samme år. Liget blev kørt på rakker kærren fra slottet ad Vestergade, over torvet, gennem Storegade og Kolstrup ad vejen til Brunde og videre til Hjordkær, hvor rakkerknægten gravede det ned på retterstedet.

Den tredje forbrydelse, der fandt sted, var et *barnemord* efter fødsel i dølgsmål. Pigen Cathrine Nissen fødte om aftenen den 28. februar

1767 et barn, dræbte det straks efter fødslen og skjulte det i tørverummet. Dagen efter blev mordet opdaget ved, at efterbyrden blev fundet i bryggerset, hvor husets hund havde slæbt den hen. Cathrine Nissen gik til bekendelse, efter at to jordemødre havde konstateret, at hun havde født for nylig. Hun var blevet besvangret af Peter Murmand, kaldet »røde Per«, men ville holde det hemmeligt for sin forlovede. Kriminalretten dømte hende til at blive halshugget, hendes hoved skulle sættes på en stage og liget begravnes under galgen. Ved kongeligt reskript forandredes dommen til, at hun nok skulle henrettes, men hendes hoved ikke sættes på stage og kroppen ærligt begravnes. Dommen blev fuldbyrdet på torvet 9. december 1767. For eksekutionen fik skarpretteren 10 rdlr. og en kande vin.

Denne *henrettelse* var den sidste offentlige henrettelse på torvet i Åbenrå. Selv om straffen blev mildnet, er det det sidste pust af middelalder, vi her oplever. Retterstedet på Galgebakken blev i denne tid ikke anvendt til henrettelser, men dog troligt holdt vedlige for påkommende tilfælde. I 1728 var galgen faldet ned, men på byens regning blev den atter sat op i vinteren 1729-30. Også to andre straffeinstrumenter, gabestok og halsjern, eksisterede endnu. I 1751 omtales den nye gabestok, og ved samme lejlighed blev kårdehæftet på statuen ved halshjernet — det må være kagmanden — forgyldt. 1774 blev gabestokken atter malet, denne gang af malerne Brochmann og Jes Jessen. Og på Brundlund var træhesten i funktion indtil 1788.

Mordet på skovrider von Bergen.

Skovtyveri blev indtil 1788 betragtet som noget næsten naturligt. Alvorligere var krybskytteri, og herfor kunne der idømmes tvangsarbejde som straf. Myndighederne førte en stadig og til tider næsten håbløs kamp mod såvel skovtyveri som krybskytteri, og at kampen ingenlunde var ufarlig, viser skovrider von Bergens skæbne, en begivenhed, der vakte stor opsigt i samtidens Åbenrå.

Skovrider *Andreas Diderich von Bergen* red om eftermiddagen den 21. februar 1795 kl. ca. 15,30 i Sønderskov på udkik efter nogle krybskytter, som i længere tid havde drevet deres uvæsen. Da han kom i nærheden af Hjortesøen, syd for Paul Jørgensens kobbelt, faldt der et skud i skoven, og straks efter hørte han et anskudt dyr skribe. Han sporede sin hest og red i den retning, hvor skuddet var faldet. Da han havde redet nogle hundrede skridt, så han et anskudt rådyr ligge i en fordybning; omkring det stod tre mænd, hver med en bøsse. Han genkendte straks den ene af dem som *Anders Lausen*, også kaldet Anders

Paulsen, der var kendt som en farlig og forvoven krybskytte. Han boede i Mellerup i Bjolderup sogn. Da han så skovrideren komme ridende, kastede han sin nyligt afskudte bøsse fra sig, greb en af de andre bøsser, som var ladet, sprang om bag et træ, spændte hanen og sigtede på skovrideren. Denne red hen imod krybskytterne og spurgte: »Hvad er det, I bestiller her?« I det samme blev han skudt i ryggen af Anders Lausen. Han red derefter til Farversmølle. Mølleren der, Nicolai Peter Hansen, stod i loen og så skovrideren komme ridende ganske langsomt uden paryk og med hatten på det bare hoved. Efter at mølleren havde fået at vide, at skovrideren var blevet skudt af krybskytten Anders fra Mellerup, fik han ham bragt ind og i seng, hvorefter han red ind til byen og gjorde anmeldelse til øvrigheden. Senere sørgede han for, at skovrideren blev kørt hjem på en slæde.

Samme aften mellem kl. 19 og 20 afgav skovrideren forklaring til herredsfoged Bödeker i overværelse af fysikus Wiggers samt kirurgerne Zehr og Hess. Han var da ved fuld bevidsthed. Fysikus Wiggers ville ikke foretage sig ret meget med den sårede, før stabskirurg Schmidt i Haderslev, som var særdeles kyndig i behandling af skudsår, var kommet til stede. En vogn blev sendt til Haderslev efter stabskirurgen og kom om aftenen tilbage med ham, men trods dennes kunst døde skovrideren kl. ca. 5,30 den følgende morgen, 14 timer efter attentatet. Ved obduktionen viste det sig, at von Bergen var blevet skudt med hagl på ca. 30 skridts afstand; en del af dem var trængt gennem ryggen ind i lungen og var blevet årsag til hans død.

Natten mellem 21. og 22. februar blev Anders Lausen anholdt hos Rasmus Petersen i Mellerup, hvor han sad og spillede kort sammen med nogle andre mænd. Han var ved anholdelsen stærkt beruset. Under transporten fra Mellerup til fængslet måtte man binde ham og lægge ham i en vogn for at få ham afsted. Han kom i forhør 22. februar og nægtede at have skudt skovrideren; han påstod endog, at han ikke havde været i Sønderskov dagen før, men i Klipleve, Bjernstrup og Mellerup. På et spørgsmål om blodpletterne på hans lærredskoftes ene ærme og ryg og på hans venstre hånd svarede han, at han havde haft næseblod nogle dage før. Da han blev foreholdt, at blodet derfra umuligt kunne komme om på ryggen, svarede han, at han ikke vidste, hvor det var kommet fra. Han påstod, at han ikke havde nogen bøsse, at han havde solgt sin bøsse til jul, men indrømmede, at han 5-6 år før havde været i slaveriet for krybskytteri, og at han for to år siden var blevet arresteret af skovfogeden for samme forbrydelse.

Den ene af Anders Lausens kammerater, tjenestekarlen *Nis Tag-*

moes hos Jacob Lausen i Perbøl, blev anholdt 23. februar. Han forklarede, at han 21. februar havde været sammen med Anders Lausen og tjenestekarlen Jørgen Jepsen hos Jørgen Schmidt i Mellerup i Sønderkov for at skyde vildt. Anders Lausen havde sagt til Nis Tagmoes, da han så skovrideren: »Lån mig din bøsse, jeg vil skyde skovrideren.« Nis Tagmoes havde nægtet at låne ham den, hvorefter han forlangte og fik Jørgen Jepsens bøsse og skød skovrideren med den. Da Nis Tagmoes kom i forhør i retten, afgav han væsentlig den samme forklaring, som han havde afgivet til sognefogeden, dog med den forskel, at Anders Lausen ikke havde sagt, hvad han ville bruge bøszen til. Han udtalte, at Anders Lausen havde forledt ham til krybskytteri, og at han aldrig havde været med til det før.

Derefter blev Anders Lausen atter afhørt. I begyndelsen fastholdt han sin tidligere forklaring, men da Nis Tagmoes blev ført ind, blev han blodrød i ansigtet og kunne ikke sige noget. Nis Tagmoes sagde ham lige op i ansigtet, at han havde skudt skovrideren, men han fastholdt endnu en tid sin benægtelse. Til sidst tilstod han, at han havde skudt skovrideren med Jørgen Jepsens bøsse, men påstod, at skovrideren havde sigtet på dem med sin bøsse, og at han havde skudt på skovrideren for at forsvare sig. Det havde ikke været hans hensigt at dræbe ham, men kun at skyde armen af ham. Foreholdt, at skovrideren før sin død havde erklæret, at han ikke havde sigtet på dem med sin bøsse, før han blev skudt, fastholdt Anders Lausen sin påstand om, at skovrideren havde sigtet på dem. Nis Tagmoes modsagde bestemt Anders Lausens påstand, at skovrideren havde sigtet på dem, og forsikrede, at han havde haft sin bøsse liggende tværs over sadelen.

Forbrydelsen var begået på amtets grund og under amtets jurisdiktion. På det egetræ, under hvilket skovrideren von Bergen var blevet skudt, blev der senere anbragt en plade til minde om udåden. Træet kaldes »von Bergens Eg«. Anders Lausen blev ved Rise herreds ret dømt til døden ved halshugning, legemet at lægges på hjul og hovedet at sættes på en stage. Hans forklaring om, at han havde handlet i nødværge, blev forkastet; han blev dømt for overlagt mord. Overkriminalretten på Gottorp stadfæstede dommen og ville ikke tilråde nogen formildelse. Tyske kancelli bestemte 22. januar 1796, at dommen skulle fuldbyrdes. Pastor Grauer i Hjordkær, pastor Posselt i Løjt og diakon Lauterup i Åbenrå fik ordre til at berede ham til døden. Husfogeden i Åbenrå skulle sørge for at få skafottet rejst; det var vanskeligt, da ingen håndværker i Åbenrå ville sætte sit gode navn og rygte til ved at forrette »uærligt« arbejde. Hjulet og andet, som

skulle bruges ved henrettelsen, blev gjort af en håndværker i Felsted. *Henrettelsen* skulle have fundet sted 11. februar, men måtte udsættes, da skarpretter Wagner i Haderslev ikke havde nogen medhjælper, og rakker Bach i Åbenrå ikke ville være bøddelknægt, da han var »Halbmeister«. Endelig fik skarpretteren en medhjælper fra Flensborg, og henrettelsen foretoges tidligt om morgenen 18. august 1796 på rettestedet på Hjordkær mark. Det underjordiske fængsel på Brundlund, hvor Anders Lausen, kaldet »Røde Anders«, havde siddet, og som i 1866 blev omdannet til vinkælder, kaldtes længe efter »Anderses Gaf«.

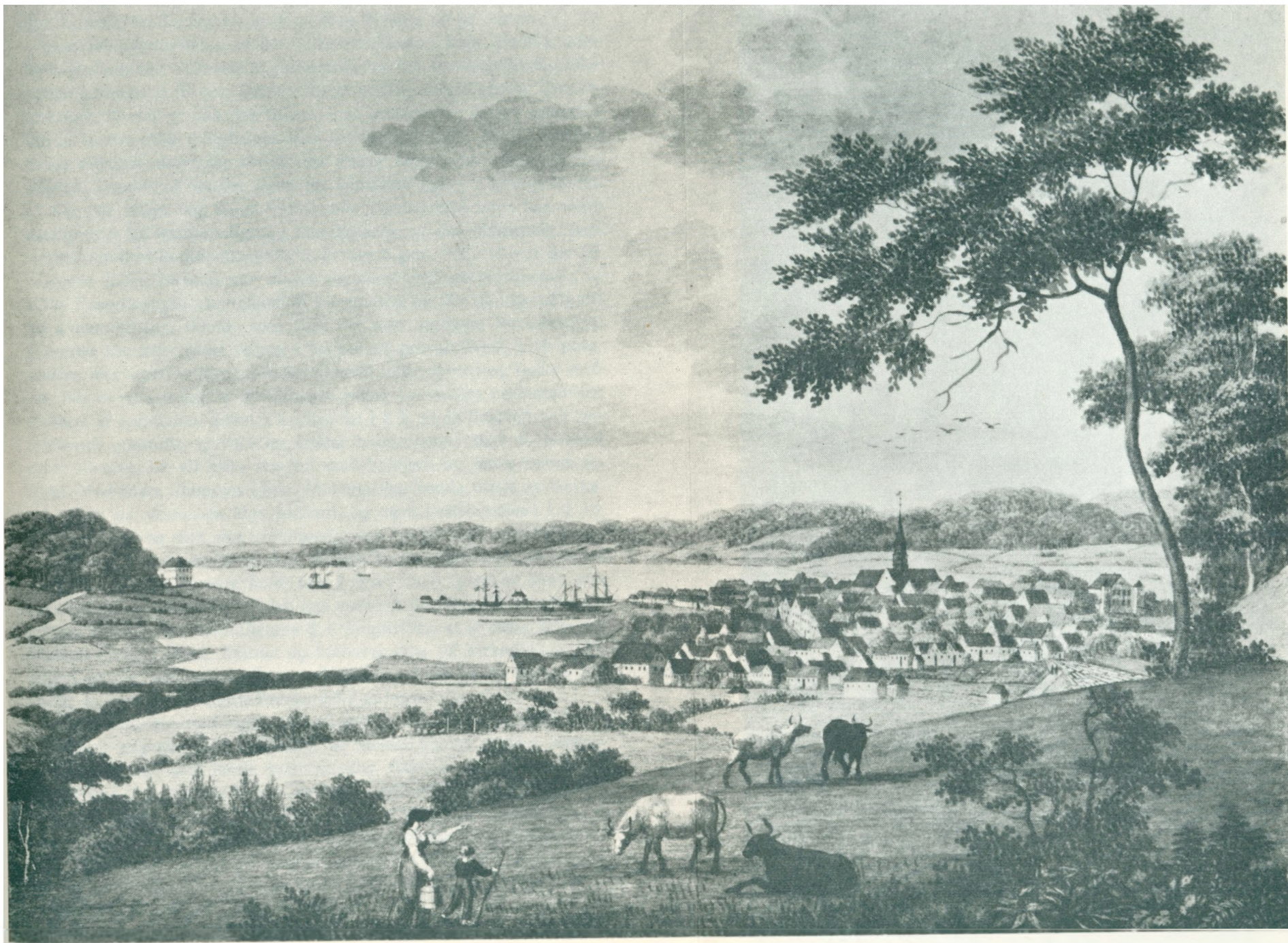
Nis Tagmoes slap med en længere fængselsstraf. Jørgen Jepsen havde unddraget sig arrestation ved at flygte. I lang tid hørtes intet til ham. En skipper fra Holland bragte i 1802 et brev fra ham til kongen, i hvilket han fortalte, at han opholdt sig i Holland og bad om at måtte vende tilbage til sit fædreland. Skipperen forklarede imidlertid, at han havde fået brevet på en af Vesterhavsoerne, og at dets forfatter vistnok opholdt sig på halligen Norderoog. Her blev Jørgen Jepsen kort tid efter anholdt og sad i længere tid i arresten i Husum. En mørk nat brød han ud, og siden hørte ingen noget til ham.

Retstilstanden.

Retstilstanden i byen må karakteriseres som god. De alvorligere forbrydelser var få, og heller ikke de mindre forseelser synes at have været særligt talrige. Dertil kommer, at der i 1700-årene gør sig en *mildnelse af sæderne gældende*. I 1721 kan det passere — formentlig uden at vække særlig opsigt — at skipper Friedrich Köllner efter et skænderi med Iver Hartvigsen trækker sin kårde og støder den gennem hans bukser, så han kunne have såret ham dødeligt. Det blev takseret til en bøde på 4 rdlr. Omkring år 1800 var noget sådant nærmest utænkeligt mellem det bedre borgerskab. Slagsmål på gaden bliver efterhånden læredrengenes og svendenes gebet, ikke skippernes og købmændenes. I begyndelsen af perioden forekommer en del tilfælde af ulydighed mod øvrigheden og selvtægt, men også disse bliver sjældnere. Tyveri forekom med jævne mellemrum og straffedes i mildere tilfælde med fængsel på vand og brød i byens arrest. En regulær tyvebande under ledelse af Gunder Hanses og Karen Terkels, begge gift med indkvarterede ryttere, gjorde i 1775 byen og omegnen usikker, men blev gjort uskadelig, da Karen Terkels fik samvittighedsnag og meldte sig selv. Hun slap derfor med at blive forvist fra byen, medens Gunder Hanses sammen med de øvrige blev udleveret til regimentets domstol. Kort efter at provst Bargum i 1763 var kom-

met til byen, blev alt hans sølvtøj stjålet. Byens borgere lod da i hemmelighed et nyt sæt forfærdige, forsynede det med byens våben og forærede det til provsten som en undskyldning. Man følte det som en fælles skam, at et sådant tyveri kunne ske i Åbenrå. Om handels- og næringssager forekom ganske vist en del tvistigheder, men magister Dyssel kunne dog i 1763 skrive: »Borgerskabet har vedligeholdt den gamle ærlighed og tarvelighed, er meget tjenstfærdige imod fremmede og oprigtige i deres handel, og her anses bedrageri, opbud og bancrupto som noget nær skammeligt.«

En væsentlig del af rettens tid gik med petitesser som injuriersager og rangstridigheder, men dette er ikke noget særligt for Åbenrå; det samme billede af småborgerskabet viser andre byers retsprotokoller. På et punkt synes Åbenrå-borgerne og andre indbyggere i 1700-tallet dog gang på gang at have stødt an mod bestemmelserne: Man havde frygtelig svært ved at overholde *helligdagsforordningen* og forbudet mod *nattesæde* på kroerne. Nogle ville gerne arbejde, selv på bods- og bededagene, men langt de fleste ville gerne mere sig: spille, danse og drikke. Selve juleaften 1725 lod Andreas Troll unge folk danse i sit hus. Det kostede ham 32 sk. i bøde og musikanten ligeså meget. I bøderegistrene vrimler det med lignende foreteelser: én har skænket for soldaterne på vagten, én har haft siddende gæster med kortspil til kl. 12 aften, og ét sted havde man bortspillet en hue og sågar bagefter danset i stalden, hvor der lå hø og halm, med brug af tællelys. Som pietist tordnede provst Schmid mod den slags, men tilsyneladende forgæves. Som et eksempel kan tages foråret 1744. Det må dog ikke glemmes, at bøderegistrene kun nævner de tilfælde, der blev opdaget. På Helligtrekongersdag havde Alexander Sturm ladet afholde spil om et par sølvspænder; 10. februar lod Asmus Ahnholm bortspille en hest; hos Hans Jensen var der blevet spillet om et silkelommetørklæde og dertil været musik til klokken 12, og det samme havde været tilfældet hos tømmermand Nicolaus Christensen. Den 4. marts havde borger og skrædder Frederik Julius Lawaetz ladet skyde om en kalv. Det anføres som en skærpende omstændighed, at det fandt sted midt i fasten. Den 9. marts havde Alexander Sturm igen ladet afholde spil, denne gang om et sølvbæger. Den 15. marts havde gæstgiver Daniel Danielsen haft sine gæster siddende til efter midnat. Anden påskedag lod Johan Jacobsen bortspille en dragkiste, og tredie påskedag spillede man hos Hans Jessen om et par sølvspænder. Den 19. april var der præmiespil hos Jacob Krag og musik til sent ud på natten. Hans Jessen lod igen

Udsigt over Åbenrå fra nord. S. L. Lange fecit 1822.

den 28. april sine gæster sidde for længe, og den 19. maj, tredie pinse-dag, havde Otto Christian musik og dans til langt ud på natten.

Også for *overtrædelsen af det sjette bud* idømtes bøde. Fødsler uden for ægteskab blev anmeldt af jordemoderen, der havde pligt til under værne at søge at få den fødende til at angive barnefaderen. Det berømteste tilfælde er nok den fødsel, som jordemoder Elvers anmeldte havde fundet sted i Slotsgade den 31. august 1805, hvor Christine Heise udlagde skovrider Friederich Enger som fader til sin datter Fanny. Antallet af fødsler uden for ægteskab ligger i hele perioden på 8-9 pct. årligt, dog noget højere, når garnisonen i byen har været særlig stor. Til sammenligning kan anføres, at det tilsvarende procenttal for danske købstæder 1725-37 var 8 pct., 1801-13 var det 10.

Byens indre forhold var blevet reguleret ved *politordningen* af 1733. Forordningen var udstedt af borgmester og råd og bekendtgjort på allemandsting, således som skik var med vigtigere forordninger. Desuden var den blevet oplæst i kirken af provst Koch. I 20 paragraffer blev stort og især småt foreskrevet indbyggerne og bøder fastsat. Det er en samling af almindelige regler og særlige bestemmelser, dikteret af øjeblikket. Således hedder det i § 2, at da liderligt pak har nedbrudt godtfolks gærder og stjålet humlestager, skal de hermed være advaret. De vil blive straffet med halsjern og blive forvist fra byen. Medvidere idømmes bøde. Den omsiggribende uskik at henkaste affald på skibbroen blev forbudt, og også bestemmelsen i § 13, om at gærder og skel, der uretmæssigt var rykket for langt frem, inden majdag atter skulle rykkes tilbage, har sikkert haft en aktuel baggrund. Mange borgere holdt svin i deres huse og gårde, men ofte slap dyrene ud. At deres færden har været et problem, vidner forordningen tydeligt om, idet allerede § 1 foreskriver, at svinene ikke må komme i andres huse, humle- og kålhaver eller på kirkegården. Pågribes de der, skal ørene skæres af dem og gives til de fattige. Ej heller de store hunde måtte færdes frit i gaderne.

En del bestemmelser tager sigte på enkelte håndværk og andre professioner: bagerne skal sørge for, at brødet holder vægten, kræmmere og høkere skal holde vægt og alen, fiskerne må ikke sejle ud eller grave orm om søndagen, og deres både må ikke ligge ved madden, men skal flyttes til skibbroen. Endelig forbydes det borgerne at købe direkte af fremmede handlende på skibbroen, i gaderne eller i deres egne huse til eget forbrug. Bøden herfor er én rdl., og det samme koster det at gå ud af byen for at købe træ og tørv, i stedet for at vente til de handlende kommer til byen.

Forordningen indeholder også bestemmelser om udlejning af huse til fremmede. Disse sidste bestemmelser måtte dog allerede året efter indskærpes. Byen havde da erfaret, at mange fremmede lejede sig ind i huse, boder og lejevåninger, men at de ikke kunne bidrage til kontributionen og faldt byen til last ved betleri. Nogle blev kun boende et par måneder og sneg sig så hemmeligt bort om natten, efterladende store restancer. Det blev derfor indskærpet, at det var forbudt at tage fremmede i huset uden borgmester og råds tilladelse, at det var forbudt at udleje til uformuende fremmede, og at husejerne hæftede for deres lejeres skatter og afgifter.

Til politivedtægten var også knyttet en bestemmelse om, at hver borger skulle holde sit husgevær i god og brugbar stand i påkommende tilfælde, samt endvidere en udførlig brandforordning.

Bøddel og bytjenere.

Siden 1702 var Hans Christopher Soltwedel *skarpretter* og rakker i Åbenrå. Som rakker skulle han holde svinene borte fra gaderne, men dette arbejde tog han let. Han fik 11. maj 1730 en påmindelse af magistraten om, at der for fremtiden ikke ville blive udbetalt ham en eneste skilling i løn, medmindre han holdt svinene borte fra gader, kobler og løkker; han var gentagne gange blevet opfordret til at påse, at de ikke færdedes der, men uden synderligt resultat, som det ses af politiordningen 1733.

Efter Soltwedels død 1740 blev skarpretterenken i Tønder, Anna Catharina Stöckler, hans efterfølger. Hun skulle dog ikke selv foretage henrettelser, men skaffe »en dygtig mester« fra en af de nærmeste købsteder på hendes egen bekostning og holde en knægt til rakker-tjenesten. I januar 1742 opsagde hun kontrakten. Magistraten skrev til skarpretter Christian Bockenhüser i Grabow, der året før havde søgt stillingen som skarpretter i Åbenrå, og tilbød ham den. Bockenhüser svarede, at han stadig var interesseret; han var kun betænkelig ved, at han selv måtte skaffe sig bolig. Denne betænkelighed bortfaldt, da magistraten 16. marts tilbød ham et tilskud til huslejen, og 4. april skrev Bockenhüser til magistraten, at han håbede at kunne slutte en sådan kontrakt med madam Stöckler, at hverken magistraten eller han kom til at lide skade derved. Han besøgte 4. maj madam Stöckler, men dette besøg blev ingen succes. Hun skrev til magistraten, at han kun havde bragt et dårligt forråd med sig og haft en lille bylt under armen. Han havde hverken hest eller knægt med. Hun anså ham for en skidt karl og ville ikke give ham sin datter til hustru. Han blev

altså ikke skarpretter i Åbenrå. I stedet blev Hinrich Christopher Röseler, som var søn af skarpretteren i Ahrensböck og tilhørte en stor og udbredt bøddelslægt, ansat 4. januar 1743. Han blev gift samme år med madam Stöcklers datter. Ved siden af skarprettertjenesten virkede han trods gentagne protester fra byens kirurger i flere år som kirurg. Dette blev ham forbudt i 1783, men til gengæld fik han 1784 koncession til at behandle arm- og benbrud samt forvridninger. Han blev den sidste skarpretter i Åbenrå og døde i embedet 1788. Byen og amtet deltes om at betale hans enke en årlig pension.

Skarpretteren og hans arbejde blev anset for *uærligt*, og det samme var oprindeligt tilfældet med bytjeneren. 1722 udarbejdedes en sporteltakst for *bytjenerne*, men den er ikke bevaret. Om bytjenerens arbejde hedder det i en ansøgning fra 1725: »Udi Åbenrå er tvende personer, som man kalder byens svende og ellers om natten forretter vægtertjeneste, om dagen har at gøre med horernes, tyvenes og andre delinkventers arrest. Samme tvende kaster også gravene til de afdøde, hvilken forretning det menige borgerskab ej med deres gode vilje dem tilstår, thi hvilket ærligt hjerte ønsker ikke at nyde den sidste ære af en ærlig hånd.« Først i 1743 afgav bytjeneren denne bestilling til rådstjeneren, men i mellemtiden var også bytjenerne blevet ærlige.

I 1728 var der blevet syet nye uniformer til bytjenerne, men de kan næppe have været særlig klædelige, for de vægrede sig begge kraftigt ved at trække i dem, og begge blev afskediget. Det var imidlertid ikke let at få nye folk ansat, for nok meldte der sig flere ansøgere, men det var udelukkende fremmede vagabonder, som man fra byens side ikke turde ansætte. Ingen ærlig mand ville have arbejdet. Man søgte derfor at få gjort bestillingen ærlig, og den 8. maj 1732 resolverede kongen, at bytjenere, vægttere og fodknægte i Åbenrå skulle anses for ærlige folk, der havde adgang til offentlige og private forsamlinger, og hvis børn skulle kunne optages i håndværkerlavene.

Til vægtertjenesten havde bytjenerne de to *fattigfogeder* som hjælpere, og disse besørgede den såkaldte »Pfeiffwache«, der om sommeren strakte sig fra midnat til kl. 4 morgen, om vinteren til kl. 6. Hver time skulle de fløjte et signal og synges »et vers af en psalme«. I 1743 deserterede den ene bytjener, Johann Hinrich Otto, på grund af gæld, og ved denne lejlighed blev en reform af arbejdet gennemført. Der var derefter kun én bytjener, men da vægtertjenesten efter mordet på byskriver Kanütz skulle forstærkes, ansatte byen igen to bytjenere.

Rådstjenerens stilling var hele tiden noget finere end bytjenerens,

hvilket også hans officielle titel »Herrendiener« siger. I denne stilling plejede man at ansætte ældre borgere, der uden egen skyld var gerådet i fattigdom. På den måde slap byen for at underholde dem af fattiggassen. Rådstjernerne fungerede nærmest som magistratsbud.

Kirke, skole og fattigvæsen

De kirkelige forhold.

Skt. Nicolai kirke var byens eneste kirke. Omgivelserne var anderledes end senere, idet *kirkegården*, omgivet af en kalket ringmur, lå omkring kirken. Begravelserne på den ophørte først 1826, da den nye kirkegård blev anlagt. I ringmuren var der en lille og en større port, hvis forfaldne murværk i 1739 blev sat i stand. Man kunne køre direkte op foran kirkens indgang, og vognene plejede at køre rundt om kirken og ud igen. Dette gav efter provst Schmids mening for megen uro under gudstjenesten, og han forsøgte at få den store port lukket på helligdagene, så folk måtte gå det sidste stykke. Borgerne reagerede voldsomt — kvinderne kunne ikke holde ud at gå så langt — og provsten bøjede sig nødtvungent. Portene blev senere brudt ned, men i 1795 ønskede menigheden dem genopført; dette synes dog ikke at være sket.

Siden korets udvidelse i 1641 var der ikke blevet foretaget væsentlige *arbejder på kirken*, og allerede i 1712 blev det ved et kirkesyn konstateret, at kirken var forfalden, og værre blev det. Omkring 1700-årenes midte var det så slemt, at man tvivlede på, at en reparation kunne betale sig, og der var stærke kræfter i gang for at få rejst en ny kirke. En tømrermester Hans Sørensen Berg i København afleverede 1741 et projekt til en sådan. I 1756 fremkom arkitekt Cai Dose, da i Slesvig, med et forslag, der ganske vist beholdt de gamle mure, men i en sådan form, at kirken helt ville have ændret karakter. Året efter afleverede bygmester Cornelius Hansen Bardewick i Fredericia et udkast til en nybygning.

Finansieringen af byggeriet, der var anslået til at ville koste ca. 18.000 rdlr., var det store problem. For at skaffe penge ansøgte man om tilladelse til at afholde to lotterier til fordel for kirken og om at måtte anvende skibenes lastpenge til byggeriet. I november 1753 fik byen dog afslag på begge dele. Sagen blev diskuteret frem og tilbage, og på amtmand von der Lühes foranledning blev der indhentet tilbud på en reparation hos murermestrene Jørgen og Lorenz Jacobsen i Åbenrå. Dette tilbud lå på 2200 rdlr., en udgift, der ville kunne klares

af bykassen og amtet i forening. Provst Schmid, rådmænd Diederich Diederichsen og deputeretkollegiet holdt stadig fast ved, at en nybygning var den bedste løsning. Et af provstens bedste argumenter var, at mange tilhørere nu var udelukket fra gudstjenesten på grund af pladsmangel. På et magistratsmøde den 25. juni 1756 blev amtmandens skriftlige anbefaling af *restaureringen* forelagt, og da borgmesteren og de øvrige rådmænd tilsluttede sig denne løsning, var sagen afgjort. Det hjalp intet, at provsten den 29. juni »solemnissime« lod protestere til protokollen.

Arbejdet blev udført 1758 i henhold til kontrakten med Jørgen og Lorenz Jacobsen. Det omfattede først og fremmest reparation af tagrytteren og 13 fag tag over den vestre fløj, nedrivning af korets tresidede afslutning og de to korhvelv fra 1641 samt en ny forlængelse af koret. Det var ikke nogen stor forlængelse, idet den nye østmur blev opført umiddelbart øst for den gamle korafslutning, men da den nye mur var helt lige, blev korets gulvareal kendeligt udvidet. Materialet var røde, gule og flammede teglsten, og murene blev forsynet med en slags tandgesims. Skibets tag blev samtidig fornyet, og forlængelsen fik et afvalmet tag. Ved samme lejlighed fik kirken et nyt orgel, bygget af Johann Mathias Schneider fra Glückstadt. I 1740 havde kirken fået et tårnur, bygget af Peter Mathiesen fra København, og 1803 istandsatte Jonathan Green uret.

Hvad der ikke lykkedes at få gennemført for kirkens vedkommende, lykkedes for embedsboligerne. I 1731 blev den gamle *provstebolig* nedbrudt og en ny opført for byens regning, dog således at amtet betalte en sjettedel af udgifterne, hvilket var det sædvanlige forhold mellem amtets og byens andel af kirkelige udgifter. Byggeriet blev forestået af Johann Otto von Niendahl og kostede godt 900 rdlr. Den nye provstegård var en to-etagers bygning af brandmur, 9 fag lang og omtrent 11 meter bred. To år senere brændte *diakonboligen* »ved en guddommelig tilskikkelse«, og byen måtte atter igang med et byggearbejde. I modsætning til provstegården blev diakonens hus bygget som gavlhus, 10 fag langt af brandmur, 1½ sten tyk, og ligeledes 11 meter bredt. Gavlen byggedes af bindingsværk, og på grund af den store skade, diakonen havde lidt ved branden, vedtog man at bygge et studereværelse til ham på loftet. Udgiften til denne bygning blev knap 900 rdlr. Endelig nybyggedes i 1798 organistens hus på kirkekassens bekostning.

De ortodokse præster.

Hovedpræsten i Åbenrå var tillige provst for Åbenrå og Løgumkloster provsti. Denne stilling blev fra 1712 beklædt af dr. theol. *Christian Gottlieb Koch*. Han er blevet særlig kendt for sin strid med salmedigteren Hans Adolph Brorsons ældste broder Nicolai Brorson, da denne var præst i Bedsted. Koch anså hans forsamlinger i Bedsted for farlige og anstødelige. For efterslægten kom han derfor til at stå som en stridbar obskurant. I virkeligheden var han en af de betydeligste provster i Sønderjylland i 1700-årene, en lærd og nidkær mand, som søgte at værne om åbenbaringens sandhed og om kirkelæren og søgte at imødegå dens forfalskning. Om vækkelser tænkte han ikke så højt som sine pietistiske modstandere. Hans synspunkt var, at til Guds riges trivsel hørte mere end vækkelser; god, gammel og sund lære og skik var mere værd. Han var helt igennem en mand af den gamle skole, som ikke yndede forandring, ikke kendte og ikke ønskede at kende eller forstå alt det nye, som rørte sig omkring ham. Han forstod ikke at lempe sig frem, var vant til at befale og udstede ordrer. Det hang vel sammen med, at han også var godsejer og storkøbmand. Der afgik i hans tid næppe et skib fra Åbenrå, som han ikke havde part i. Dog forsømte han intet i sit embede. Hans prædikener er blevet betegnet som korte og behagelige. I sine skrifter var han en stridens mand, der så det som sin livsopgave at værne om den ortodokse lære. Johannes Moller klager i »*Cimbria Literata*« over hans »alt for bitre og bidende polemiske skrifter.«

I 1721 var *Christian Friderich Lange*, der var herredsfogedsøn fra Havervad, diakon i Åbenrå. Han havde studeret i Jena hos den højt ansete professor Buddeus, der stod på overgangen mellem ortodoksi og pietisme. Han tog teologisk embedseksamen i København 1716 og blev 17. september 1718 af amtmand von Königstein indstillet til diakonembedet. Provst Koch havde betænkelighed ved at underskrive sammen med en kongelig amtmand, og borgmester og råd ville ikke medunderskrive indstillingen, når provsten ikke var med. Han beklædte embedet til sin død 1728, kun 33 år gammel.

Medens byens hovedpræster blev direkte udnævnt, uden at byen havde indflydelse på valget, skulle der ved besættelsen af diakonembedet præsenteres tre kandidater for borgerne, som derefter ved afstemning afgjorde valget. Den ene af de kandidater, som i 1729 blev præsenteret for menigheden, hed Hans Adolph Brorson, men han fik kun 53 stemmer, derimod fik præstesønnen fra Løjt, Erik Fabricius

103 stemmer, og hans valg stadfæstedes af kongen kort efter. Erik Fabricius havde studeret i Kiel og Jena, og var i teologisk henseende lige så ortodoks som provsten, og de to synes da også at være kommet godt ud af det med hinanden. Han fungerede som diakon i byen indtil sin død 1782, altså i næsten 53 år.

Striden om kirkeregnskaberne.

Efter gammel skik blev kirkeregnskabet i Åbenrå aflagt på rådhuset i magistratens nærværelse. Den udgjorde sammen med amtsforvalteren og kirkevisitatorerne tilsynet. Selve regnskabet blev ført af kirkejuraterne. Imidlertid påberåbte provst Koch sig en hertugelig forordning af 20. april 1639, hvorefter han gjorde krav på fri disposition over kirkens midler og magistratens udelukkelse fra regnskabet. Følgen blev, at provsten dirigerede regnskabet og selv sørgede for kapitalens anbringelse. I 1730 blev nogle forseglede punge med kirkens kapital, ialt 425 rdlr., deponeret hos provsten, der anbragte dem så godt han kunne, tildels på vekslers. Dette var dog mere end kirkejuraten Andreas Asmussen ville lade sig byde, og sagen endte med, at provsten måtte afgive restbeløbet og kvitteringerne til Andreas Asmussen, således »at han ikke mere havde én heller af kirkens penge hos sig«. Provst Koch lovede desuden, at han ikke en anden gang ville lade sig »påtvinge« kirkekapitalen, men overlade dens sikre anbringelse til juraterne. Han har næppe gjort det frivilligt, og i de følgende år lod han simpelthen være med at lade kirkeregnskabet aflægge. I 1735 døde amtsskriver Ries, i 1736 provst Koch, og regnskaberne var da i en tilsyneladende håbløs uorden.

Fra byens side var man interesseret i atter at deltage i *revisionen af kirkeregnskaberne*, og da den nye provst tiltrådte, sørgede man for, at sagen blev taget op. Provst Schmid ville gerne have klare retningslinjer og ønskede at udsætte arbejdet, til der forelå en kongelig resolution. Amtmanden og byen ville gå igang med det samme, og til sidst enedes man om, at rådmand Jacob Bjørnsen som særlig regnskabskyndig skulle påtage sig arbejdet med at bringe orden i de snart ti års regnskaber, der havde hobet sig op. Da det viste sig, at der ikke var uregelmæssigheder at bebrejde provst Koch, beskyldte Schmid med megen overilelse og hidsighed Bjørnsen for partiskhed. Herover blev Bjørnsen så vred, »at han kastede regnskaberne fra sig og nægtede at tage dem op igen«. Begge parter klagede til kongen, der fulgte von Massows indstilling, hvorefter en kommission bestående af herredsfoged Koch, rådmand Bjørnsen »og dem, der ellers plejede at have

med regnskaberne at gøre«, skulle revidere regnskaberne. Dette skete i løbet af 1741, og derefter vendte man tilbage til den årlige regnskabsaflæggelse på rådhuset. Kirkens formue var på dette tidspunkt godt 2500 rdlr. anbragt i obligationer. Formuen steg jævnt i hele perioden og havde i 1812 nået et beløb af 6200 rdlr.

Den pietistiske provst.

Da provst Koch døde i 1736, sørgede generalsuperintendent Conradi, som selv var pietist, for, at kong Christian 6., der var ivrig for at besætte præsteembederne med pietister, udnævnte en mand af denne retning til hovedpræst og provst i Åbenrå, nemlig *Johannes Schmid*. Han var født i Tønder 1695, studerede i Jena under professor Buddeus, og var en tid papehofmester, indtil han i 1731 blev præst i Hohenwestedt i Holsten. Her var han velvillig over for brødre­nigheden, og det fortsatte han med at være i Åbenrå. I 1745 fik han titel af konsistorialråd og virkede til sin pludselige død 26. november 1761 i Åbenrå. I den sidste tid havde han sin søn Hans Gottlieb Schmid til at assistere med at prædike og undervise konfirmanderne. Han nåede netop at få ham udnævnt til kapellan ugedagen inden sin død.

Der opstod hurtigt i dogmatisk henseende *uenighed mellem provsten og diakon* Fabricius, og denne nedfældede tolv punkter, hvor de ikke kunne nå til enighed. Da de giver et vist indtryk af provstens forkyndelse, skal et par af dem citeres her. Provsten anså ingen for at være omvendt, hvis han ikke havde været gennem en sjælelig krise og kunne gøre rede for tid og omstændigheder ved omvendelsen, og ingen var frelst, som endnu blot på nogle punkter hang ved det jor­diske og havde lyst og glæde ved det, så brodernavnet tilkom ikke alle dem, som blot levede i en evangelisk kirke uden åbenbar forargelse. Set fra et teologisk synspunkt var sidste punkt det alvorligste, nemlig at kiliasmen ikke var skadelig. Kiliasmen var læren om Tusind­årsriget i tilslutning til Johannes Åbenbaring 20,1-6. Pietisterne tænkte sig en forjættet åndelig blomstringstid før Herrens genkomst, især en ny, nær missionstid; denne opfattelse blev skarpt afvist af ortodokse teologer.

Da en forsoning ikke var mulig, gik sagen til overkonsistoriet, der afviste, at der var tale om vranglære. Fabricius fik en irettesættelse og blev indstillet til tvangsforflyttelse til Pronstorf i Holsten. På ma­gistratens forbøn fik han dog lov til at blive i byen.

Der var ikke megen grobund i byen for en *pietistisk forkyndelse*, men en lille skare samlede sig om provsten. Antallet anslås dog kun

til ca. 20, deriblandt købmand Hinrich Heisel og maler Benjamin Richter. Sidstnævnte drev en slags lægmandsmission i byen og op-søgte folk, hvis salighed bekymrede ham. Hans frejdige bekendelser vakte opsigt, og man rystede på hovedet ad ham. Han måtte forlade byen og slog sig ned i Haderslev med sin familie. Også den senere pastor Bendixen i Løjt hørte i denne periode til den vakte kreds i byen, idet han var i kondition hos provsten.

Byens borgere så ikke med milde øjne på deres nye provst, og de fandt snart en lejlighed til at klage over ham. I 1739 søgte Schmid om at få *eftermiddagsgudstjenesten flyttet* fra klokken ét til klokken halv to eller to. Som grund anførte han, at da hovedprædikenen først begyndte klokken halv ni, kunne det knibe for ham at blive færdig, så byens borgere kunne nå hjem og spise inden næste gudstjeneste. På grund af de mange ligprædikener over søfolk, døde i det fremmede, offentlige absolutioner og andre kirkelige handlinger, var han ofte først færdig klokken halv ét. Da byen blev afæsket en udtalelse, blev denne formet som et skarpt angreb på provsten, og man afviste at lade prædikenen flytte. Det menige borgerskab behøvede kun en halv time til sin middagsmad, og fik det længere tid, ville det blot finde på noget andet at lave og ikke møde i kirken igen. Iøvrigt var det Schmidts egen skyld, at formiddagsgudstjenesten trak så længe ud, idet han ikke overholdt forordningens ord om højst at prædike én time. Han havde fået den slemme vane efter en indledning på tre kvarter at vende sit timeglas og derefter prædike en stiv klokke-tid eller fem kvarter yderligere. Af tidnød udelod han ofte kirkebønnen og publiceringen af forordninger.

Provsten havde også besværet sig over for stor luksus i byen, »men«, svarede magistraten, »dette var uden grund, og når byen var gået frem, skyldtes det hovedsagelig Guds nåde og Hans Majestæts regering, dernæst borgernes flid, og man måtte kun ønske, at borgerskabet med fasthed ville fortsætte med at bede og arbejde efter gammel kristenskik og ikke lytte efter provstens besynderlige nye læresætninger, hvorefter den redelige stræben efter at erhverve noget for sig og sine blev udskreget som noget verdsligt og fordømmeligt«.

Trods alt vedblev borgerne trofast at gå i kirke, således som provstens argumentation for kirkeudvidelsen i 1756 viser.

Kirketugt.

At den myndige provst Koch var tilhænger af streng kirketugt, kan næppe undre. I begyndelsen af august 1735 indgav han en skriftlig

klage til magistraten over Peter Soltwedels forargelige levned. I 1732 havde denne meldt sig til skrifte en søndag, men lørdagen forud havde han i et øl- og brændevinshus drukket sig fra sans og samling, så han dagen efter ikke kunne gå i kirke. Kort tid efter havde han besvangret sin broders tjenestepige. Han nægtede at underkaste sig *kirketugten*, der krævede offentligt skrifte, og havde i tre år ikke været til alters. Under henvisning til en hertugelig forordning fra 14. december 1623 krævede provsten, at Peter Soltwedel skulle forvises fra byen som en foragter af den hellige nadver og først modtages igen, hvis han angrede. Magistraten gav provst Koch medhold og satte fire ugers frist, idet loven ellers ville ske fyldest. Da sagen ikke omtales senere, har Peter Soltwedel formentlig bøjet sig.

Også provst Schmid var tilhænger af kirketugt. De personer, der stod offentlig skrifte — som regel på grund af overtrædelser af det sjette bud — var hidtil blevet absolveret foran alteret, men provst Schmid indførte, at der først fra prædikestolen blev holdt en særlig straffetale til dem. Han stillede krav om ærlig anger til altergæsterne, og når de indtegnede sig, foreholdt han dem deres levned og bad dem betænke, om de nu også var værdige til at gå til alters. Dette gav i 1740 anledning til en klage fra skyttelavet. Oldermænd og skaffere klagede til kongen over, at provsten havde afvist skyttebrødre fra altergang og anbefalet dem først at melde sig ud af lavet, hvor mørkets og kødets synder gik i svang. Selvom provsten nægtede at have udtalt sig direkte om skyttelavet, ville han dog ikke nægte, at dets virksomhed var syndig og udelukkede fra himmerig. Sagen endte med, at sagen blev afvist, men samtidig blev det indskærpet provsten for fremtiden at anvende mere teologisk kløgt og beherskelse og undgå sårende udtryk, der kun anstiftede strid i menigheden.

I 1760 afviste diakon Fabricius en gæstgiver i Kolstrup, Andreas Petersen Biering, fra altergang, idet han beskyldte ham for overtroiske kunster. Han skulle blandt andet have solgt en spurv i en kasse og udgivet den for en »Dreydocke oder spiritus familiaris«. Fabricius henvendte sig selv til underkonsistoriet, hvis ledende skikkelse var provst Schmid, og bad om vejledning, medens Biering klagede til provsten. Da de indhentede udtalelser alle faldt ud til Bierings fordel, fastsatte konsistoriet en bøde på 100 rdlr., hvis Fabricius ikke ville tage Biering til alters.

Dette var en ganske urimelig behandling af Fabricius, der selv havde anmodet om vejledning, og der må formentlig være tale om et privat »tak for sidst« fra provstens side. Fabricius klagede til over-

konsistoriet, der tildelte Schmid en irettesættelse. Desuden bestemte det, at Fabricius ikke mod sin samvittighed skulle tage Biering til alters, men at denne i givet fald skulle henvende sig til en anden gejstlig.

Provst Bargum og diakonvalgene.

Efter provst Schmid's død blev *Ludolph Conrad Bargum* i januar 1763 udnævnt til hans efterfølger. Han var født i København 1726 og tog teologisk embedseksamen sammesteds 1751. Han var sognepræst til Rorup-Glim på Sjælland 1752-58 og blev derefter feltprovst i Holsten. Han var en særdeles begavet prædikant, og den svejtsiske præst og forfatter Johan Caspar Lavater omtalte ham efter et besøg i Åbenrå 16. juni 1793 som en ganske klogt tænkende, opbyggelig, og til rolig opskrivning langsomt talende prædikant. At han nævnte navnene på de mange åbenråere, der befandt sig på sørejse, og anbefalede dem til forbøn, samt udbragte taksigelser for tre lykkeligt tilbagekomne, rørte Lavater til tårer. Af Søren Abildgaard karakteriseredes provst Bargum som »en sødladen, høflig og artig mand.« De vakte var utilfredse med ham, og disse søgte derfor kirke i Løjt, hvor Christian Bendixen blev præst. I sine sidste år var provst Bargum svagelig og måtte holde kapellan, og kirkegangen blev ringere. Skønt provsten som hovedpræst prædikede på tysk, var han ikke afvisende over for dansk kirkesprog. Dette viste sig klart, da diakon Fabricius døde 1782.

Forud for valget af en ny diakon foreslog han sammen med amtmanden, at *valgprædikenen* skulle holdes *på dansk*. Dette afslog byens deputerede borgere imidlertid kategorisk, idet de påstod, at det tyske sprog var hovedsproget for diakonen, og for de vælgende menighedsmedlemmer det sprog, de forstod. Den omstændighed, at han tillige holdt en dansk froprædiken, betød efter deres mening intet, da den var indrettet for de ikke-tyskkyndige tjenestefolk, der ikke havde valgret. Fra Kolstrup var der samtidig indgået en ansøgning om udvidelse af antallet af danske gudstjenester, da ansøgerne — og mange andre, som de skrev — ikke forstod tysk. Kirkevisitoriet fandt ønsket rimeligt, men de deputerede modsatte sig igen en ændring af gammel skik. »Vi fra borgerskabets side«, hed det, »kan ingenlunde gå med til noget sådant.«

Eksemplet viser det sociale skel mellem et borgerskab, der forstod og holdt fast ved det *tyske kirkesprog*, og det jævne folk, der ønskede, at *dansk* fik en større plads i kirken. Samtidig viser det, at de ledende embedsmænd, her amtmanden og provsten, støttede det fra et

Ludolf Conrad Bargum, hovedpræst og provst i Åbenrå 1763-98. Han fik titel af konsistorialråd 1777. Hans fader var købmand i København, hvor han selv var født 1726. Hans ældste datter Maren Rebecca var gift med Hans Bruhn, og han var således bedstefader til agent Jørgen Bruhn.

kirkeligt synspunkt velbegrundede krav om flere danske gudstjenester og dansk valgprædiken.

Ved valget 17. november 1782 blev *Peter Paulsen* valgt med stort flertal. I den følgende tid skiftede diakonerne ofte, og spørgsmålet om den danske gudstjeneste blev flere gange taget op uden resultat. Peter Paulsen blev 1790 sognepræst til Hellevad-Egvad og blev afløst af *Johan Christian Laurrup*, der var fader til »digterinden Anna«. Da denne 1797 blev forflyttet til Brede, blev *Lorenz Andreas Nissen* hans efterfølger.

Hovedpræst contra provst.

Efter provst Bargums død 5. januar 1798 sendte byens borgere en adresse til kongen med ca. 400 underskrifter om at få diakon Lorenz Andreas Nissen til hovedpræst. Generalsuperintendent Adler gav adressen sit bifald, idet han henviste til, at Nissen var en dygtig og talentfuld prædikant, og at han med sine kundskaber forbandt modent overlæg og en sjælden embedsduelighed, alvor og værdighed i al sin færd, så at han derved beskæmmede mange ældre præster. Som følge heraf blev den kun godt 30-årige diakon udnævnt til *hovedpræst*. Han blev dog *ikke provst*, idet dette hverv blev overdraget pastor Posselt i Løjt, der havde fungeret som sådan under vakancen.

Adskillelsen af provstestillingen og hovedpræstens embede gav anledning til en bitter strid mellem provst Posselt og Lorenz Andreas Nissen, en strid, der i nogen grad forbitrede Nissens 12-årige embedsperiode som hovedpræst i Åbenrå. Kort efter sin tiltrædelse besværede han sig over, at han ikke var blevet taget med ved aflæggelsen af kirke- og fattigregnskabet, og at skoleinspektionen var blevet unddraget ham. Fra byens side foreslog man, at både provst og hovedpræst for fremtiden skulle være medlem af kirke- og fattigkommissionerne. Provsten fandt derimod, at Nissen ville gøre indgreb i hans rettigheder. Først i maj 1804 faldt afgørelsen. Den gik ud på, at hovedpræsten havde den almindelige inspektion af skolerne og sammen med magistraten fordelte fattigbidragene. Provsten derimod havde overinspektionen med skolerne og udgjorde sammen med amtmand og magistrat kirke- og fattigkollegierne.

Ved Nissens udnævnelse til hovedpræst var diakonembedet atter blevet ledigt, og da den nyvalgte diakon Falle Erichsen to år efter blev sognepræst i Løgumkloster, måtte der atter nyvalg til. Denne gang blev rektoren i Garding, *Jacob Regenburg*, valgt med stort flertal. Han var skipperson fra Åbenrå og blev i embedet til sin død 1821.

Den megen ustabilitet i diakonembedet havde medført, at man under vakancerne havde suspenderet den danske froprædiken og i stedet ladet afholde *dansk eftermiddagsgudstjeneste* tre søndage i træk og kun tysk katekisation hver fjerde søndag. Spørgsmålet var blevet sat til afstemning i landsognet i oktober 1801, hvor tre fjerdedele stemte for at gøre ordningen permanent. Magistraten mente derfor ikke, at det var nødvendigt med en afstemning i byen, og støttede forslaget. Nyordningen blev stadfæstet den 29. marts 1802 og kort efter publiceret i kirken. Den kom som et chok. I løbet af ti dage indsamlede Christopher Conrad Fischer og Rasmus Jørgensen Schmidt 131 underskrifter på en uhørt skarp protestskrivelse. I argumentationen spiller det sociale modsætningsforhold den afgørende rolle. Det hed i skrivelsen, at mange tjenestefolk og fattige borgere nu ville blive forhindret i at gå i kirke. De havde ikke tøj at gå i, som de kunne vise sig i kirken med om dagen, og ofte ville de heller ikke have stunder til det på det tidspunkt. »Det er i virkeligheden grusomt at berøve den undertrykte del af menneskeheden den eneste trøst, som en god prædiken og en rørende salme kan give dem«. Ansøgningen blev ikke imødekommet.

I 1810 blev pastor Nissen forflyttet til Hanved. Til hans efterfølger

udnævntes diakon i Sønderborg *Alexander Mommsen*, men inden han nåede at tiltræde, blev han hovedpræst i Sønderborg. I stedet udnævntes 17. april 1811 sognepræsten i Adsbøl *Peter Paulsen*, søn af byens tidligere diakon ved samme navn. Han blev samtidig *provst* for Åbenrå og Løgumkloster provsti, således at embedet som provst og hovedpræst atter var forenet. Provst Paulsen blev en af byens mest betydelige præster.

Latinskolen.

Siden reformationen var der latinskole i Åbenrå, men i virkeligheden var den kun en latinklasse, hvor man optog de elever, der ville studere ved et universitet. Fra 1704 var Bartram Augustini *kantor* og *rektor* for latinskolen. Han var født i Tønder og havde studeret i Helmstedt og Kiel. I 1737 lod byen opføre en *ny skolebygning på Kirkepladsen*, øst for den gamle skole, som derefter blev nedrevet. Den nye skole var et hus af brandmur, 10 fag langt og i en etage. Kantoren havde hidtil haft fribolig, men fik nu 40 rdlr. årligt i boligpenge og byggede sig et hus på Kirkepladsens sydvestlige hjørne.

Omkring nytår 1741 døde Bertram Augustini. Han blev efterfulgt af sin søn, Bartold Augustini, der var født 1709 og havde studeret i Kiel. Han virkede til sin død 1789 som kantor og rektor.

I generalvisitationsberetningen 1743 findes en *læseplan*, som giver indblik i, hvad der læstes på latinskolen i Åbenrå, som da havde 12-14 elever:

Mandag og tirsdag formiddag: latinsk grammatik efter den lybske Donat, latinsk læsning efter Amos Comenius' læsebog »Vestibulum« og Cornelius Nepos' biografier af berømte mænd. Eftermiddag: atter latinsk grammatik efter Donat, overhøring og skriftlige øvelser i latin samt læsning og forklaring af kapitler i Bibelen.

Onsdag og lørdag, formiddag: Pontoppidans katekismus læst og forklaret. Eftermiddag: fri.

Torsdag og fredag, formiddag: latinsk grammatik efter Donat, latinsk læsning efter Comenius' »Vestibulum« og den senromerske forfatter Justinus' historie. Eftermiddag: atter latinsk grammatik efter Donat, overhøring i latin og læsning i Bibelen.

Latin og religion var altså de eneste lærefag i latinskolen. I følge en beretning fra provst Schmid fra 1750 læstes også Cicero og Cæsar samt Ny Testamente på græsk.

Efter Bartold Augustinis død fungerede en stud. theol. Johan Andreas Kruchenburg et par år som rektor og kantor. 1791 blev han ef-

terfulgt af Jürgen Friderich Matthiesen. Han var født i Angel og var cand. theol. fra Kiel. Han blev den sidste rektor for latinskolen, som blev nedlagt ved skolereformen 1807.

Skrive- og regneskolen.

Skrive- og regneskolen var den egentlige *borgerskole* i Åbenrå, hvorfra de elever, der skulle studere, gik over i latinskolen. Det var en ren drengeskole, idet ingen før 1807 tænkte på regelmæssig skolegang for borgerdøtrene; 1743 havde skolen 80—100 elever. Undervisningssproget var tysk. Dansk var hverken undervisningssprog eller skolefag uden hensyn til, at eleverne til daglig talte dansk. I skolen gik drengene fra deres 10. til 14. år. For de mindre fandtes en del privat- eller biskoler. Disse havde 1743 ca. 30-50 elever.

Leder af skrive- og regneskolen var kirkens degn. Fra 1704 beklædtes denne stilling af Rudolph Christian von Niendahl, født 1673 i Åbenrå som søn af byfoged Conrad von Niendahl. Før han blev degn og regnemester i Åbenrå, havde han været skolemester i Burg på Femern. Fra 1738 fandtes en underlærer til hjælp for skrive- og regnemesteren.

Da von Niendahl døde i 1742, ansøgte underlærer Christian Johansen om at blive hans efterfølger. De deputerede borgere frarådede Johansens ansættelse i den ledige stilling på grund af hans mangelfulde tyske sprog. De erklærede, at hans gebroknede tysk ville føre til et kaudervælsk sprog hos børnene. Han var heller ikke nogen duelig regnelærer. Regnemesteren i Flensborg eksaminerede ham i regning og matematik og fandt ham »langsom i at tænke og regne, heller ikke tydelig nok i at undervise. Selv til en opgave, som er ham bekendt, kræver han god tid til at forklare den«. Han blev følgelig ikke forfremmet. I stedet for ansatte kirkevisitatoriet i maj 1743 Matthias Jürgensen som skrive- og regnemester og senere på året som degn. Han virkede i Åbenrå til sin død 1784.

De skiftende *underlærere* i den følgende tid fik ikke det bedste lov, men deres uddannelse var også særdeles mangelfuld og ganske tilfældig. Peter Andreasen Weber holdt enten for streng eller for lemfærdig disciplin i skolen. Hans efterfølger Troels Sønnichsen havde i ti år været i tjeneste hos byskriver Kanütz. I 1750 blev det ham forbudt at undervise børnene uden for skoletiden hjemme eller i sin stue. Han blev 1756 degn i Bjolderup. 1764 blev provst Bargums tjener Marcus Petersen, der tidligere havde været huslærer for provst Schmidts døtre,

underlærer. Efter ham kom Jes Martensen 1777. Han var født i Kolstrup og havde i 12 år været skoleholder der og andetsteds.

Også *skrive- og regnemestrene* skiftede ofte i den sidste del af perioden. Efter Matthias Jürgensen blev Johannes Reich ved påsketid 1785 ansat som skrive- og regnemester i Åbenrå. Han blev i byen til 1796, da han fik en tilsvarende stilling i Ålborg. Nu blev underlærer Jes Martensen skrive- og regnemester, men døde en måneds tid efter. Han blev efterfulgt af Niels Nicolaysen fra Humtrup, hidtil underskolemester i Flensborg.

Med *andenlærerens* lille løn — 20 rdlr. om året + kosten — var det vanskeligt at få stillingen besat med kvalificerede folk. Efter flere skifter lykkedes det dog i 1803 at få Carsten Jensen fra Humtrup ansat. Han havde samme år taget lærereksamen fra Tønder og var den første eksaminerede seminarist i Åbenrå, hvor han blev til 1807.

Omkring år 1800 hedder det om byens skolevæsen, at det er i stadig forfald. Skrivemesteren har kun én klasse, hvor der er over 100 drenge, og pigerne er henvist til de såkaldte »klip-skoler«.

Fattigskolen.

Staldmester Ernst Christoph von *Günderoth* oprettede ved fundats af 5. september 1741 en *fattigskole* i Åbenrå. Heri bestemte han, at han i det kommende forår, altså 1742, på egen bekostning ville lade bygge en skolebygning og indrette den sådan, at 50 fattige børn kunne blive undervist der. De skulle først og fremmest være fra byen, og hvis der ikke var så mange, så fra landsognet eller andet steds fra. Til skolen testamenterede han en kapital på 2500 rdlr., som han fik byen til at forrente med 4 pct. årlig. Renten heraf, 100 rdlr., skulle anvendes til skolens drift.

Der skulle antages en dygtig, trofast og from skolemester til at undervise de fattige børn, både drenge og piger. Undervisningen skulle bestå i læsning, skrivning og katekismus, så børnene kunne gå til konfirmation hos præsterne. Undervisningstiden fastsattes fra 7—11 formiddag og 12—4 eftermiddag. Onsdag og lørdag var eftermiddagene fri. Skolemesterens løn var 80 rdlr., som udbetaltes med 20 rdlr. kvartalet; han var forpligtet til at anskaffe brændsel til skolen. Det var ham forbudt at give privat undervisning mod betaling, men han måtte gerne gratis undervise nogle af de fattige børn privat.

Fattigskolens inspektion bestod af magistraten og hovedpræsten. Den yngste rådmand skulle være regnskabsfører. Præsterne skulle hver 4. uge vekselvis besøge skolen og føre tilsyn med undervisningen.

Kolstrup i 1826, tegnet af Christian Andersen.

Testamentet trådte i kraft 1751, og som lærer antoges samme år Peter Andersen. En overgang synes fattigskolen at have været byens bedste skole.

Skolereformen 1807.

Skolevæsenet i Åbenrå var omkring 1800 i en sådan forfatning, at det umuligt kunne honorere tidens krav om, at alle børn i byen skulle tage del i undervisningen. Det må antages, at kun godt halvdelen af byens børn i alderen 6—14 år på den omtalte tid har gået i skole. Latinskolen, skrive- og regneskolen og fattigskolen havde tilsammen ca. 200 elever, biskolerne ialt godt 100, mens købstaden med landsognet ved folketællingen 1803 havde ca. 600 børn i skolealderen. Dertil kom, at undervisningen var meget mangelfuld på grund af lærernes ringe kvalifikationer og alt for lille antal. Fattigskolens elever synes i almindelighed at have forladt skolen ved 11-årsalderen, og bedre har det næppe stået til med det store flertal af pigerne. De blev ikke optaget i skrive- og regneskolen og var derfor henvist til fattigskolen og biskolerne. I en klage over skolernes tilstand i byen skrev amtstuefuldmægtig Thomas Iversen i 1804 om skrive- og regneskolens elever, at de i konfirmationsalderen »ikke har lært så meget, at de kan skrive én linie rigtigt på tysk, for slet ikke at tale om, at der hverken undervises i det latinske eller det danske sprog«.

Nødvendigheden af en *skolereform* blev bragt på bane i 1794 efter generalsuperintendent Adlers første visitats i Åbenrå. Magistraten forholdt sig lige så vrangvillig til en forandring af den bestående tilstand på skolens område som til Adlers forslag om en rimeligere dansk gudstjenesteordning. Skolevæsenet havde imidlertid de højere myndigheders bevågenhed, og efter over 10 års ihærdigt arbejde fik Adler sine planer ført ud i livet. »Den såkaldte latinskole i Åbenrå svarer ikke til sit formål«, skrev Adler i sin indberetning 6. august 1794. »Den udgør i virkeligheden byskolens første klasse, mens de lavere klasser er rent tyske. Undervisningen af pigerne overlader man, ud fra det falske og skadelige princip, at det ikke i synderlig grad kommer an på opdragelsen af pigerne og fremtidens mødre, til biskolerne, der ikke står under noget som helst tilsyn«.

Reformens gennemførelse sinkedes i årevis af striden mellem hovedpræst Nissen i Åbenrå og provst Posselt i Løjt. Dertil kom magistratens finansielle betænkeligheder og almindelige modvillie mod forandringer. Adler fik 7. november 1803 efter en ny indberetning mandat til at tage sagen op med kirkevisitatorerne. De udarbejdede nu,

uden om magistraten, et *forslag til en skoleordning*, dateret 5. september 1804. Over for dette satte magistraten endelig 6. april 1805 sit eget skoleforslag, der accepterede det, som for Adler var det vigtigste, nemlig skrive- og regneskolens omdannelse til en borgerskole; kun betingede den sig, at kantorstillingen fortsat skulle besættes med en studeret mand. Borgmester Schow, som nylig var tiltrådt, måtte endnu længe føre forhandlinger med de forskellige parter, før den nye skoleordning 13. februar 1807 blev kundgjort af overkonsistoriet.

Skoleordningen, der i alt væsentligt foregreb de af skoleordningen af 24. august 1814 krævede bestemmelser for borgerskolen, fastsatte følgende:

Alle de bestående skoler, bortset fra fattigskolen, forenedes til en *fælles byskole*, som skulle bestå af to elementærskoler under to lærere og af tre højere klasser, nemlig skrivemesterens, hans medhjælper og kantorens. De store piger blev adskilt fra de store drenge og skulle undervises i to særlige klasseværelser af skrivemesteren og hans medhjælper under skrivemesterens tilsyn. Kantorklassen forblev som hidtil bestemt for videregående undervisning af dertil egnede drenge med udelukkelse af pigerne. Såsnart omstændighederne tillod det, skulle der oprettes en særlig skole for de store piger under en ny lærer og den nødvendige 3. elementærskole betros skrivemesterens medhjælper; skrivemesteren skulle så blot undervise de store drenge, indtil de var modne til kantorklassen.

Kantorens *latinklasse ophørte*; dog skulle 1. klasse bestandig besættes med en »literatus«, for at de ynglinge, som skulle studere, kunne få lejlighed til privat undervisning i de gamle sprog og blive forberedt til at gå i en lærd skole.

Elementærskolerne skulle anlægges i forskellige kvarterer af byen og altid forsynes med lærere, som var eksamineret af provsten og behørig ansat af skolekollegiet. Biskoler, syskoler og opsynsskoler for endnu ikke skolepligtige børn blev udtrykkelig forbudt.

Skolepligten til elementærklasserne indtrådte ved det fyldte 6. år; når børnene var 10 år, rykkede de, hvis de ved eksamen fandtes egnede, op i den højere drenge- eller pigeklasse, og de bedst egnede drenge kom op i kantorklassen.

Skole- eller *klassepenge*, som hidtil var blevet betalt efter skolebørnenes antal og i den øverste klasse for mange borgere var blevet ansat for højt, skulle bortfalde og lærerne sættes på fast løn; dertil bidrog byen med fem sjettedele og amtet med en sjettedel. Lærerne beholdt som kirkebetjente deres øvrige indkomster og accidenser og

oppebar af hver elev 25 sk. i brændselsspenge, halvdelen til Mikkelsdag og halvdelen til nytår. Til gengæld blev børnene fritaget for at medbringe lys om vinteren og blæk.

Kantorens *skoleløn* fastsattes til 150 rdlr. om året, skrivemesterens ligeledes til 150 rdlr., pigelærerens, når han blev ansat, til 100 rdlr. samt fri bolig; hver af de to distriktsskolelærere skulle have 100 rdlr. og skrivemesterens medhjælper ligeledes 100 rdlr. Eftertimerne bortfaldt; dog havde lærerne, uden skade for de offentlige skoletimer, ret til at meddele privat undervisning.

Skoletiden skulle som hidtil være 6 timer daglig, nemlig 3 om formiddagen og 3 om eftermiddagen, onsdag og lørdag eftermiddage undtaget. *Skoletiden* var kl. 7—10 i tiden 1. marts til 30. september, i de øvrige måneder 8—11 og 13—16. Om onsdagen skulle børnene under opsigt af deres lærer indfinde sig til katekisation. Ligeledes skulle de om søndagen deltage i gudstjenesten og i katekisationen under opsigt af deres lærer.

Ferierne var 10 dage i julen, 6 dage i påsken, 6 dage i pinsen og de to årlige markedsuger, altså en uge sidst i juli og en uge midt i oktober. Andre *ferier* tillodes kun med samtykke af sognepræsten, hvis det drejede sig om en halv eller en hel dag, eller af skolekollegiet, hvis der var tale om længere tid.

Skolekollegiet, som bestod af kirkevisitatoriet og magistraten, førte direktionen over samtlige skoler. Det særlige opsyn førtes af præsterne, af hvilke sognepræsten var 1. skoleinspektør. Skolekollegiet sørgede for overholdelse af skoleordningen og meddelte bestalling til lærerne, efter at provsten havde eksamineret dem. Bestallingen skulle udfærdiges af byskriveren og underskrives af kirkevisitatorerne og borgmesteren.

Undervisningen skulle i alle klasser meddeles i det højtyske sprog. I elementærklasserne skulle der, som betegnelsen antyder, undervises i begyndelsesgrundene i læsning, skrivning, regning og religion. I de højere drenge- og pigeklasser skulle sprog- og læseøvelserne fortsættes, og der skulle skrives stile, indøves skønskrift, holdes øvelser i at regne i hovedet og på tavlen — hovedregning skulle især anvendes i pigeklassen —, undervises i sang, religion og moral efter katekismen, naturhistorie samt fædrelandets historie og geografi. Fædrelandet var efter datidens sprogbrug det danske monarki. Endelig skulle der i kantorklassen undervises i »de almen nødvendige og nyttige kundskaber«, naturlære, matematik, historie, geografi, fransk og sang efter noter.

Eksamen skulle afholdes hvert år ved påsketid efter forudgående kundgørelse fra prædikestolen. Den var offentlig og skulle overværes af skolekollegiet og byens præster. Efter eksamen bestemte skolekollegiet i overværelse af førstelæreren, hvilke børn der skulle rykkes op fra distriktsskolerne i de højere klasser og fra disse i kantorklassen. I tilfælde af stemmelighed afgav førstelæreren sin stemme.

Ejendommeligt for denne skoleordning er, at *undervisning i dansk*, som dog var børnenes modersmål, overhovedet ikke nævnes i den. Dette var utvivlsomt ikke i overensstemmelse med de ønsker, man nærede i Åbenrå. I kirkevisitatorernes forslag til skoleordning af 5. september 1804 blev der regnet med danskundervisning i 2. klasse, og kun der, og ifølge magistratens skoleforslag af 6. april 1805 skulle undervisningen i kantorklassen, og kun der, omfatte »dansk, fransk og engelsk sprog«.

Ønsket om danskundervisning var så stærkt, at skolekollegiet på egen hånd indførte timer i dansk, formodentlig allerede ved skoleordningens ikrafttræden i 1807. I magistratens indberetning 6. april 1811 i anledning af sprogreskriptet af 15. december 1810 hed det udtrykkelig: »I skolerne gives der danskundervisning, skønt skoleordningen ikke foreskriver det«. En timeplan fra 1812 viser, at kantorklassen fik to ugentlige dansktimer: »dansk sproglære med rettelser af skriftlige arbejder« og »dansk sproglære med læseøvelser«. Også skrive- og regnemesterens klasse havde to ugentlige dansktimer: »dansk sproglære med skriveøvelse« og »dansk læsning med grammatiske øvelser«. Til tysk sproglære var der afsat samme timetal i de to klasser, men dertil kom to timers læsning i kantorklassen og tre timers læsning i skrive- og regnemesterens klasse. I pigeskolen havde 1. klasse to timer »dansk sprog med læse- og skriveøvelse«, 2. klasse en time »dansk sprog«. Også her svarede antallet af de danske sprogtimer til antallet af tyske sprogtimer. I underskolen og i fattigskolen blev der efter alt at dømme ikke givet danskundervisning.

Gennemførelsen af den nye skoleordning stillede meget *store krav* til skolens ledelse. Til de 600 skolepligtige børn rådede man over 8-9 delvis ustabile og dårligt uddannede lærere. Lokaleforholdene var elendige. Ikke desto mindre blev den store skolereform i Åbenrå i løbet af få år ført ud i livet; i 1809 havde pigeskolen fået den krævede indretning, i 1812 var kantorklassen reorganiseret, og i 1813 fik fattigskolen en ny instruks. Æren for det åbenråske skolevæsens fortrinlige tilstand tilkom byens nye hovedpræst, provst Peter Paulsen.

I de første år måtte mange vigtige sider af skolevæsenet selvfølge-

lig henstå uløste. Manglen på lærere og lokaler bevirkede, at det var vanskeligt at gøre noget for at forbedre skolebesøget, der i 1812 betegnedes som »i det hele dårligt«. Først tiden efter 1814 kunne vise, hvor meget det kom til at betyde, at alle børn i Åbenrå fra 1807 var forpligtet til at gå i tysk skole fra deres 6. år til konfirmationen.

Fattigvæsen.

Antallet af hjemmehørende *fattige* i Åbenrå var meget stort i årene lige efter 1721, men forholdene blev hurtigt bedre. Værre var det at holde de fremmede tiggere borte. Gennem Kolstrup havde de let adgang til at snige sig ind i byen. Fattigfoged Heinrich Winther kunne ikke klare arbejdet alene. Byen blev derfor 1733 delt i to distrikter og endnu en fattigfoged ansat. Samtidig fastsattes deres løn til 4 sk. pr. hus om året samt sportler fra fattigblokken, og når der ved særlige lejligheder sattes bækkener ved kirkedøren. 1736 kom den skelsættende fattiglov, hvorefter der skulle oprettes fattigkasser i byerne og føres registre over de understøttelsesberettigede fattige. Bidrag til fattigkassen skulle hver måned indsamles blandt borgerne. I overensstemmelse med forordningen blev byens *fattigvæsen reorganiseret* 1737. Klingpungpengene blev udtaget af kirkekassen og overført til den nyoprettede fattigkasse. Hvervet som fattigforstander blev overtaget af Johan Otto von Niendahl, og de to fattigfogeders område blev udstrakt til også at omfatte Kolstrup. De dér pågrebne tiggere skulle udleveres til herredsfogeden, mens de i byen antrufne blev sat i fængsel på rådhuset, indtil de kunne udvises. Hver torsdag kl. 9 skulle fattigforstanderen uddele de ugentlige bidrag på rådhuset i overværelse af en af præsterne, en rådmand og en repræsentant for amtet.

I 1756 var de to fattigfogeder blevet gamle og affældige, så de slet ikke formåede at holde byen ren for betlere. De blev derfor afskediget, og rådmændene Peter Petersen og Diedrich Diedrichsen udarbejdede et *nyt reglement*. Det indskærpedes de nye fattigfogeder, at de ikke måtte have andet arbejde ved siden af. Deres løn blev fastsat til to mark om ugen, betalt af fattigkassen, og det blev på det strengeste forbudt dem at overrende borgerne med bønner om jule-, nytårs-, markeds- og Mortensdags-gaver, som det hidtil var sket. Også deres vægtertjeneste blev dem indskærpet.

I 1766 blev det fra statens side foreslået at *oprette spinderier* i byerne til beskæftigelse af de fattige. I Åbenrå var man på forhånd skeptisk, men forsøget blev gjort. Det gav som ventet underskud; da dette i tiden 1770-74 voksede til over 100 rdlr., blev spinderiet atter

nedlagt. Perioden midt i århundredet var på alle måder gunstig for byen, og de fattiges antal formindskedes, så *fattigkassen* kunne opspare en ikke helt lille *kapital*. 1789 blev formuen opgjort til 1825 rdlr. På dette tidspunkt var udviklingen forlængst vendt, og fattigdommen var atter et problem. I 1790'erne oversteg antallet af fattige til tider 200, og i 1794 klagede man fra byen over, at den stod magtesløs over for de mange fremmede tiggere, der slog sig ned i Kolstrup og efter få års forløb faldt fattigkassen til byrde. 1796 blev der givet tilladelse til at ombære klingpungen også ved eftermiddagsgudstjeneste for at skaffe øgede indtægter.

På grund af en voldsom fordyrelse af levnedsmidlerne og stor arbejdsløshed i vinteren 1800-01 tog pastor Nissen kort før jul initiativet til at oprette en *bespisning af de fattige* gennem privat velgørelse, da fattigkassens midler ikke slog til. »Enhver menneskeven må i sit hjerte føle den stærkeste opfordring til at hjælpe«, skrev han i henvendelsen til borgerne. To indsamlinger gav tilsammen knap 450 rdlr. Amtmand von Schmettau gav med fornøjelse de første 10 rdlr. til den af ham med længsel imødesete ordning. Største bidragyder var købmand Johan Heisel med 30 rdlr. Pengene blev brugt til uddeling af ca. 700 portioner ugentlig af den såkaldte *Rumford'ske suppe*. Den kogtes hovedsagelig på kartofler, byggryn og ærter med tilsætning af kød eller sild. De dårligst stillede fik to portioner om dagen a ca. 650 kalorier, altså nok til at opretholde eksistensen, men på sultegrænsen, hvis de ikke kunne skaffe anden mad.

Heldigvis bedredes forholdene atter, og 1812 kunne fattiginspektøren udtale, at fattigvæsenet i byen nu kunne skaffe arbejde til alle, der kunne arbejde, og understøttelse til de øvrige. Ved denne lejlighed blev det forbudt de mange fremmede håndværkssvende at tigge hos lav og mestre i byen.

Fattigstiftelser og legater.

Siden 1600-årene fandtes i Åbenrå to fattigstiftelser, *Danckwerths* og *Jens Hansens stiftelser*. Sidstnævnte fik i 1802 ved en donation fra amtmand von Schmettau sin kapital forøget med 500 rdlr. I 1729 blev inspektionen efter en strid med provst Koch, der hævdede at være eneinspektør, tillagt amtmand, provst og magistrat i fællesskab. Til disse stiftelser kom midt i 1700-årene en tredje, nemlig *Günderoths stiftelse*. Den blev oprettet ved fundats af 19. august 1741 af kammerråd Hinrich *Günderoth*, hans hustru Sophie f. von Saldern, datter af borgmester Caspar von Saldern, og hans broder,

staldmester hos fyrstebiskoppen af Lübeck Ernst Christoph von Günderoth. Sidstnævnte grundlagde også fattigskolen.

Til fattighuset skænkede stifterne en kapital på 3000 rdlr., som skulle bero hos byen på en årlig rente af 4 pct. Otte fattige, fire i stuerne og fire i køkkenerne, skulle have bolig i huset. Renterne fordeltes således, at de i stuerne fik 80 mark, de i køkkenerne 40 mark om året. De første beboere skulle vælges af borgmester og råd samt hovedpræsten; ved indtrædende ledighed skulle de deputerede borgere hver gang foreslå to, hvoraf inspektionen valgte én. Ægtepar fik kun ét kammer og én portion. Berettigede til optagelse var personer født i Åbenrå eller bosat der i 10 år, når de havde ført et »kristeligt og ærligt« liv med hustru, børn og naboer, og hvis de var blevet fattige uden egen skyld. Slægtninge af stifteren og hans hustru havde fortrinsret, og de to stuer og to køkkener midt i huset var forbeholdt dem.

Beboerne skulle holde fred med hinanden og afholde sig fra alle stridigheder og fra drikkeri; i modsat fald var opsynet bemyndiget til at melde de stridbare og fordrukne til magistraten og hovedpræsten og efter deres beslutning udvise vedkommende af stiftelsen. Ingen måtte optages, der ikke kunne medbringe en seng, et bord og to stole, men hvad de fattige efterlod sig af ejendele tilfaldt stiftelsen.

Efter Hinrich von Günderoths død opstod der uenighed mellem stiftelsens inspektion og testamentets eksekutorer, etatsråd Caspar von Saldern og justitsråd Christopher Trogelius Koch, om kapitalens udbetaling, især de 2500 rdlr. til fattigskolen. Overretten bestemte, at kapitalen skulle udbetales i ugen efter Helligtrekonger 1751. I begyndelsen af 1751 kunne således både fattighuset og fattigskolen træde i virksomhed.

Hinrich og Sophie von Günderoth bestemte i deres testamente af 23. november 1746, at der skulle oprettes et *fideikommis* af Hinrich von Günderoths *marskjorder* i Rudbølkog, 116 demat og 124 roder. I tilfælde af, at slægten uddøde, tilfaldt jorderne de Günderoth'ske stiftelser; indtægterne skulle deles halvt mellem fattighuset og fattigskolen. I 1811 skete testamentets bestemmelse fyldest.

Foruden Günderoths stiftelse fik Åbenrå i 1700-årene en anden ny fattigstiftelse, nemlig *Schwennesens stiftelse*, grundlagt af købmand Jacob Schwennesen og hustru Cathrine Thomsen. På deres gamle dage bestemte de »Gud til ære og de fattige til bedste« at stifte et fattighus og af deres midler henlægge en kapital på 1500 rdlr. til de fattiges underhold. Cathrine Schwennesen døde, før tanken var ble-

vet til virkelighed, men ved fundats af 1. juli 1779 stiftede Jacob Schwennesen fattighuset. Det hus på 23 fag, han havde ladet bygge 1772 uden for Sønderport på opfyldt grund, skulle efter hans død være fattighus for 6 fattige, som hver skulle have en opholdsstue med køkken og et stykke af kållandet. Ved et tillæg til fundatsen af 28. december 1779 blev der givet fortrinsret til hans og hans hustrus direkte efterkommere og deres slægtninge indtil 7. grad. Dette gav anledning til diskussion mellem magistraten og de deputerede borgere om dens almennyttige karakter. Et flertal af magistraten anbefalede dog fundatsen til kongelig konfirmation, som udstedtes 5. februar 1780.

De, der blev optaget i stiftelsen, skulle beflitte sig på en »stille, kristelig og ustraffet livsvandel«, afholde sig fra kiv, ikke indlade fremmede og ikke udskænke øl og brændevin. Hvis nogen handlede derimod, skulle vedkommende straks rømme fattighuset. Til stiftelsens første inspektører udnævnte Schwennesen købmand Ambrosius Heinrich Lange og skipper Schwenne Schwennesen. De skulle aflægge regnskab over for borgmester og råd.

Jacob Schwennesen døde 1783. I overensstemmelse med fundatsen blev huset udlejet de første år og fra påske 1792 taget i brug som fattigstiftelse.

I modsætning til Günderoths og Schwennesens stiftelser blev *Leistmanns fattighus* ikke oprettet ved nogen fundats, og kun ved et tilfælde fik det Leistmanns navn. 1764 lånte karetmager Adolph Eduard Leistmann 100 rdlr. af Danckwerths og Jens Hansens stiftelser mod pant i sit hus i Lille Pottergade. I 1770 gik Leistmann fallit. Fattigkassen overtog huset, og Leistmann blev sat ud. Fattigvæsenet anvendte derefter huset til bolig for de fattige, og den oprindelige sammenhæng gik i glemme.

I 1770 oprettede Hinrich Frellsens enke et legat på 300 rdlr. til fordel for de fattige. Pengene skulle administreres af familien, men dette legat er senere af ukendte grunde gået ind.

Postmester Nathan Ruben, der døde i 1790, havde testamenteret fattigvæsenet 853 rdlr. Disse udgjorde sammen med 1600 rdlr. fra borgmester Carl Ludwig Kanütz og 2000 daler kurant, skænket 1808 af rådmand Jørgen Lorentzen og hustru, det *Ruben-Kanütz-Lorentzenske legat*, hvis renter tilfaldt fattigkassen.

De mange private stiftelser og legater, foruden anden privat godgørelse, viser, at den sociale medfølelse har været levende blandt 1700-tallets højere borgerskab i Åbenrå.

Schwennezens stiftelse i Sønderport 1 er bygget 1772. Det er et langhus med tre indgange og to gavlkviste, der bryder det høje tag.

Byens befolkning

Åbenrå var i 1721 en ganske lille by med formentlig omkring 1250 indbyggere, men knapt 50 år senere, ved folketællingen 1769, »en af de bedste og nærsommeste stæder i hertugdømmerne« med 2700 indbyggere. I perioden indtil folketællingen 1803 blev indbyggertallet kun forøget lidt, til 2834. Billedet synes klart, men tilslører i virkeligheden forskellige betydningsfulde detaljer.

Betragter man antallet af fødsler og dødsfald i hele perioden, vil man se, at en voldsom *forøgelse af fødselstallet* sætter ind kort efter midten af 1730'erne og fortsætter til midten af 1750'erne. Herefter vender billedet, og antallet af fødsler falder, indtil det laveste tal nåes midt i 1770'erne. Det stiger igen i 1780'erne, falder i 1790'erne og viser i periodens sidste årti atter stigende tendens. Den tilsvarende stigning i antallet af dødsfald sætter først ind omkring 1745 og fortsætter til midten af 1760'erne. Derefter falder antallet af dødsfald

jævnt indtil 1790'ernes midte, hvorefter det atter stiger. Antallet af vielser viser den mest regelmæssige kurve, med toppunkt midt i 1760'erne. Forholdet mellem fødsler og dødsfald giver sig udtryk i fødselsoverskuddet: 1721-30: ca. 225; 1731-40: 263; 1741-50: 477; 1751-60: 328; 1761-70: 77; 1771-80: ÷5; 1781-90: 115; 1791-1800: 100; 1801-10: 51.

Tallene synes at vise, at der har fundet en meget kraftig *indvandring* af yngre mennesker sted i perioden fra begyndelsen af 1730'erne til omkring midten af 1750'erne. Denne periode er netop særdeles gunstig for søfarten, og byen har derfor været særlig tillokkende. I 1750'erne sker et omsving i konjunkturterne, og mulighederne for at skabe sig en ny eksistens i Åbenrå forsvinder. Tilgangen afløses af det modsatte fænomen: de store årgange søger bort fra byen, og den ventede opgang i antallet af vielser i 1770'erne udebliver. Da dødstallet trods den store børnedødelighed påvirkes af et større antal ældre, fremkommer befolkningstilbagegang og direkte fødselsunderskud i 1770'erne.

På baggrund af ovenstående er det klart, at tallene fra folketællingerne 1769 og 1803 i virkeligheden forvansker billedet, hvis de står alene. Nøjagtige indbyggertal fra f. eks. 1753 og 1775 ville have givet et ganske andet billede som udtryk for top og bund. I 1763 anslår A. C. Fabricius indvånernes antal til omkring 3000, og det er sikkert rigtigt. Det er en *by i tilbagegang*, folketællingen i 1769 viser. Det vil næppe være meget galt at anslå indbyggertallet i 1753 til et godt stykke over de 3000. Derefter falder det formentlig til under 2500 i 1770'erne, for derefter med nogen bølgegang at stige til de 2834 i 1803.

Borgerprotokollen lader os desværre til dels i stikken, når det gælder om at fastslå det nøjagtige antal af *tilflyttere*, idet kun husejerne tog borgerskab. Antallet af nye borgere er nogenlunde konstant i hele perioden, ca. 15-20 årligt. Langt den overvejende del af tilflytterne har været mindrebemidlede: matroser, tjenestefolk, daglejere og lignende. Om deres herkomst ved vi intet sikkert. De er ikke rodfæstede som de husejende borgere og kan derfor atter drage bort. Det er deres tilstedeværelse, der betinger de store udsving. En undersøgelse af de åbenråske matroser og styrmænds herkomst 1787 har vist, at langt den overvejende del stammede fra Åbenrå og nærmeste opland. Da en undersøgelse af *underklassens herkomst* i 1822 viser, at mindst 63 pct. stammede fra Nordslesvig, og 15 pct. kom

Person	Alder	Profession
213 - <i>Barnum</i> - <i>13</i>		<i>provst</i>
<i>Maren Rebecca</i>	<i>33</i>	<i>hustru</i>
<i>Johan</i>	<i>10 1/2</i>	<i>skolebarn</i>
<i>Carl</i>	<i>8 1/2</i>	<i>skolebarn</i>
<i>Anna</i>	<i>6</i>	<i>skolebarn</i>
<i>Anna</i>	<i>4</i>	<i>skolebarn</i>
<i>Anna</i>	<i>1 1/2</i>	<i>skolebarn</i>
<i>Johan</i>	<i>30</i>	<i>skolebarn</i>
<i>Carl</i>	<i>20</i>	<i>skolebarn</i>
<i>Carl Maria</i>	<i>2 1/2</i>	<i>Madonna</i>
<i>Carl Maria</i>	<i>2 1/2</i>	<i>Madonna</i>
<i>Maren</i>	<i>2</i>	<i>Madonna</i>
<i>Maren</i>	<i>5</i>	<i>Madonna</i>
<i>Maren</i>	<i>7</i>	<i>Madonna</i>
<i>= 12</i>		

Udsnit af folketællingen fra Åbenrå 1769, familie nr. 213, provst Bargum. Hans ældste datter Maren Rebecca, der på dette tidspunkt var 10½ år gammel, blev 1780 gift med Hans Bruhn på Strågård. Året efter fik hun sønnen Jørgen Bruhn, den senere skibsreder og agent.

nord fra, har man formentlig lov til at regne med, at også størstedelen af indvandringen i tiden 1730-50 er kommet fra disse egne.

Betragter man de nye borgeres herkomst, vil man også se, at langt den overvejende del af skipperne er fra byen og dens nærmeste omegn, medens de fra Tyskland og fra kongeriget indvandrede borgere hovedsagelig tilhørte håndværkerklassen.

I perioden 1735-77 blev der optaget 631 nye borgere, hvoraf 35 pct. var født i sognet, 38 pct. i det øvrige Nordslesvig med Flensborg, 10,5 pct. i tysktalende egne, Sydslesvig, Holsten og Tyskland, 12,5 pct. i kongeriget, 3 pct. i Sverige og 1 pct. andetsteds. For tiden 1778-90 kendes tilgangen af nye borgere ikke, da borgerprotokollen mangler.

I perioden 1791-1814 optoges 317 nye borgere. Af disse kom fra Åbenrå: 171; øvrige Nordslesvig: 81; tysktalende egne: 22; kongeriget: 37; udlandet: 6. Et billede, der nogenlunde svarer til det fra periodens første halvdel. Også inden for borgerskabet har således det dansk-talende element været langt det overvejende.

Sociale modsætninger.

Bysamfundet udgjorde nok en helhed, der udadtil følte sig solidarisk, men indadtil var classeskellene skarpe. Den mere velstående del af borgerskabet udviste ganske vist i betydelig grad social medfølelse og godgørelse, men afstanden blev holdt, og det fra begge sider. *Klasseskellet* følte i det mindste i århundredets begyndelse, som noget naturligt. Sit klareste udtryk fik denne samfundsorden i rangforordningerne.

For Åbenrås vedkommende blev en *rangforordning* udarbejdet af amtmand von Massow og fik kongelig godkendelse 28. marts 1724. Derimod fik den ikke borgernes godkendelse. Resultatet blev en lang række rangstridigheder og til sidst en klage til kongen fra samtlige byens håndværkere, der følte sig deklasseret. 16. oktober 1733 fik byen sin nye rangforordning »til forebyggelse af megen jalousi og uenighed.« Fortrin havde embedsmændene, provsten gik foran borgmesteren, herredsfogeden foran rådmændene. Derefter kom borgerne af første klasse. Dertil henregnedes blandt andre de deputerede borgere, apotekeren, købmænd, stadsmusikanten, der gik foran kirurgerne, og sidst i denne klasse guldsmedene. Da disse ofte kunne være ret fattige, gav det anledning til megen kiv, at de var over borgere af anden klasse, der talte de øvrige håndværkere. Især guldsmed Anders von Barm synes at have været sig sin position meget bevidst, da han atter og atter er indblandet i rangstridigheder. På baggrund af skippernes betydning for byen og deres placering i bystyret er det forbløffende, at de kun regnedes til anden klasse, hvis de havde andel i det skib, de førte, ellers til tredje klasse som høkere og fragtmænd. I fjerde klasse endelig finder vi fiskere, matroser og daglejere.

Rangfølgen var afgørende for placeringen i kirken og i alle offentlige forsamlinger. Især strid om de faste pladser i kirken, *kirkestolene*, forekom ofte og kunne udarte til håndgemæng. Selv efter døden spillede rangen en rolle. Det var således kun enkerne efter borgere af første klasse tilladt at bære sørgeslør, og kun standspersonerne havde lov til at få spillet sørgemusik ved begravelsen. Dette var bestemt i en kongelig forordning fra 1739, men da byens borgere allerede året efter faldt tilbage til de mere prangende begravelser efter gammel skik, måtte bestemmelsen indskræpes 1740. Skipperlavets medlemmer fik dog fortsat lov til alle at ledsage deres lavsbrødre til graven og skulle ikke begrænse sig til de i øvrigt tilladte 12 par. Fra lavets side holdt man på, at alle skulle med til be-

gravelserne, og hvis en var bortrejst, skulle han sende et andet medlem af husstanden. For at føre kontrol hermed skulle hver enkelt aflevere en mønt med sit navn indgraveret til dødsboet. Denne skik omtales 1728 som den hidtidige sædvane. Som tillæg til begravelsesforordningen fik Åbenrå dispensation fra forbudet mod klokkeringning på dødsdagen, en hel, en halv eller en kvart time, alt efter afdødes sociale placering, da det var en af kirkens vigtigste indtægter. Titelsygen hærgede også i byen. 1763 skriver magister Dyssel: »Enhver kone over bondestanden fordrer fruetitel, man hører overalt fru herredsfogeds, fru tingskrivers, fru regnemesters!«

Først henimod århundredets slutning gav de *sociale modsætninger* sig voldsommere udslag. I oktober 1782 forsøgte tømrere og andre håndværkere at tvinge en skipper til at sælge dem noget smør. De førte forhandlinger med borgmesteren og krævede smørret konfiskeret. Da en af tømrerne senere blev anholdt, kom det til demonstrationer, og vedkommende blev sat fri, efter at have siddet i detentionen, den såkaldte »Bürgergehorsam«. Sagen endte med mindre fængselsstraffe til de implicerede.

I 1790 fandt en alvorligere *demonstration* sted. Der herskede dyrtid, især var brødkornspriserne meget høje. Det vakte derfor bitterhed blandt det menige borgerskab, at blandt andre Hans Kopperholdt foretog opkøb og lod større kvanta rug udskibe. Initiativet til en protestdemonstration kom fra håndværkerlavene. Om formiddagen den 10. marts 1790 drog de gennem byens gader til skibbroen, hvor skibet, der indladede rugen, blev besat. Ved trusler om at kaste kornet i havnen fik de arbejdet standset. De drog derefter ud til amtmand von Schmettau på Brundlund. De otte talsmænd forklarede, at nøden i byen ville vokse, hvis kornskibet fik lov til at sejle. Hans Kopperholdt var meget opbragt og mente, at demonstranterne enten endnu måtte have hovederne fulde af de stærke drikke fra den foregående tids fastelavnsfornøjelser eller også af efterretningerne om optøjerne i Paris og Liege. Han betegnede dem som »tumultanter«. Også amtmanden så alvorligt på sagen, men mere nøgternt end Kopperholdt. Han var klar over, at forbitrelsen mod kornhandleren var stor, og indvilligede i at holde skibet tilbage. Han tilsagde dem til at komme igen om eftermiddagen, hvor nogle og tres personer mødte, og »ved kærlig og blid behandling blev de så temmelig holdt inden for anstændighedens grænser«. Amtmanden indberettede sagen til overretten på Gottorp, der svarede med en ret skarp irettesættelse af hans eftergiveness over for demonstranterne, da man frygtede, at noget så-

dant ville kunne få uheldige følger. Skibet fik lov til at sejle, og de 108 borgere, der skriftligt havde støttet demonstrationen, samt alle håndværkerlavenes medlemmer blev idømt en bøde på 3 rdlr. hver.

Som et udtryk for den sociale modsætning må også deputeretkollegiets kategoriske afvisning af en bedre placering af *det danske sprog* i 1780'erne og 1790'erne tages, selvom magistraten forsøgte at bagatellisere sagen ved at omtale de dansktalende som »nogle gamle personer fra de ved kirken liggende fattighuse og en enkelt tjenestekarl«. Og ligeså sikkert er det, at protesten i 1802 mod afskaffelsen af dansk froprædiken havde social brod mod det bedre borgerskab, hvorfra bystyret blev taget.

Demonstrationen i 1790 har gjort et vist indtryk, og set i sammenhæng med, at der senere i samme årti på byens regning indkøbtes rug, der solgtes billigt til de ubemidlede, og på baggrund af de øvrige begivenheder i byen, kan der næppe være tvivl om, at også 1790-demonstrationen skal ses i belysning af de sociale modsætningsforhold, der var ved at udkrystallisere sig i Åbenrå. Klassesamfundet var ikke længere en selvfølgelighed.

De årlige markeder.

Blandt de bestræbelser, der fra byens side blev udfoldet for atter at bringe næringslivet ind i en gunstig udvikling, var også arbejdet med at reorganisere markederne og den dermed forbundne kamp mod forprang.

I 1666 var markederne blevet fastlagt til 12.-14. april, Margrethe-dag 13. juli og Galli-dag 16. oktober med krammarked de efterfølgende dage. I 1723 klagede byen over, at aprilmarkedet var gået helt i opløsning, og at de to andre markeder lå på uheldige tidspunkter, da de efter kalenderreformen var rykket ti dage frem. *Margrethe-markedet* var til skade for bønderne i Kolstrup, der måtte slå deres enge ti dage tidligere, for at de fremmede heste kunne græsse der. *Galli-markedet* lå dårligt for borgerne, fordi de var tvunget til at indkøbe deres slagtekvæg der, men ikke kunne slagte med det samme, fordi kødet holdt sig dårligt på den tid. De fleste havde ingen græsningsmuligheder, så de kunne holde kvæget på græs til et bedre tidspunkt. Man ansøgte derfor om for fremtiden at måtte holde to årlige markeder, nemlig på *Mariæ Magdalenæ-dag* den 22. juli og på *Severini-dag* den 23. oktober, således at kvæg- og hestemarkedet begyndte tre dage før og krammarkedet på selve dagen for derefter at vare i tre

dage. Dog ønskede man ikke at begynde markederne på en søndag. Ansøgningen blev bevilliget, og samtidig bestemtes det, at heste- og kvægmarkederne skulle ringes ind, som man altid havde gjort med krammarkederne. For at *undgå forprang* fastsattes 20 rdlr. eller 14 dages fængsel for dem, der husede fremmede handlende mere end én dag før markedets begyndelse og efter dets ophør. Systemet viste sig at være vanskeligt for de handlende at finde ud af. De indfandt sig i god tro og blev mulkteret for forprang. I 1733 blev markedernes begyndelse derfor fastsat til mandag før Maria Magdalena og Severini.

Fra regeringens side forsøgte man ved forskellige forbud at hjælpe byernes handlende. I 1732 blev det forbudt jøderne at sælge galanterivarer og lærred uden for markedsdagene. Forordningen passede dog ikke til forholdene i Åbenrå, hvor de handlende enten slet ikke havde disse varer eller kun i et så ringe kvantum, at man ofte måtte gå forgæves, når man f. eks. skulle have stof til at iklæde de døde. Man ansøgte derfor om, at jøderne også måtte sælge en gros i Åbenrå uden for markederne.

Forprang kom man trods alle forsøg ikke til livs. I 1747 havde auntsforvalter Bødeker sammen med sine folk og en kommando kyrasserer konfiskeret noget ulovligt kvæg og ville drive det til Åbenrå. Men en stor skare af handelsmænd stimlede sammen og spærrede vejen, og da Bødeker ligefrem blev udsat for livsfare, måtte han opgive sit forehavende. I indberetningen hedder det, at køberne kommer 5-6 dage for tidligt og passer hinanden op ved Rødekro og Fårhus, når de kommer fra Immervad og Jerstal. På hederne langs vejene var der græsning nok til kreaturerne, og her foregik en livlig handel. De sydfra kommende fik kvæget fortoldet af husfoged Fabricius i Toldsted, og smuglede det således uden om byen. Sålænge han tillod den trafik, kunne forprang ikke standses. Beretningen gav anledning til, at husfogeden fik en henstilling, og den kommanderende chef for garnisonen i Åbenrå blev bemyndiget til 4-5 dage før markederne at lade soldater patruljere på vejene. I 1770 klagede byen igen over, at handelen skadedes ved forprang, skønt bevæbnede patruljer af borgere forsøgte at hindre dette i at finde sted.

I 1764 ønskede regeringen *markederne begrænset*, da der altid indfandt sig en mængde landstrygere, gøglere, kvaksalvere og savoyarder. Tilmed var den megen handel med luksusvarer skadelig for byens egen handel. Fra Åbenrås side havde man dog intet at indvende, idet markederne dér besøgte af få handlende, der kun bragte varer, der ellers ikke kunne fås i byen, såsom galanterivarer, tabat-

tierer, ringe, arm- og halsbånd samt porcelænskopper. Desuden kom der nogle tyske kvinder med synåle, garn og nürnbergerkram. Markederne har på dette tidspunkt været nede i en bølgedal. I 1782 hedder det derimod, at handelen er overordentlig udvidet og mere end dobbelt så stor som tidligere.

Landmændene med deres varer havde ikke adgang til de store markeder. I 1770 indførtes derfor mandag og fredag som ugentlige *markedsdage*. Her kunne bønderne sælge deres korn, huder og viktualier. Ordningen gik hurtigt i opløsning, men blev reorganiseret 1783. Den søværts tilførsel var dog ikke medtaget, da denne altid frit kunne sælges og købes.

Severini marked var altid noget større end *Mariæ Magdalena* markedet. I 1777 besøgte sidstnævnte af 53 handlende. Der var 5 linedkræmmere og 2 kniplingskræmmere fra Tønder amt, 5 hamborgerjøder, 9 fra Frederiksstad og mindst 4 jøder andetsteds fra. Desuden var der 4 skomagere fra Nordborg. Af de resterende handlende var 12 fra Flensborg, 9 fra Nordslesvig, én fra Bøhmen og én fra *Schwaben*. Ved *Severini marked* samme år var antallet af handlende 116, hvoraf ikke mindre end 35 fra Flensborg, 19 fra Tønder og 11 fra Haderslev. Desuden var der godt en halv snes tyske jøder, 4 glashandlere, 2 polakker med drejl, 8 alsiske skomagere, 3 strømpekræmmere og én tandlæge. Kongeriget var kun repræsenteret med én kræmmer fra Ribe. Endelig var der 8 alsingere med grøntsager, men de har sikkert haft deres plads på skibbroen, ligesom de 10 fynboer, der i 1775 solgte løg, urter og grøntsager. I 1795 var de tilsvarende tal 80 og 114, men jødernes andel synes at være steget betydeligt.

Gøglet, der gjorde markedet til den store årlige oplevelse for en stor del af byens indbyggere, lader sig kun lejlighedsvis nærmere bestemme, som da Caspar Riegel fra Slesvig i 1755 besværede sig over, at han ikke har kunnet få sin sædvanlige plads ved brønden med sin »Glückstopf oder Scheffel«. I 1804 fik Johann Belly tilladelse til at vise afrettede hunde og aber i Åbenrå. Også linedansere, vokskabinetter, menagerier og lignende har man kunnet se på markederne. Et indtryk af stemningen giver en rejsebeskrivelse fra 1797, hvori det hedder: »Til fods og til hest strømmer man fra alle sider til byen. Her er marked. Hvilken glad vrimmel af mennesker. Hvilken glad hestevrinsken. Markederne er sande folkefester. Alle nyder det. Man ser tusinde glade ansigter. Man træffer gamle bekendte, og

enhver glemmer sine private sorger og bekymringer, som han ellers forbitrer livet med for sig og sine venner.«

Omfanget af de store *kvæg- og hestemarkeder* lader sig ikke nøje beregne. Ved St. Galli-marked 1721 vides der at have været 980 stk. kvæg, og ved de to markeder i 1739 tilsammen 990 stk. kvæg og 896 heste. De har fyldt godt i byens gader.

Slotsgade.

Som en særlig farlig form for konkurrence til byens handel betragtede man den virksomhed, der blev udfoldet i Slotsgade. Når det ikke lykkedes at få Slotsgade indlemmet i byen i hele denne periode, skyldes det for en stor del, at de skiftende amtmænd tog parti for *amtsundersåtterne i Slotsgade*. At de ikke gjorde det udelukkende af faderlig velvillie, viser en sag fra 1749, hvor gadens indbyggere, repræsenteret af kontrollør Peter Tüchsen og købmand og skipper Hans Peter Schade, klagede til kongen over amtmænd von Massows udnyttelse af gadens indbyggere til hovtjeneste på Brundlund. Det drejede sig både om kørsler, hjælp ved bagen, bryggen og lignende samt høst i engene. At gadens beboere var forpligtede hertil, kunne ikke diskuteres, men amtmændene behandlede de fremmødte unødigt hårdt. Svaret blev et blankt afslag, men i 1756 lykkedes det at få hoveriet afløst af en årlig fast pengeafgift.

Da byen i 1723 søgte om at få sine privilegier bekræftet, var Slotsgades indlemmelse et vigtigt punkt i ansøgningen. Det blev afvist, og *Slotsgade* fik 1741 alle sine rettigheder og *privilegier bekræftet*. Under den langvarige behandling af privilegiespørgsmålet indsendte byen gang på gang *klager over Slotsgade*, mest detaljeret i 1726. Det hed her, at det var soleklart, at forholdene i 1660, hvor flere af Slotsgades privilegier var blevet udstedt, havde været helt anderledes end nu. Dengang var beboerne fattige håndværkere og daglejere, der boede i tarvelige huse og skure; kun én havde drevet lidt handel, men vel at mærke kun solgt til byens borgere, og ingen havde solgt varer til fremmede købmænd på skibbroen. Nu var forholdene helt anderledes, idet gaden var en af de »considerableste« i byen, og de 30 huse langt bedre end de øvrige huse i byen. Nu var der ikke én, men syv skippere, som havde store skibe og drev udstrakt handel. Varerne blev oplagt i Slotsgade og solgt til fremmede købmænd, ja, selv på skibbroen drev Slotsgades folk deres handel med de fremmede. Et særligt grelt tilfælde var Jacob Petersen, der opkøbte varer i amtet, sejlede på Holland og videresolgte varer til stor skade for

byens handlende. Da Slotsgades indbyggere ikke betalte kontribution til byen og heller ikke næringskat, kunne de sælge deres varer langt billigere. To af gadens købmænd og skippere var oven i købet borgere i Sverige og nød derfor toldfrihed derovre, således at de kunne konkurrere på helt ulige vilkår.

Slotsgade svarede indigneret på klagepunkterne og forsøgte at gen-drive dem punkt for punkt. Jacob Petersens handel kunne man dog ikke helt bortforklare, men han »havde kun nogle pund sæbe og få ruller tobak liggende«, og hele hans formue var tjent i udlandet. Til gengæld kunne de påvise, at tre åbenråske skippere var borgere i Sverige, så det punkt blev der ikke senere rørt ved. De hævdede, at Slotsgade i virkeligheden var forgældet, fordi alle husene havde måttet nybygges efter branden 1707, og de havde lidt svære økonomiske tab under krigen. I virkeligheden var gaden hårdere beskattet end byen, idet den af 2^{1/4} plov svarede 136 rdlr. 18 sk. årligt. Kom der nu næringskat oveni, ville de gå fallit alle til hobe. Dette var ikke blot soleklart, men klarere end solens lys ved middagstid (*luce meridiana clarius*).

For at modbevise Slotsgades argumentation lavede byen en opstilling over de 28 næringsdrivende i gaden og sammenlignede dem med næringsdrivende i byen, og hvad disse betalte i skat. Der var 6 skippere og Hans Peter Schade, der både var skipper og købmand, desuden en grovbager, der også drev høkeri, to snedkere, to skomagere og to skræddere. Af disse overgik den ene alle byens skræddere, og også Slotsgades smed klarede sig bedre end konkurrenterne i byen. Christian Kandestøber havde udkonkurreret byens kandestøbere og draget al næring til sig. Den resterende del af indbyggerne var enten embedsmænd eller fiskere og matroser. På baggrund af denne opgørelse kan frygten for Slotsgade synes at have været noget overdrevet.

Udviklingen viste imidlertid, at byen havde ret i sin frygt, idet *Slotsgade* i periodens løb blev stadig mere og mere velstående og *trak handel og håndværk* til sig. I 1789 var der således i Slotsgade 5 skippere, en tømmerhandler, en kornhandler, en vinhandler, guldsmed Rudolph Nielsen og juvelér Hans Offersen, 3 skomagere, 2 skræddere, 2 bagere, og én af hver af følgende professioner: rebslager, garver, hattemager, tømrer, murer, høker, bendrejser og møllebygger. Desuden én styrmand og to daglejere.

Sålænge von Massow var amtmand, vidste byen, at det var udelukket at få støtte til en ansøgning om indlemmelse af Slotsgade, og det samme var tilfældet med hans efterfølger von der Lühe. Ved hans

Peter Tordsens gavlhus i Slotsgade 29 er fra 1770. Det er typisk for byggemåden i Åbenrå på rokokotiden. Den uundværlige karnap er anbragt helt usymmetrisk. Dobbelt døren med dørhammer, indskrifttavlen over døren, vinduesbrynet og smedjersankrene kan genfindes på mange andre huse.

død 1756 prøvede man med en ny ansøgning, men atter forgæves. Også senere forsøgte man sig flere gange, f. eks. i 1808, men støttet af amtmand von Blücher afvistes alle angreb.

De officielle dokumenter viser et billede af stadig strid og kiv. I dagligdagen har man næppe mærket den, og bøderegistrene giver ikke udtryk for korperlige eller verbale sammenstød i større omfang. Skipper Hans Peter Schade var dog indblandet i flere retssager, da han både havde handel i Slotsgade og ejede nogle boder i Åbenrå, hvorfra han også solgte varer. Håndværkerne i Slotsgade tilhørte byens lav og gilder.

Landhandel.

Et andet vigtigt klagepunkt for den åbenråske handelsstand var de omliggende landkommuners, især Løjtlands, skibsfart og handel.

Fra byens side mente man, at *skippernes bopæl på landet* stred mod reskriptet af 21. august 1736, hvorved handel og håndværk med enkelte undtagelser blev forbudt i tre miles afstand fra byerne. I 1739 anmodede byen om, at de 15 skippere, der boede på Løjt eller

i Kolstrup, måtte få befaling om at flytte til byen. Ønsket blev ikke opfyldt, men skipperne fik forbud mod at drive handel under trussel om konfiskation af varerne og strenge bøder. Forordningen synes dog ikke at have hjulpet meget, for da Åbenrå i 1747 skulle indgive en indberetning om, hvad der kunne tjene til byens opkomst, var forholdet til Løjtland et af de vigtigste klagepunkter. På det tidspunkt boede næsten 20 skippere på Løjt, der ligesåvel som skipperne i byen drev handel. Om foråret kom de kørende ind fra landet med øl, de selv havde brygget, med flæsk, smør og andre varer, der skulle bruges til skibsproviant, og bragte det ombord på deres skibe, der lå i havnen. På denne måde gik byens borgere glip af en del fortjeneste.

Også håndværkerlavene var til stadighed på vagt for at forhindre, at der blev drevet *ulovligt håndværk* inden for tremilegrænsen. I 1793 klagede pottemagerne i Åbenrå, Sønderborg og Flensborg i fællesskab over pottemager Ole Larsen Høgstrøm i Kliplev, 1794 klagede skrædderlavet over Michel Koch i Kolstrup, 1802 over Hans Jessen i Kirkeby, og så fremdeles. Også da den gråstenske undersåt Hans Holdt i Dalholt i 1794 anlagde et større brændevinsbrænderi, gav det anledning til klage fra byens borgere. I så godt som alle disse og lignende tilfælde fik borgerne medhold, men da de kom i strid med hertugen af Augustenborg, kunne de ikke klare sig. Som ejer af Årup gods besad han store tørvemoser omkring Kliplev og Styrtom samt nogle strandarealer ved Åbenrå fjord. Fra disse arealer drev han efter byens opfattelse ulovlig handel med tørv, som han lod udskibe fra selve stranden. Byen krævede nu, at hertugen skulle erlægge fulde bropenge, som om varerne var blevet udskibet fra skibbroen, idet man påberåbte sig skråens ord om, at alt, hvad der lå inden for Skærrev, hørte til byens havneområde. I 1794 faldt afgørelsen ved kongelig resolution efter mere end 10 års stridigheder, og sejren var udelte hertugens.

Åbenrå 1735.

I 1735 indkrævedes fra statholderen indberetninger om byernes og amternes tilstand. Disse indberetninger giver værdifulde oplysninger, men må dog benyttes med forbehold, da det altid lå i byernes interesse at fremstille forholdene så mørkt som muligt.

Byen bestod af små huse, hvoraf få havde brandmur, de fleste var bygget af bindingsværk og havde kun lige plads til borgerne og deres familie. Da byen ikke havde nogen markjorder, var søfarten

indbyggernes vigtigste håndtering, hvorved de søgte deres udkomme og næring. Størstedelen af borgerskabet bestod da også af skippere og søfarende. Da Flensborg kun lå 4 små mil borte, drog den en del af produkterne til sig, og handelen var derfor ringe. Den bestod i hør fra Riga, jern, brædder og tjære fra Sverige, engelsk salt og fransk vin og brændevin. Nu og da sendtes et lille fartøj til København med rug eller med smør, flæsk og ost til Stockholm. De fleste ind- og udgående varer førtes med egne skibe, dog ankom også svenske fartøjer med brædder og tjære. Ifølge den svenske »produkt-plakat« af 1724 måtte fremmede nationers skibe ikke indføre til Sverige andre produkter end dem, som »faldt, voksede og tilvirkedes« i deres egne lande og kolonier. Desuden medførte de svenske toldbestemmelser, at skibe fra Åbenrå i Sverige blev belagt med næsten dobbelt så stor told som indenlandske skibe. Det var derfor, åbenråske skippere kunne se deres fordel i at blive »skinborgere« i en svensk by.

I indberetninger hed det, at handelen var gået tilbage i de sidste år, ja i det oprindelige udkast stod, at byens tilstand var dårligere end i 1721, men dette, blev man dog selv klar over, var for groft. Om-talen af tilbagegangen må ansees for ret misvisende, idet alle andre kilder synes at vise, at byen allerede var ved at komme ind i den opgangsperiode, der skulle vare til først i 1750'erne. Man forbigik i tavshed den betydning, det havde, at Åbenrå for flere varers vedkommende var indførselshavn for Tønder by. Dette fremgår derimod tydeligt af amtets indberetning, hvori det nævnes, at flere landsbyer tildels søger deres næring ved kørsel med varer fra Åbenrå til Tønder og andetsteds.

Skibsfarten skildres som byens og dens indbygges eneste middel til selvopholdelse, den er, hed det, »så at sige byens sjæl«, et udtryk, der i den følgende tid bliver brugt gang på gang. Byen havde 9 små fartøjer mellem 10-20 læster, 21 mellem 20-40 læster og 40 mellem 40-70 læster, altså ialt 70 skibe. De tilhørte i alt væsentligt byens borgere, men der var dog en del *bodmeri* og andre fremmede penge i dem, dels fra nabobyerne, dels fra amtet. I sejlskibenes tid og før det moderne bank- og kreditvæsen var bodmeriet meget anvendt. Det bestod i, at en skibskaptajn, som var i pengeforlegenhed, optog et lån mod pant i skibet, som regel også i fragt eller ladning, og herfor udstedte et såkaldt bodmeribrev, som forfaldt til betaling med aftalte renter, når skibet nåede den havn, der var anført i bodmeribrevet.

Da byens *handel* kun var ringe, og kun få varer afgik herfra, blev de færreste af de skibe, som hørte hjemme i Åbenrå, brugt eller be-

fragtet af byens indbyggere. De fleste måtte derfor søge deres befragtning uden for landsdelen. De større skibe blev dels befragtet af det islandske kompagni til den blandt islændingene meget upopulære monopolhandel på Island, dels gik de om foråret til Narva, indtog en ladning bjælker, som de sejlede til Irland og solgte dér; de tog engelsk salt, stenkul og slibesten med tilbage. De mellemstore skibe blev befragtet dels af københavnske købmænd til handel på Finmarken, dels af svenske købmænd, der benyttede dem til at sejle byggematerialer til København, Flensborg og Lübeck. De små skibe sejlede ligeledes med byggematerialer for svenske købmænd; desuden førte de kalk til Königsberg, Danzig, samt København og andre danske byer.

Næsten hvert år skete det, at skibe og gods gik tabt ved havari og skibbrud, og de købmænd, der havde skibsparter, led store tab. Hvad der møjsommeligt var samlet gennem år, tabtes ofte på én gang, og talrige sømænd satte livet til.

Det er påfaldende, at skibsbyggeri overhovedet ikke omtales, og blandt fabrikker nævnes kun, at en afdanket rytter, Johann Nicolaus Schmergel, i 1729 var begyndt at fabrikere glanslærred. Året efter havde han fået tilladelse til at farve lærredet, da Hinrich Bahnsen, der havde eneret på farvning, ikke kunne gøre det.

Om de øvrige *næringsdrivende* er oplysningerne yderst knappe. Af byens 17 købmænd kunne kun 4 eller 5 klare sig med egen kapital, medens de øvrige arbejdede med lånte penge. Omsætningen var dårlig, og de pågældende kunne knap tjene til udkommet. Af de andre næringsdrivende var det kun apotekeren, to bagere og en sadelmager, der sad godt i det. Alle de øvriges tilstand var middelmådig eller slet. Det drejede sig om 9 snedkere, 7 tobaksspindere, 6 handskemagere, yderligere 5 bagere, 5 bødkere, 5 rebslagere, 4 slagtere, 4 klejnsmede, 3 guldsmede, 3 garvere og lige så mange hattemagere. Af følgende professioner var der to: kræmmere, hvis lagre var små, kirurger, malere, pottemagere, grovsmede, nagelsmede, murere, drejere, tømrere og remmesnidere, medens der kun var én farver, parykmager, kobbersmed, glarmester, bøssebager og knapmager. Ialt nævnes altså knapt 90 regulære håndværkere i byen, og det anføres udtrykkeligt, at der ikke var brug for flere. Glemte er imidlertid byens talrigeste enkeltgruppe af håndværkere, skomagere. Deres antal i 1735 kan anslås til mindst 20, idet en opgørelse fra 1741 omtaler 30 skomagere i byen. Det samlede antal selvstændige håndværkere i 1735 er derfor ca. 110.

Den almindelige fremgang i Danmark begyndte først i 1740'erne, men har tydeligvis allerede i 1730'erne sat sit præg på Åbenrå. Dette fremgår af en lang række ting. Befolkningsstilvæksten, der er betinget af forbedrede erhvervsforhold i byen, afspejler sig i udvidelsen af de bebyggede områder og i det stigende fødselstal. I tiden 1731-35 var det årlige fødselsantal gennemsnitlig 60,8, i 1736-40 var det steget til 84. Politiordeningen af 1733 talte om de mange tilflyttere. Antallet af skibe var i 1729 ialt 59 med en drægtighed på 1643 læster, i 1739 var der 80 skibe på tilsammen 2151 læster, og 9 skippere sejlede i fremmed regning, altså 89 skippere mod ca. 70 i 1732. Om handelens stigning taler told- og licentregnskaberne tal: i 1732 indkom herigennem 1686 rdlr., i 1737 ialt 2243 rdlr., hvoraf Toldsteds andel var uforandret ca. 350 rdlr. Økonomiens forbedring fremgår af det faktum, at byen i tiden 1729-42 kunne afbetale 2169 rdlr. af sin gæld, og opgørelserne over borgernes restancer viser, at der kom flere penge mellem folk. I 1733 var der restancer på godt 53 rdlr., hvoraf tre fjerdedele i nybyggerkvartererne. I 1735 begynder den faldende tendens at vise sig, og i 1737 er den tydelig, idet restancerne for dette år kun udgør godt 29 rdlr. I 1740 var byen så vidt, at provsten klagede over den om sig gribende luksus, hvilket i sig selv intet betyder, men i svaret måtte bystyret indrømme, at byen var vokset i velstand.

Det er således tydeligt, at byens fremgang sætter tidligere ind, end den tilsvarende udvikling andre steder. Det var søfarten, der sejlede velstanden hjem fra udlandet.

Kommercekollegiet oprettes.

I 1738 blev der i Åbenrå ligesom i andre handelsbyer i hertugdømmerne oprettet et *kommercekollegium*. Ifølge dets instruks af 14. juli 1738 skulle det have et vågent øje med byens handel, såvel indenlands som udenlands, og nøje overveje, hvad der kunne fremme eller hindre handelen og skibsfarten. Til medlemmer blev beskikket borgmester Kamphövener, rådmand Bjørnsen, rådmand Frellsen, postmester Thomsen og deputeret borger Peter Lorentzen. I de første år, kollegiet eksisterede, var det ret aktivt, men det sygnede hen, efterhånden som de oprindelige medlemmer døde. I 1748 blev der gjort et forsøg på at genoplive det, og det fik nye medlemmer i de afdødes sted, men forsøget mislykkedes. Efter dette år synes der ikke at være afholdt møder, og da kollegiet formelt blev ophævet i 1773, var Hinrich Frellsen det eneste medlem, der endnu var i live. En af kollegiets største fortjenester var, at det fik ført kampen mod skip-

perne på landet til en for byen forholdsvis gunstig løsning ved det kongelige reskript af 15. oktober 1739.

I oktober 1739 udbrød der *krig* mellem England og Spanien. Kommercekollegiet spurgte i den anledning, med hvilke dokumenter skipperne, der agtede at sejle til Frankrig, England og Holland, skulle forsynes. Om de kunne nøjes med certifikater fra magistraten på, at de var kongelige danske undersåtter, eller om de tillige skulle have et *kongeligt pas*? Svaret kendes ikke, men det har nok været det samme som det, man fik i 1741, efter at der var udbrudt krig mellem Sverige og Rusland, nemlig at de skulle have kongeligt pas. De skulle vogte sig for kontrabande og måtte ikke indlade varer til blokerede byer.

Havnen.

Byens havneforhold var i 1700-årene alt andet end tilfredsstillende. Kommercekollegiet anførte i oktober 1738, at havnen kun var i dårlig stand. Man anstregte sig efter ringe formåen hvert år for at gøre nogen forbedring, men hvis noget rigtigt skulle gøres, krævedes store summer. Det tilføjede, at skibene ikke lagde til ved skibbroen, men lå i lang afstand fra den på reden og måtte laste dér. At få en dybde, så skibene kunne ligge ved skibbroen i sikkerhed for østenstormene, ville kræve større midler, end byen kunne skaffe for øjeblikket.

Det var skik, at skibene på reden lagde tømmer på skibbroen og kastede ballast i havnen. For at regulere disse forhold, bestemte magistrat og deputeretkollegium 25. august 1741, at ingen på egen hånd måtte *henlægge træ på skibbroen*, regnet fra det sidste hus, som tilhørte Claus Hansen, til den såkaldte *vippe* yderst på skibbroen. Den, der ville have træ liggende vinteren over på broen, skulle af kæmneren have anvist et passende sted. Hvis flere skibe skulle losse ved broen og havde brug for vippen til at hejse det ladede korn, salt, kalk eller andre varer op med, skulle ingen forsøge at komme den anden i forkøbet, men skulle losse efter tur, hvorved alle skældsord og slagsmål var forbudt. *Ballast* måtte ikke kastes i havnen, men skulle bringes til skibbroen. Det blev også forbudt dem, der boede ved skibbroen, at kaste sand, knogler, sten og andet affald i havnen, men det skulle bringes derhen, hvor der blev fyldt op. Hvis et skib sejlede bort uden at betale bropenge, var taksten næste gang dobbel. Det blev strengt forbudt at afbrække eller borttage pæle og bjælker fra broen eller ved nattetid at bortføre sand eller kampesten fra den under straf af en bøde på 10 rdlr. til byen. Hvis vedkommende ikke

Vippen på skibbroen. Skibet skal være Cherusker, der blev bygget på Thorkild Andersens værft 1848-49. I så fald må billedet sikkert være fra et af disse år, hvilket også passer meget godt med uniformerne.

kunne betale, blev han straffet med fængsel på vand og brød. Tyveri på skibbroen af de der oplagrede ladninger, både, årer og andet blev straffet med halsjern og andre strengere straffe.

Til at føre opsyn med, at disse bestemmelser blev overholdt, var det magistratens hensigt at indsætte en *brofoged*, som ikke blot skulle have tilsyn med broen og påse, at den ikke blev ødelagt, men også anvise dem, der bragte ballast, marksten og jord til broens behov, hvor de skulle lægge det; desuden skulle han holde øje med dem, som arbejdede ved skibbroen. Dette hverv skulle overdrages en gammel sømand, som ikke var drikfældig, og som var ude af stand til fremdeles at tjene sit brød til søs. Til denne bestilling skulle de deputerede borgere foreslå tre, af hvilke magistraten skulle vælge én. Som løn fik brofogeden 1—12 sk. af hvert skib efter dets størrelse og hvert halve år penge til et par sko. Instruks for brofogeden blev udstedt af magistraten 23. februar 1742.

I marts 1745 tog Jacob Regenburg initiativet til et forslag om *forbedring af havnen*. Han fik samtlige søfarende i Åbenrå til at tiltræde

forslaget. Jacob Regenburg, Marcus Høckeberg og Christian Raben fremsatte det den 17. marts for magistraten og de deputerede borgere, som godkendte det.

Forslaget var så meget mere berettiget, som de oplagte skibe for det meste hele vinteren måtte ligge ved pælene, der stod uden for havnen, eller på den åbne red. Ved østenstorme stod de i fare for at strande. Allerede i 1728 havde magistraten indset, at en hovedreparation måtte forberedes. For at skaffe de nødvendige midler, var der blevet indført en fast lasteafgift pr. skib. Den betales hvert forår, når skibene sejlede ud. Fremmede skibe skulle betale dobbel afgift.

Selvom der kun var blevet foretaget mindre arbejder, var der alligevel ikke penge nok i havnekassen til det store projekt. Man foreslog derfor at udskrive to måneders ekstra skat til dækning af omkostningerne. Statholderen, der fik planen fremsendt til godkendelse, ville ikke umiddelbart godkende fremgangsmåden, men forlangte afholdt borgermøde om sagen. Dette fandt sted 10. juni 1745 på rådhuset, og også her vandt planen tilslutning, idet kun 22 stemte imod. Alligevel afstod byen fra dette middel, da den endelige beslutning skulle tages. I stedet blev bropengene fordoblet. Rådmand Christian Jensen fik overdraget hvervet som regnskabsfører, og arbejdet kom i gang.

Også private borgere fik tilladelse til at slå pæle ned og indvinde land; således byggede Michael Jebsen i 1754 sit hus, der hvor Nørre Skibbro og Kilen tidligere begyndte. I 1764 hed det om arbejdet, at man ved mudderpramme havde opmudret grunden omkring skibbroen og videre ud i fjorden, hvor det var nødvendigt, så at skibe, der stak 12 fod i vandet, kunne gå ganske tæt ind til broen, og der med bekvemmelighed indtage deres varer og losse dem ud. På den nordre side af denne bro imod Kilen, hvor grunden var ganske tilslæmmet, havde man opmudret en kanal, som på den vestre og nordre side blev beskyttet med et eget bolværk, og dér inden for med en opfyldt vold, og på den søndre side med bolværk af broen. I denne kanal kunne omtrent 140 skibe ligge sikkert uden at befrygte mindst skade, vinden måtte blæse og storme af hvilken kant, den ville. Endnu hele sommeren 1764 igennem var 2 mudderpramme i gang, hvortil 8 karle måtte lønnes.

Da havnen havde fået sin endelige udformning, bestod den af *Nørre og Søndre Skibbro*, således som det tydeligt ses på kortet fra 1769. Først omkring 1780 var arbejdet endeligt afsluttet, men allerede i 1771 kunne man dog skrive, at ethvert indgående skib nu

kunne ankre sikkert. Retningen til broen og vinterhavnen var ved hjælp af nedrammede pæle så tilstrækkelig angivet, at ethvert skib uden fare kunne komme ind til broen, og derfor var det unødvendigt at ansætte en lods.

Ved *bro- og havneordningen* af 3. marts 1783 blev det pålagt havnebyerne i hertugdømmerne at indsætte en havnedirektion, som skulle bestå af en rådmand, to deputerede borgere og to erfarne skipper. I Åbenrå blev denne havnedirektion valgt 4. april 1783. Den kom foreløbig til at bestå af rådmand Bahnsen samt de deputerede Michael Jebsen og Hinrich Brandt. Valget af de erfarne skippere blev udsat, til de søfarende kom hjem; 10. december valgtes skipperne Christopher Conrad Fischer og Peter Tode Hübschmann.

Havnedirektionen fortsatte arbejdet med at holde havnen i god stand, og fik i juni 1784 bevilget et lån på 1000 rdlr. til bro- og havnebygning. Havnen gjorde indtryk på fremmede, således lagde L. M. Wedel i 1801 mærke til »de to lange velbyggede og skønne skibsbroer, hvor der daglig er en vrimmel af indvånere, fremmede søfolk, bønder af naboegnene og andre, som kommer der for at købe og sælge, losse og lade«.

I 1789 blev den resterende del af Kilen overdraget havnevæsenet med en senere udvidelse af havnen for øje.

Skibsbyggeri.

Om *skibsbyggeri* bemærkede kommercekollegiet i 1738, at der ganske vist hidtil var bygget forskellige skibe her, men nu måtte de fleste bygges andetsteds, i Lübeck og i den holstenske by Neustadt, af mangel på det dertil nødvendige træ. Der blev intet solgt til sådant behov fra de herskabelige skove, og bønderne og ejendomsbesidderne, som til dels ejede betydelige skovstrækninger, som var meget velguede til skibsbygning, var med hensyn til salg under temmelig streng kontrol.

Udtalelsen bevidner, at der tidligere må have været et ret betydeligt skibsbyggeri i byen, men oplysningerne herom er yderst sparsomme og tilfældige. Fra tiden 1720—30 kendes 4 eller 5 eksempler på skibe, bygget i Åbenrå. Det største var Jørgen Rolfsens glat-gat-skib »Ritter St. Jürgen« på 59 læster, bygget 1720. I 1722 blev et skib af samme type på 31 læster bygget, 1723 en krejert på 28 læster og 1728 en tremastet galiot på 50 læster. Sidstnævnte er muligvis identisk med det skib, Thomas Thomsen i 1727 var ved at bygge i Åbenrå. Fra 1733 kendes et enkelt Åbenrå-bygget skib på 34 læster,

fra 1740'erne to små enmastede galioter og to større hækbordskibe. I perioden 1721—46 vides dog mindst 19 skibe at være bygget i Åbenrå. I 1747 nævnes en skibsbygger Christian Hansen i Åbenrå, og i 1759 byggede Marcus Bröcker et skib i byen. Flere gange omtales skibstømrerværkstedet eller byens skibstømrerværksted, der i 1741 var beliggende bag Peter Atzersens hus, svarende til Fiskergade nr. 3. På dette sted har større reparationsarbejder og formentlig også lejlighedsvis nybyggerier fundet sted. Foruden ovennævnte skibe blev der bygget små fartøjer af en drægtighed på indtil ca. 15 læster, men disse er ikke medtaget i byens lister.

Omkring 1750 var en skibsbyggersøn fra Kappel ved navn *Jacob Paulsen* kommet til Åbenrå, og med ham stamfaderen til det største dynasti af skibsbyggere i byen. I maj 1752 tog han borgerskab som skibsbygmester og købte samme år et hus i Gildegade. Det var et særdeles uheldigt tidspunkt, idet den tilbagegang i byens skibsfart, der satte ind efter 1750, bevirkede, at der kun var behov for få nybygninger. Jacob Paulsen døde i 1764. Endnu 1765 ses en brigantine på 32 læster at være blevet bygget, formentlig af Wilhelm Asmussen Lund, der 1757 havde taget borgerskab som skibsbygmester, og som vides at have bygget et par skibe på den yderste spids af den gamle havns nordside. Derpå *ophørte skibsbyggeriet* helt.

Ved folketællingen 1769 findes i byen kun én skibstømrermester og 8 skibstømrere, men ingen skibsbygmestre. I 1771 hed det, at i de tider, hvor skibsfarten bragte fordel, byggedes der adskillige skibe i Åbenrå. Men i de sidste år, hvor skibsfarten bragte tab i stedet for vinding, var det herværende skibsbyggeri fuldstændig ophørt.

Heri indtrådte en forandring, da Jacob Paulsens søn *Erich Paulsen*, som var født 1754, tog borgerskab i 1774. Da man ved, at han i årene indtil 1779 byggede skibe på selve skibbroen, og da der i 1775 på skibbroen blev bygget en galiot på 20½ læster til skipper Søren Christensen fra Samsø og året efter en galiot på 12½ læster til Michael Petersen, ligeledes fra Samsø, tør man med nogen sikkerhed formode, at de er bygget af Erich Paulsen. Byggepladsen på skibbroen var ikke tilfredsstillende, da den dels var udsat for oversvømmelser, og dels ikke kunne aflåses og sikres mod tyverier. I 1779 købte »Mester Jerk« derfor en plads af grev Schack. Da den ikke lå ved havet, måtte skibene transporteres ca. 150 meter på ruller til Mølleåen, ad hvilken de måtte slæbes de ca. 300 meter ned til stranden. Det var derfor kun små skibe, der kunne bygges på værftet. Af denne grund købte han et stykke jord til, gravede en kanal

og et bassin, som han befæstede med bolværk og palisader. For at sikre mod tilsanding lod han et vrug sænke. Uheldigvis gik kanalen gennem et stykke jord, der tilhørte byen, og dette førte til en lang og bitter strid. I december 1805 blev der endelig sluttet forlig, som kostede Erich Paulsen 300 rdlr. til byen. Denne lille privathavn, *Tømmergårdshavnen* kaldet, eksisterede til 1928, da den blev opfyldt for at give plads til Kystvej. De stadig eksisterende boliger Tømmergården er arbejderboliger til Paulsens værft, men dog af nyere dato.

Af *skibslisterne* fremgår det, at af de 51 skibe, der i 1777 var hjemmehørende i Åbenrå, var de 11 bygget i byen, men de udgjorde kun 321½ af en samlet tonnage på 2320 læster. Af de tolv mindste skibe, under 20 læster, var de fem bygget i Åbenrå. Størst var brigantinen Prinz Friedrich på 62 læster, bygget 1775. Paulsens værft voksede kraftigt, og dets betydning for den lokale skibsfart tog til, efterhånden som han kunne bygge større skibe. I 1801 var 15 af byens skibe, repræsenterende 791 læster, eller 35 pct. af tonnagen, bygget på byens værfter og formentlig næsten udelukkende på Paulsens.

Gennem Erich Paulsens dagbog fra 1796 og følgende år kan man danne sig et indtryk af skibenes dimensioner. Om Jacob Richelsens store bark »Providentia« på 57 læster, der blev bygget 1799, oplyses, at den »er lang i kølen 34½ alen, bred over de underste bjælker 10 fod 8 tommer, indtil barkholterne 25 fod, bred over de øverste bjælker 21½ fod«. Efterhånden nåede man op på at bygge skibe af næsten den dobbelte drægtighed. Det største skib, bygget i denne periode, var Thomas Jørgen Frees' tremaster »Aurora« på 112 læster, bygget i Åbenrå 1808.

Efter Erich Paulsens død 1812 blev værftet ført videre af sønnen Jacob Paulsen.

Søfarten.

Da freden var blevet genoprettet efter Store Nordiske Krig, vendte den åbenråske *søfart* tilbage til de gamle *veje* og genoptog importen af træ, jern, kalk og tjære fra Sverige. En stor del af skibene gik i ballast til Gotland og tog der deres ladninger ind. Af de 306 fartøjer, der i 1724 afsejlede fra Gotland, var 60 hjemmehørende i Åbenrå, men i 1744 var af 354 skibe 115 fra Åbenrå. Sejladserne på Frankrig blev også optaget, men at den ikke var helt ufarlig, måtte skipper Matthias Petersen sande; han blev i 1729, efter at have taget en ladning vin ombord i Bordeaux, med sit mandskab fanget af algeriske

sørøvere ud for Bretagnes kyst. Også nye veje blev fundet, og mange åbenråske skibe gik i fragtfart for københavnske købmænd til Norge, Færøerne og Island. I 1729 blev skipperne under trussel af militær eksekution tvunget til at sejle mursten til København efter den store brand for en ringe betaling. Man protesterede under henvisning til, at de to krævede årlige sejladsere ville hindre de skibe, der sejlede på England, i at komme rettidigt afsted. I marts 1731 blev der endelig givet dispensation, da hovedstadens behov var blevet dækket.

En opgørelse fra 1739 viser et billede af byens fragtfart og de vigtigste *varer*. Det er karakteristisk, at de 21 skibe under 20 læster lå i pendulfart mellem hjembyen og forskellige danske, svenske og nordtyske havne. Til København sejlede i 1739 bl. a. 557 tdr. østers, 1100 huder samt en del levnedsmidler og mursten. De noget større skibe sejlede ud om foråret, ofte i ballast, og vendte hjem hen under vinter. Af de 48 skibe på mellem 20—40 læster sejlede langt de fleste til Västervik, Stockholm, Kalmar eller Gotland, men nogle dog også til Riga eller Narva. Det var dog fortrinsvis de største skibe, der gik til de to sidstnævnte havne og desuden til Irland og Liverpool. Kun Jacob Detlefsen ses at have sejlet på Frankrig dette år og vendte hjem med salt, vin og cognak. Transithandelen med salt spillede en stor rolle for byen. I 1727 fik Åbenrå og Flensborg samme ret som København til at handle med »de fire species«, når de var bragt til landet på egne skibe og solgtes uden for kongeriget. Allerede 1730 blev denne forordning dog ophævet. I 1739 importeredes til Åbenrå 7619 tons engelsk salt og reeksporteredes 7783 tons.

Under de gunstige konjunkturer kom skibsfarten ind i en rivende udvikling, der kulminerede omkring 1750, som nedenstående oversigt viser:

	1713	1729	1739	1748	1765	1777	1800	1807	1811
Antal skibe:	45	59	80	115	67	51	44	40	13
Drægtighed:	1088	1643	2151	4332	3320	2326	2250	2368 ¹ / ₂	810 ¹ / ₂

I tiåret 1739—1748 mere end fordobledes tonnagen, men derefter satte et pludseligt *omslag* ind. Dette omslag skyldtes, at Sverige og England skærpede produktionsplakaten samt navigationsakten og forbød udførsel fra deres lande på fremmede skibe, hvorved Åbenråskippernes indarbejdede fragtruter blev slået i stykker.

Om denne sørgelige udvikling beretter Fabricius i 1764: »Skibsfarten tiltog således, at man for 20 år siden talte henimod 130 skibe,

Brigantinen *Industria*, der blev bygget i Eckernførde 1783 og var på 93 kommercelæster. Billedet er fra 1805, da skibet lå i havnen ved Neapel med kaptajn Fester Fischer som fører

hvoraf dog de fleste kun var små og de største ikke over 60 til 70 kommercelæster. Hermed drog de omkring allevegne i Østersøen og i Nordsøen til Norge, Frankrig og særdeles til England. Men da straks derpå englænderne og svenskerne ingen fremmede varer læn­gere ville have, men selv fortjene fragten, så var Apenrade forlegen med sine skibe. De tog årlig mærkelig af, og fortjenesten var kun ganske liden, indtil sidste krig opkom. Så længe den varede, har Apenrade haft god fortjeneste, især i den mittellændiske sø, til hvilket farvand de nu har den meste del af deres skibe indrettet. På nær­værende tid er her ved byen 75, hvoriblandt er 10 jagter og ungefær 20 tomastede gaffel galioter; det øvrige er store skibe af 60 til 90 kommercelæster. Nu efter krigen ser det med søfarten slet ud igen. De i krig værende nationer såvel som de andre behøver nu ingen fremmede skibe. De fleste vil drive deres handel selv. Den meste del af sommeren i dette 1764 år har 10 af de største skibe, hvilke udgør en kapital af 60.000 mark og derover, lagt herhjemme uden fortjene­ste, og en stor del af dem, der har været ude, har sejlet mere over­styr, end de har fortjent . . . Apenrades hele velstand beror på nær-

værende tid alene på søfarten og udenrigs befragtning. Give Gud, at den derved ikke måtte så aftage, som den har taget til«.

Blandt de nye veje, der blev forsøgt, var *sejlad*s på Vestindien. Det tidligst kendte eksempel er Hinrich Köllner, der med sin 31 læster store brigantine i 1767 sejlede med købmandsvarer og hjemlige produkter til Skt. Thomas. Skibet forulykkede på rejsen, men han redede livet og tabte ikke modet. I 1777 rapporteres han på rejse med en ny brigantine på 38¹/₂ læster og 6 mands besætning fra Vestindien til Amsterdam med stykgods, og til en fortegnelse fra 1778, hvori skibenes sædvanlige fart er angivet, har han oplyst: Vestindien. Af samme fortegnelse fremgår det, at sejladsen på Sverige er fuldstændig ophørt. Af de 47 skibe sejlede 18 på Norge—England, ét på Norge—St. Petersborg, en halv snes stykker i Østersøen og 5 til København. Nyt afgørende er det, at 12 skibe, alle over 50 læster, sejler på Portugal og Middelhavet. De foretrukne havne i Portugal er Lissabon og Setubal, i Middelhavet Malaga, Barcelona og Marseille, men Hans Heisel sejlede med sin 64¹/₂ læster store galiot helt til Alexandria.

Samtidig med, at antallet af skibe faldt, blev det nødvendigt med *større skibe* for at besejle de nye ruter. Forholdet 1730 og 1779, før og efter skibsfartens kulmination, viser dette tydeligt:

	0-10 Iestr.	11-20	20-30	30-50	50-75	75-100	Ialt
1730:	4	17	9	23	3	0	56
1779:	8	2	5	6	24	6	51

Antallet af helt *små skibe* er også vokset, da den mest lokale skibsfart ikke blev berørt af de udenlandske restriktioner. Toldregnskabet fra de sidste måneder af 1779 er bevaret og viser, hvilke lokale havne Åbenrå stod i hyppig forbindelse med. Der nævnes både og skibe til Nordborg (Holm, Mjels), Ærøskøbing og Marstal, til Haderslev, Flensborg, Eckernførde og Femern, samt til Svendborg, Rudkøbing, Nakskov, Bandholm og København. Et par skippere er sejlet til Heiligenhafen, to til Wismar og én til Rostock.

Også det bevarede toldregnskab fra 1804 viser en levende *handelsforbindelse* mellem Åbenrå og kongeriget, især København. Den overvejende del af eksporten uden for Slesvig gik til kongeriget, således produktionen fra de betydelige teglværker samt lærred, salt, kød, korn og bødkervarer. Samhandelen med Holsten var ringe. Fra de danske provinshavne fik man byg og havre, medens København var hovedleverandør af kolonialvarerne te, ris, sukker, rosiner, kaffe og krydderier.

Den livlige forbindelse med København bevirkede, at mange søfolk fik styrmandseksamen der. Flere skippere tog københavnsk borgerskab for at føre skib derfra, og adskillige sømænd tog på hvalfangst fra København. Et tegn på den danske orientering er ligeledes de danske borgerbreve, der i 1790'erne udstedtes af »Borgmester og Raad i den Kongelige Danske Stad Aabenraae«.

Sømandslivet var hårdt og *hyren* ringe. I 1771 betaltes den efter følgende takst: Til Stettin og tilbage til Åbenrå eller Helsingør 4 rdlr., til Gotland eller Kurland og retur 6 rdlr., til Riga og Pernau i Livland og retur 7—8 rdlr., til Narva og Skt. Petersborg og tilbage til Øresund eller Åbenrå 10 rdlr., til Norge og videre til en havn på Englands østkyst og tilbage 10 rdlr., til en Kanal-havn eller øen Wight 14 rdlr., til Biskayen eller Skt. Georgs kanal 16 rdlr., til spansk havn på denne side af Kap Finisterre 16—18 rdlr. På længere rejser fik en helbefaren matros 5 rdlr. månedligt.

Fra 1770 til krigsudbruddet 1807 holdt handelsflåden sig på nogenlunde samme størrelse, nemlig mellem 2000 og 2300 læster. *Antallet af matros* lå i denne periode på ca. 300, hvoraf mellem halvdelen og to trediedele var hjemmehørende i byen, de resterende især på Løjt. Men i den voldsomme ekspansionsperiode i 1740'erne havde der været omkring 450 matros. På det tidspunkt havde det knebet meget med at skaffe folk. Nogle skibe måtte blive liggende i havnen og vente, og andre klarede sig med alle slags til søfart udelige folk. I 1778 havde de små skibe indtil ca. 20 læster som regel 3 mand, skibene indtil 50 læster 5—7 mand, 50—60 læster 8, de øvrige 10 mand. Kun ét skib på 94 læster, kaptajn Carl Callesen, havde 12 mand.

Af de 40 skibe, der i 1807 var hjemmehørende i Åbenrå, opbragte englænderne 11 på 789 kommercelæster, og adskillige åbenråske søfolk måtte tilbringe bitre år i *prisonen*, således f. eks. besætningen på brigantinen »Graf Bernstorff«. 12 skibe på ialt 770 kommercelæster måtte lægges op og sælges. I 1811 havde byen kun 13 skibe på tilsammen 810 læster. Tabet var altså, beregnet efter tonnage, 66 pct., mere end dobbelt så meget som gennemsnittet for den slesvigske handelsflåde.

Fiskeri.

Til den fattigste del af befolkningen hørte uden tvivl byens *fiskere*. I Fabricius' beretning fra 1764 fortælles, at endnu i begyndelsen af 1700-tallet var fiskene så mangfoldige, at man for 1 sk.

kunne købe 24 makreller, og at en familie på 8 kunne spise sig mæt i torsk til én sk. Men nu blev det årligt slettere og slettere, og det syntes, at Herren ville tage denne sin velsignelse ganske fra byen.

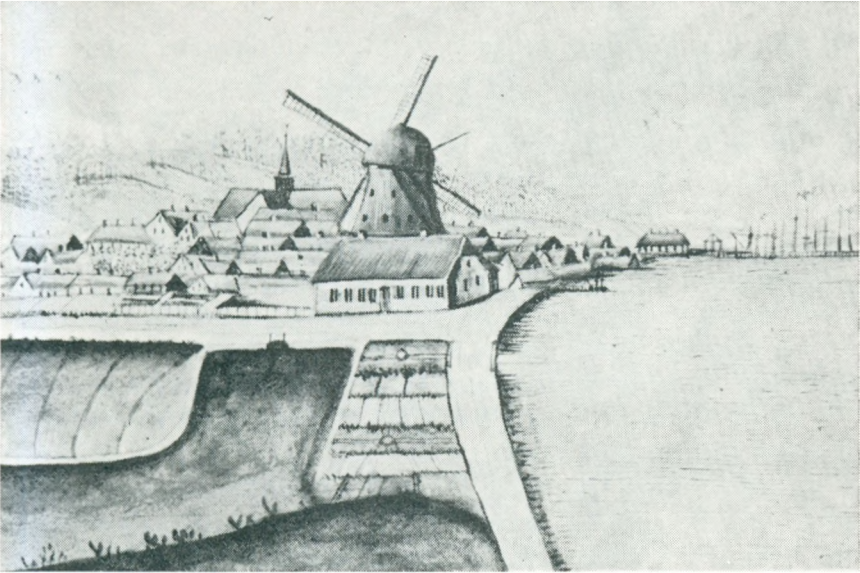
Allerede i 1743 var byens 10 fiskere den største samlede gruppe inden for de borgere, der på grund af fattigdom blev fritaget for kop-skat. I 1771 måtte de 10—12 familier, der søgte at ernære sig ved fiskeri, også gå i dagleje for at klare dagen og vejen. Hovedparten af *fangsten*, hvis årlige værdi blev anslået til 300 rdlr., blev solgt i byen. Der blev fanget torsk, flynder, pighvar, ål, ålekvabber, makreller, sild, hvillinger og rejer. Det skete med redskaber, der var fremstillet af fiskerne selv. Byens røgede makreller havde et særligt ry og solgtes i et vist omfang til Flensborg og andre byer. Som årsag til fiskeriets tilbagegang anføres i en indberetning fra 1771, at der omkring 1765 fandt et jordskælv sted, hvorved fiskene i ruserne døde. Efter den tid tog antallet af. Også sælhundene, der af og til lod sig se i havnen, havde jaget en del fisk bort.

Af større betydning end det regulære fiskeri var *muslingefangsten*. Endnu i 1771 samledes en del på stranden, men langt den største og bedste del fik man fra nedrammede bøgestammer i havnen og i Avbækbugten. Her havde den gamle borgmester Kamphövener og landfoged Fabricius haft deres pæle, senere amtsforvalteren, Jørgen Bruhn på Strågård og den evigt foretagsomme Marcus Bröcker.

Muslingernes ry nåede vidt omkring, og i 1756 befalede kongen, at der skulle nedrammes 100 pæle til *muslinger til den kongelige hof-husholdning*. Fisker Claus Asmussen fik arbejdet overdraget, og i 1757 fandt det sted. I de følgende år udskiftedes pælene regelmæssigt. I 1764 nedrammede Marcus Bröcker pludselig 20 pæle så tæt ved kongens, at han dels forhindrede udvidelse af dennes område, og dels kunne stryge de kongelige muslinger ubemærket. Rentabiliteten faldt, og i 1771 foreslog amtmand Wedel, at kongens pæle skulle sælges, da de gav underskud. Det blev dog besluttet at udnytte dem i de ca. 5 år, de endnu kunne give udbytte, men lade være med at nedramme nye pæle.

Industri og møller.

Når den åbenrâske teglværksindustri var af betydeligt omfang, skyldtes dette hovedsagelig det store *Jørgensgård teglværk*, som provst Koch i 1705 havde fået i arveforpagtning. Til teglværket hørte Klingbjerg, hvorpå der lå ét hus, som var fritaget for skat. Senere lod provst Koch yderligere arbejderboliger opføre på Klingbjerg og

Åbenrå, set fra syd. Billedet er fra omkring 1800. Foran ses vindmøllen på Kapelbjerg. Langs vejen mod syd er der en række kálhaver.

krævede ligeledes skattefrihed for disse. Først efter hans død kunne myndighederne få gennemført en ordning, hvorefter kun de huse, der beboedes af teglværksarbejdere, var skattefri.

I 1730 tilbød provst Koch at levere 200.000 mursten og 10.000 teglsten til København, hvilket viser industriens omfang. Efter hans død blev teglværket videreført af hans enke Ida, derefter af sønnen justitsråd Koch. Ved dennes død overtog hans tre søstre teglværket. I 1813 blev forpagtningen af Jørgensgård teglværk overdraget til A. Lautrup på Laksmølle.

Søndre Teglværk ejedes i 1729 af Johan Asmussen og Hans Benjamins enke. Justitsråd Koch søgte i 1752 om eneret på teglbrænding i Åbenrå amt, men fik afslag, og senere oprettedes flere teglværker i omegnen; 1789 nævnes i Åbenrå landsogn Jørgen Johansen på Nørre Teglgård og Philip Ernst Nissen på Søndre Teglgård.

De to vigtigste åbenråske møller var Slotsmøllen og Nymølle. Byens borgere lod deres brødkorn male på *Nymølle*, malt og andet korn på *Slotsmøllen*, men havde frihed til at indføre korn, malet andetsteds. Møllerne bortforpagtedes sammen, en tid til borgmester Kanphövener, efter hans død til et konsortium, bestående af Marcus

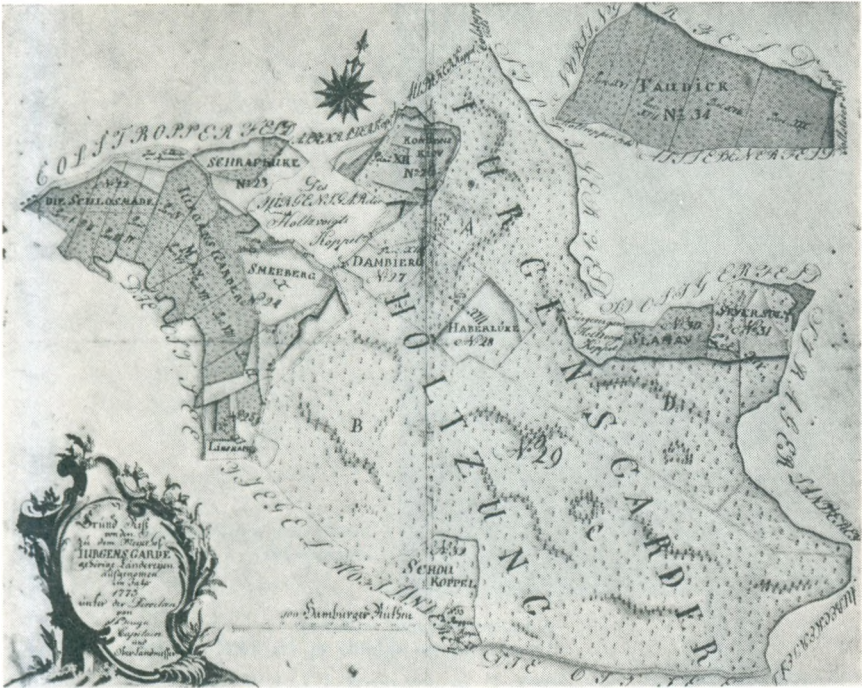
Bröcker, Heinrich Heisel og Jørgen Bruhn for en årlig afgift på 334 rdlr. Reparation af møllerne var tiltrængt, og amtet var forpligtet til at levere træ hertil. Konsortiet tilbød at give afkald på denne ret, hvis de kunne få eneret på grynmaling i 20 år i hele amtet. Da man fik afslag, afstod Marcus Bröcker sin andel til de to andre for 12.000 rdlr. 1763 gennemførtes en nybygning af en del af Slotsmøllen ved hjælp af hånd- og spandtjeneste fra bønder på Løjt og i Varnæs. 1766 nybyggede Heinrich Heisel og Jørgen Bruhn stuehuset på Nymølle. 1781 blev forpagtningen overdraget til sønnen Johan Heisel og svigersønnen Jacob Frederik Bjørnsen. 1806 overlod Bjørnsen sin andel til Heisel for 27.000 rdlr. En opgørelse fra omkring 1800 viser, at det ikke var nogen dårlig forretning at drive møllerne, idet Bjørnsen anslog sit årlige udbytte af Nymølle til 1716 rdlr. og af Slotsmøllen til 1369 rdlr.

Den 25. februar 1737 fik postmester Thomsen koncession på at anlægge en *vindmølle* til grynmaling. Bygningen var allerede opført 1736 på det tidligere *Kapelbjerg*, hvor der forhen var kålhaver. Møllen blev 1756 købt af Marcus Bröcker og efter dennes død 1799 af Nis Petersen Møller.

Foruden disse store møller var der flere småmøller. Ved Nye Knæk i Sønderskov, vest for den senere Farversmølle, lå en kongelig stampemølle, der 1725 blev forpagtet af felbereder Daniel Danielsen, senere af flere felberedere i fællesskab. I marts 1792 svulmede vandet i bækken på grund af et kraftigt tøjvæjr så voldsomt op, at stampemøllen og dæmningen blev skyllet fuldstændig bort, og den året før anlagte stenbro ved Rugkobbøl blev svært beskadiget. Til reparation af dæmningen anvendtes ikke færre end 5—600 læs jord. Kort efter blev møllen købt af købmand Lorentzen, der indrettede den til grynmølle.

I 1739 havde rådmand Balnsen fået tilladelse til at anlægge en stampemølle på sit kobbøl Arnbjerg til farvning af uldtøj. Møllen fik også et lille biværk til grynmaling. 1766 flyttedes den til Sønderskov, hvor den blev kaldt *Farversmølle*. Skomagerlavet anlagde 1802 en lille *barkmølle* på vejen op til Klingbjerg — senere kaldet Barkmøllegade. På grund af dårlig rentabilitet indrettedes der også her en grynmølle. Det reddede dog ikke økonomien, og møllen ophørte 1829.

Rådmand Cornelius Cornelsen, der drev en efter eget udsagn velindrettet tobaksfabrik, begyndte 1780 at *dyrke tobak*. For at sikre kontinuerlig dyrkning fik han livsvarigt fæste på de kongelige ladegårdskobler Gammeldam, Kramers knæk og Ærholm, hvor han an-

Kort over de jorder, som hørte til Jørgensgård ladegård. Kortet er opmålt 1773 under ledelse af kaptajn Bruyn. Flere af de stednavne, der findes på kortet, Lindsnakke, Smedebjerg, Dambjerg, er stadig i brug.

lagde en regulær tobaksplantage med fineste amerikanske planter. Da han samtidig havde opfundet en hestetrukket tobaksmølle, der daglig kunne snitte det samme som to mand, nemlig 5—600 pund, tegnede fremtiden lyst. 1780 avlede han 1226 pund tobak og 1783 ialt 8034 pund. Alligevel gik han 1791 konkurs, og Andreas Andersen, der ville fortsætte tobaksavlens, blev slået ud af den dårlige sommer 1793. Han fortsatte dog fabrikken med udenlandske tobakker.

I 1810 var der i byen følgende *fabrikker*: H. Andresens sukker-syderi med én arbejder, N. Andresens linnedvæveri med én arbejder, to tobaksfabrikker med ialt 5 mand samt Peter Lorensens hørfabrik med 5 arbejdere og 8—10 daglejere om sommeren.

Landbrug.

I 1731 udløb overførster Günderoths forpagtning af *Jørgensgårds* og *Brundlunds jorder*. Man gik derefter over til at bortforpagte de

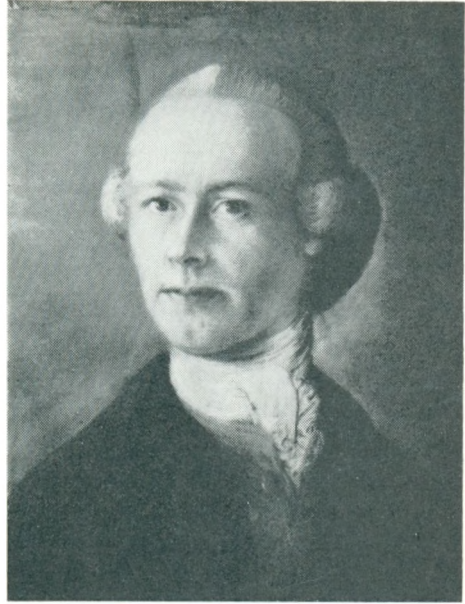

Klejnsmedelavets velkomst.
De to forreste skjolde er fra 1827 og 1935.

enkelte parceller ved offentlig licitation for som regel 6 år ad gangen. Herved fik en del borgere adgang til at drive landbrug, hvad de ellers havde været afskåret fra. I 1775 var der gjort klar til salg af jorderne, men salget fandt først sted 1789.

I 1743 blev *Borgmesterengen* udstykket og givet i arveforpagtning til 13 borgere. Byfogeden lod sætte skelsten. De borgere, der ikke havde erhvervet jord ved denne lejlighed eller senere ved Brundlunds udstykning i 1789, havde kun mulighed for kvæghold i Nørre- eller Sønderkov, hvor byen havde græsningsrettighederne. I 1766 besluttede græsningsinteressenterne for at hindre kvægtyveri, at køerne skulle drives hjem af hyrden ved solnedgang og holdes i byen natten over. Kort før solopgang skulle hyrden gå gennem gaderne og blæse i sit horn, hvorefter pigerne stod op og malkede. En halv time senere kom hyrden atter gennem byen med sit horn og tog kvæget med. Om middagen blev det drevet sammen på malkepladsen, og pigerne kom ud og malkede.

I 1770 havde borgerne 72 køer, 23 heste og 9 stk. ungvæg i Søn-

Åbenrå-maleren Jes Jessen.
Selvportræt.

derskov og ca. det halve i Nørreskov. I 1805 var det samlede antal 109 køer, 37 heste og 59 ungdskætturur. Samme år indgav byen, »for at imødegå den alt for tiltagende nedgang i indbyggernes velstand«, en ansøgning om at få *Sønderskov-jorderne* indkoblet og udstykket. Træerne skulle for en billig vurdering overlades til byen, der ville lade dem fælde og udlægge jorderne til landbrug for de fattige. Der udnævntes boniteringsmænd, men sagen gik i stå på grund af uenighed mellem byen og jægermester von Krogh.

I Kolstrup var fra gammel tid adskillige jordstykker indhegnet. 1810 blev dens fællad udstykket.

Privilegerede erhverv.

Åbenrå by havde kun ét *lukket lav*, men flere næringsdrivende havde eneret på deres profession. For *slagternes* vedkommende havde forholdene været ret omskiftelige, idet der først var én privilegeret slagter, men derefter blev erhvervet frit, og byens borgere mente, at aldrig havde de haft så godt og friskt kød som nu. Privilegiet blev imidlertid genindført, og 1728 dannedes et lukket lav med 4 medlemmer. Varnæs-slagterne fik dog ret til at føre kød til byen og fælbyde det frit fra Mikkelsdag til 1. december. Samtidig indførtes tak-

Bødkernes Wahltafel fra 1752.
Når døren lukkes op, ses en
tavle med ti navne.
Blandt lavabrødrene var der
fire med navnet Müller.

sationsmænd, der skulle sætte faste priser på okse-, fåre- og lammekød. I 1730 ansøgte de fem bagere om at få et lukket lav, men fik afslag.

Blandt de privilegerede erhverv er skarpretterens allerede omtalt, og apotekerne samt kirurgerne vil blive behandlet under sundhedsforhold. Det åbenråske *farverprivilegium* tilhørte i hele perioden den betydelige Bahnsen'ske slægt, der også på andre områder gjorde sig gældende. I 1732 blev *pottemager* Claus Starups personlige privilegium udstrakt til også at omfatte Andreas Busck. 1733 fik *skorstensfejer* Enevold Sinsse fra Hamborg eneret på at feje de åbenråske skorstene to gange årligt. Byens første *bogbinder* Michael Polchau erhvervede sit privilegium 1735. Da Johan Georg Weber i 1737 ansøgte om privilegium som *bykok*, indvendte man fra byens side, at man hidtil havde klaret sig udmærket med en kogekone, der havde tjent hos amtmanden, og at man var bange for, at en bykok ville animere til fornemme tafler og luksus. Weber fik dog sit privilegium og blev 1775 efterfulgt af Caspar Herbart Meyer.

Embedet som organist var under J. H. Rhode forenet med *stads-*

Skomagernes lavsskrin. Skoen brugtes af oldermænden som en slags dirigenthammer.

musikantposten. Da han i 1774 søgte om at få sin søn som medhjælp, udtalte tyske kancelli sin betænkelighed ved, at samme person snart spillede i kirken og snart for borger og bonde ved larmende selskaber. Provst Bargum anførte derimod, at Rhode ikke kunne leve af den usle organistløn, og i øvrigt spillede han ikke selv for simple folk, men lod sine medhjælpere opvarte disse. Derefter var der ingen hindring, og sønnen blev adjungeret.

Medens de 4 *vinhandlere* var privilegerede og betalte en årlig afgift, var *bryggeri* og *brændevinsbrænding* fri borgerlig næring. Byens storhedstid som ølproducent var uigenkaldelig forbi, men derimod florerede *brændevinsbrændingen*. I 1807 var der 28 brænderier, hvoraf 17 desuden havde ølbryggeri. Brændevinen blev fremstillet af rug og malt, enkelte anvendte også boghvede. Prisen var 8—10 sk. pr. kande, og styrken varierede mellem 40 og 50 pct. Når erhvervet omtales her, skyldes det, at handelen med øl og brændevin til amtets undersåtter og kroer var privilegeret. Rettighederne for de enkelte sogne blev offentligt udliciteret for 6-års perioder, og de åbenråske købmænd var ofte blandt de højstbydende. Således havde borgmester Kamphövener den Ældre i mange år rettighederne for Løjt og Bedsted sogne og Marcus Callesen for Åbenrå landsogn.

Rokoko-kaffekande fra 1773, lavet af guldsmed Hans Petersen Halck i Åbenrå til fru Maria, Claus Garbens enke, i anledning af hendes datters ægteskab med skipper S. C. Iversen. Se også billedet s. 107.

I 1744 ansøgte byfoged Mosheims hustru Agnete om eneret på *kagebaging, brudesmykker* og kroner. Ansøgningen blev afvist, idet *kagebaging* hørte under bagerne, og brudekronen som regel blev lavet af den gode veninde, der skulle iklæde bruden. Hvad angik den krone, der ved børnebegravelser anbragtes på kisten, så var det skik, at afdødes gudmoder selv forfærdigede en af uægte hvid ståltråd. Der var ingen grund til, at der skulle drives forretning med disse ting.

Øvrige erhverv.

På trods af den omfattende søfart fik byen aldrig selv nogen betydelig *handel*. I 1769 var der således kun 9 købmænd i byen, der tog varer fra første hånd, og 2, der fik dem fra Lübeck. Alligevel var denne gruppe såvel økonomisk som socialt byens førende. Til handelsstanden hørte også kromænd, fragtmænd og høkere. Det samlede antal af disse opgives 1769 til 57 mandlige og 47 kvindelige. Gæst-

Bunden af en rokoko-kaffekande fra 1773. Den er lavet af guldsmed Hans Petersen Halck i Åbenrå. Den bærer påskriften „Maria Sel. Claus Garbens Wittwe - S. C. J.“ De tre sidste bogstaver betyder Severin Christian Iversen, der var skipper i Åbenrå og i 1773 blev gift med en datter af rebslager Claus Garben.

givere og kroersker har været særdeles talrige i byen, men deres nøjagtige antal lader sig ikke fastslå. 1803 var der 22 gæstgivere og 35 høkere med egen butik.

Talmæssigt var det *håndværkerne*, der dominerede. 1769 var der 200 selvstændige håndværkere og 177 medhjælpere. De største grupper var skomagerne med 31 mestre og 41 medhjælpere, snedkerne havde 15 mestre, 35 medhjælpere og bagerne henholdsvis 16 og 9 personer. Medens der i 1769 kun var 15 skibstømrere, var tallet 1803 på 42. Det samlede antal håndværkere var 1803 ialt 233 hovedpersoner og 200 medhjælpere. En del af håndværkerne afsatte en væ-

sentlig del af deres produktion på andre byers markeder. Deres handel var hovedsagelig orienteret nordpå. Således besøgte 1804 fra Åbenrå 31 håndværkere markedet i Assens, 27 Ribe, 12 Middelfart, 5 Kolding og 4 Odense, medens 24 besøgte nordslesvigske byer og kun 4 sydslesvigske.

Af håndværkerne var skræddere, smede, skomagere, snedkere, glarmestre, skindere, bødkere, handskemagere, kobbersmede og saddelmagere organiseret i lav. Bagerne havde store organisationsvanskeligheder. I 1733 var byens *bagere* kommet i vanry, og de opsatte derfor en overenskomst, som blev bekræftet af magistraten. Efter denne blev ombæren af brød i åbne kurve forbudt. Årsagen til vanryet var nemlig, at unge piger var gået rundt til kroer og afsides skænkestuer med brødkurve. De havde der »øvet al slags letfærdighed med skøgerne. De var gået ud på markerne og i skoven med soldaterne og rytterne og havde ladet kurvene stå, så det kære brød på uanstændig vis gik til spilde«. 1770 fik bagerne afslag på at danne et åbent lav. En del af *handskemagerne* var indvandret fra den berømmelige handskeby Randers. En overgang var deres erhverv et af byens mere betydelige, og allerede i 1720'erne ses adskillige af deres produkter at være eksporteret, blandt andet til Sverige.

Blandt *malerne* er Eckersbergs læremester *Jes Jessen* den betydeligste og eneste af kunstnerisk format. Han har malet en lang række portrætter og talrige altertavler såvel i byens nærmeste omegn som på Als. Af hans øvrige produktion kan nævnes to billeder med motiver fra den franske revolution, der ikke viser sympati for de revolutionære. Også dekorationsarbejde tog han sig af, som f. eks. stolestaderne i Løjt kirke. Han repræsenterede den gamle malertype, der følte sig som kunstner og håndværker, og selv da han stod på sin kunsts højde, påtog han sig ordinært reparationsarbejde på rådhuset.

Blandt *møbelsnedkerne* har *Lorentz Nielsen* et godt ry, og flere af hans skabe er i dag højt værdsatte. Til de egentlige kunsthåndværkere hører urmagerslægten *Green*, der med Peter Green indvandrede fra Liverpool til Åbenrå i 1744. De Green'ske ure, der er fremragende eksempler på urmagerkunst, blev fremstillet i Åbenrå i ca. 50 år, idet sønnen William Green førte håndværket videre.

Også de åbenråske *guldsmede* ydede i denne periode fine arbejder. Anders von Barms alterkalk til kirken fra 1740 fik en omtumlet skæbne, idet kirkeforstanderskabet i 1883 solgte den til spotpris. Senere kom den frem i udenlandske antikvitetshandler og blev 1946 købt hjem til kirken. Carl Christian Hoffmeisters to lystestager fra

1765 til hertugen af Augustenborg er af fornem kvalitet, og det samme gælder Friderich Christopher Hansens store sølvterrin til hertugen. Berthold Sørensen Rosendal arbejdede i rokokostil og synes at have været en af de første i byen, der lavede hovedvandsæg. Thomas Jensen var Louis 14.-stilens markanteste mester i byen og Johan Heinrich Schou en betydelig repræsentant for empiren.

By og befolkning

Med sin idylliske beliggenhed og sine smukke huse har Åbenrå altid gjort indtryk på fremmede. I 1763 karakteriserede magister *Dyssel* byen som en mådelig, men meget smuk by, der lå på bjerge med store skove rundt om. Gaderne var smukke og de »zirlige« huse næsten alle smukt malede. Det var dog ikke kun de fremmede, der kunne se det, thi på samme tid berømmede Fabricius de mange haver ved husene, især gjorde udsigten fra den østlige del af byen disse haver »overnåde angenehme og fornøjelige«, og han sluttede begejstret: »Egnen heromkring er overmeget køn og næsten den smukkeste i hele landet«.

Størstedelen af de private *bygninger*, der giver Åbenrå sit særpræg, er bygget i denne periode. Når antallet af stavne i tiden 1721 til 1772 stiger fra 118 $\frac{1}{2}$ til 136 $\frac{5}{8}$, giver det måske et vist indtryk af den byggevirksomhed, der i disse år fandt sted. Da der imidlertid byggedes huse på $\frac{1}{4}$ eller endnu mindre dele af stavne, er tallet ikke dækkende. 1744 var der 298 huse i byen, i 1754 var der 330. I dette tiår alene var altså 32 grunde blevet nybebygget, hvortil kom, at ikke færre end 44 ejendomme var blevet nedrevet og nybygget eller i det mindste kraftigt ombygget. I det følgende tiår ny- eller ombyggedes 30 huse. Antallet af huse lå derefter fast omkring de 350, hvortil kom Slotsgade, der i 1775 havde 37 huse. Medens antallet af huse i første kvarter var konstant og kun steg lidt i andet kvarter, voksede antallet af huse i byens sydlige kvarterer kraftigt. Tredie kvarter, syd og øst for Storetorv, havde 1744 kun 57 huse, men 1775 ialt 86; i fjerde kvarter, syd og vest for Storetorv, var de tilsvarende tal 129 og 150. Af byens 298 huse i 1744 var de 160 gavlhuse, og kun i fjerde kvarter var langhuse i bindingsværk i overtal. Denne tendens blev yderligere forstærket, idet der i perioden med den kraftige befolkningstilvækst, især i kvarteret omkring Sønderport, blev bygget billige langhuse af boligspekulanter. Der opstod her en slags slumkvarterer, hvilket tydeligt viser sig i opgørelserne over skatterestan-

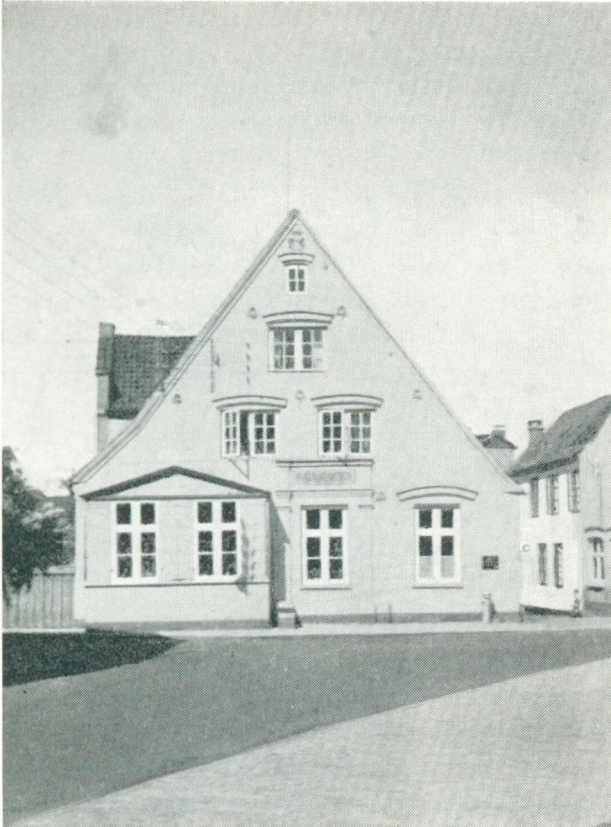
cer. Tilsvarende lejekaserner byggedes også ved Kilegård og uden for Nørreport. Men naturligvis byggedes der også traditionelle åbenråske gavlhuse på de gamle smalle stavne.

I 1764 hed det, at der ikke var mange store huse. De fleste var kun små og på én etage, men meget kønt og net bygget og udsmykket. Dog begyndte man omkring den tid at bygge større og mere anselige bygninger. Det smukkeste eksempel herpå er Postmestergården, Søndergade 20, som postmester Linde lod opføre 1758. Et yndeligt rokokopalæ og byens fornemste borgerhus. De mere almindelige bygninger blev udsmykket med karnapper, gavltrekanter, gimsbuer over vinduerne, smedejernsmonogrammer eller indskriftstavler. Indskrifterne vidner om borgernes gudsfrygt: »Soli deo gloria. Wenns Gott giebt, so schadt der Neid nicht« (1748, Nygade 45), »Ich traue und bau auf Gott allein. Gott wirdt allein mein Helfer sein« (1767, Klingbjerg 1), eller om indbyrdes rivalisering: »Mach zwar mancher mich beneiden, was mir Gott gönnnd müssen sie leiden« (1798, Slotsgade 28).

Wollesgyde blev bebygget i 1755, men blev stadig anset for at være en privat vej, og da den gik over afdøde Oluf Rudbecks grund, omtales den som den »såkaldte Olufs-gade«. Foruden de nye områder, der blev taget ind, blev også pladsen i selve byen bedre udnyttet. *Kirkebjerg* havde indtil 1731 delvis ligget øde hen, uden at det gjorde ringeste gavn »bortset fra, at nogle privatpersoner har tilladt sig at lægge deres møddinger der«. Byen bestemte derfor, at to byggegrunde på $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{4}$ stavn skulle udbydes til salg, og der blev som sædvanligt til nye stavne givet 10 års skattefrihed. Køberne måtte til gengæld forpligte sig til at bygge gavlhuse. Også ved skibbroen opstod flere nye grunde ved opfyldning. Noget nyt i bybilledet var de to reberbaner, Peter Thordsens ved Sønderport, anlagt 1745, og Daniel Møllers ved Madevejen, anlagt 1755.

Offentlige bygninger.

Brundlund slot var i 1720 ret forfaldent. I 1723 byggedes et nyt porthus, og i 1732 foreslog bygningsinspektør Stallknecht, at slottet helt skulle nedbrydes. I stedet for skulle der indrettes amtmandsbolig i det såkaldte Nye Hus, kancellibygningen, der blot skulle forlænges med 4 fag. 1739 foretog bygningsinspektør O. J. Müller nye beregninger over projektet og fandt frem til, at en restaurering af slottet ville være det billigste. 1744 afløstes den lange træbro over graven af en dæmning med vindebro midt på. Men på selve slottet blev der

Klingbjerg 1 er fra 1767. Husets symmetri er blevet brudt af en tofags karnap. Døren har oprindeligt siddet i midterfeltet. De nederste vinduer er ikke de oprindelige.

kun gennemført mindre reparationer, indtil det 1785 blev grundigt istandsat. Alligevel var slottet, da amtmand v. Blücher tiltrådte 1802, i en forfærdelig tilstand. Fundamentet var flere steder veget ud, murene slog revner, og taget var ved at styrte ned. Bjælkerne havde slået sig, så gulve og lofter hældede. Ja, i vinteren 1803 var taget så ulæt, at amtmandens børn kunne kælke på loftet.

Det blev derefter overdraget landbygmester *C. F. Hansen* at foretage en *ombygning*, der fandt sted 1805—07, og som gav slottet dets nuværende udseende. Porthuset og tilbygningen på østsiden blev revet ned, korridoren på sydsiden fik 4 klassiske søjler, taget blev sænket, vinduerne forandret, og tårnene fik flade tage. Endelig byggedes

et helt nyt porthus i nyklassicistisk stil, og hele komplekset blev overkalket med hvidgråt puds.

Ærværdigst blandt byens egne bygninger var det gamle *rådhus*, et nifags langhus i to etager af brandmur med dobbelte bjælker. Bagved mod vest var tilbygget 6 fag i to etager, fornedet brandmur, foroven bindingsværk, til retslokale og fængsel. Rådhuset blev gentagne gange sat i stand, således 1727 og 1735—36. Ved sidstnævnte lejlighed omtales de blyindfattede ruder og husets ydre med arkitrav, statuer og portal, hvorover en inskription i ægte guld. Murerarbejdet blev udført af Jacob Murmand, der beregnede sin egen dagløn til én mark, svendens til 15 sk., drengens og medhjælperens til 12 sk. Fabricius omtaler, at rådhuset blev renoveret 1740, men det drejer sig formentlig om en unøjagtighed for istandsættelsen 1735—36. I 1775 måtte rådhuset igen repareres og atter i 1794, hvor det blev forsynet med nye, større vinduer. Jes Jessen malede facaden grå, dørene gule, vinduerne hvide og blå. Det kongelige navnetræk og indskriften over døren blev atter forgyldt. Alligevel skulle det snart vise sig, at rådhuset var brøstfældigt.

Af øvrige offentlige bygninger var der et skilderhus på Klingbjerg — ved den såkaldte Pusgade — og ved Sønderport, sprøjtehus, vagthus ved stranden til alarmering ved højvande og det i 1781 sammen med amtet byggede rakkerhus. Endelig var der de to *byporte* med broer og slagbomme, broerne syd for byen, Bolbro og Trigebro, med slagbom forsynet med to lygter, og slagbommen ved Kolstrup. Broen ved Nørreport blev fornyet 1735, og 1776 blev broen ved Sønderport nybygget, gjort bredere og forsynet med rækværk.

Brandvæsen.

I den tætbebyggede, brandfarlige by, hvor de store brande endnu mindedes, levede man i angst for nye brandkatastrofer. Det var derfor naturligt, at byen blev opskræmt, da tjenestepigen Maren Hanses i 1721 som privat hævnakt mod sin madmoder lagde ild på loftet over stalden i Christian Schandorffs hus i Pottergade. Hun tilstod straks, og anklageren forlangte hende lagt i lænker. Ved domfældelsen idømtes hun 4 ugers fængsel på vand og brød og blev forvist fra byen og landet.

Et stærkt indtryk gjorde diakonhusets brand 1733, og umiddelbart derefter anskaffede byen endnu en brandsprøjte, så man havde to. Samtidig udfærdigedes en ny *brandordning* til afløsning af den fra 1681. Påpasselighed blev indskærpet. 4 mænd skulle regelmæssigt in-

Brundlund slot. Fra Rawerts rejse 1819.

spicere ildstederne. Der skulle være vand i husene i stormvejr og tørt sommervejr. Hvert hus skulle have en lygte og læderspande, og hvert fjerde hus stige og brandhager. Ved brand skulle stormklokken ringe, tømmerfolkene indfinde sig med deres økser og fragtmændene med deres heste. For at animere til slukningsarbejdet udsattes en præmie på 4 rdlr. for det første læs vand til brandstedet. To borgere blev udnævnt til »Sprützendirektoren« og et antal borgere tilforordnet dem. I 1775 fik Peter Green opsynet med sprøjterne, senere hans sønner Jonathan og William.

Ved indførelse af *brandassurance* blev borgerne sikrede mod økonomisk ruin ved ildebrand, og med den forbedrede vandforsyning blev chancerne for bekæmpelsen af ilden væsentligt forøget. Bybrandenes tid var forbi.

Sundhedsforhold og vandforsyning.

Sundhedsforholdene i 1700-tallets købstæder var rystende. Åbne møddinger lå i gårdene tæt ved brøndene, og om betydningen af renlighed havde man intet begreb. Det var derfor ikke underligt, at

børnedødeligheden var stor, og at *epidemier* med jævne mellemrum hærgede. I 1724 var antallet af døde tre gange det normale, og af 96 døde var 61 børn. Årsagen var formentlig kopper, der også viste sig 1736 og 1746—47. I 1753 hærgede en ukendt epidemi hele Slesvig, og antallet af døde i Åbenrå var dette år 126. To år efter ramtes landsdelen af difteritisepidemi og i begyndelsen af 1760'erne af dysenteri og kopper. Den sidste voldsomme epidemi, der ligesom ovennævnte satte sig tydelige spor i dødstallet, var en russisk influenza, der hærgede i 1784. År 1800 grasserede kopperne igen, men man var da begyndt at vaccinere, og dødsfaldene blev derfor begrænset stærkt. Af betydning for nedbringelse af børnedødeligheden var også *jordemodervæsenets* forbedring med indførelsen af regulært uddannede jordemødre. I 1776 blev Maren Rasmussen på byens bekostning sendt til den flensborgske jordemoderskole.

Af største betydning for sundheden var byens forsyning med godt *drikkevand*. I 1740 sluttede byen kontrakt med Johan Lundt om gravning af en brønd ved hovedvejen på »bjerget«, 24—27 alen dyb og 10 kvarter i firkant, med den forsikring, at når »under Guds nådige bistand« denne brønd blev færdig, skulle den give rent og sundt kildevand, og det i en sådan mængde, at når der blev øst af brønden, ville der hvert døgn opvælde 3—400 tønder vand. Forventningerne synes dog ikke at være blevet indfriet.

Planen om at skaffe vand fra bakkerne blev genoptaget 1776, da bystyret forhandlede med orgelbygger Angel i Flensborg om at lede vandet fra Kolstrup kobler ind i byen. Sagen blev henlagt på grund af de store omkostninger, men atter taget op 1785. I sommeren 1787 undersøgte landbygmester Motz forholdene og anbefalede kilderne i rådmand Bahnsens kobbel på Arnbjerg. Fire år senere blev det tilladt byen at samle den nødvendige kapital af »Toldsted brevskilling«.

I 1795 var der opsamlet en så stor kapital, at arbejdet kunne udføres. Bykollegierne sluttede 30. december samme år kontrakt med orgelbygger Angel. Fra Arnbjerg blev *vandet* ledt ind i byen gennem *trærender*, der blev lagt 1½ alen under jorden. Inde i byen opstillede man syv springbrønde med en vandpost ved hver samt en vandpost ved skibbroen. Desuden skulle der ved hver brønd opstilles en kumme, som kunne rumme ca. 50 tønder vand. Både vandrør, vandposte og kummer skulle fremstilles af fyrre- og egetræ. I overensstemmelse med kontrakten var arbejdet afsluttet 12. november 1796. Hele anlægget med indløsninger, godtgørelser og omkostninger stod byen i 5469 rdlr. 24 sk. Den første springbrønd blev anlagt i Ramsherred

Kort, tegnet af H. Michelsen, i forbindelse med planer om anlæggelse af byens vandledning. Syd er opad på kortet. Det oplyses, at vandledningens samlede længde er opgjort til 1737 alen. Det ses, hvorledes ledningen føres op gennem Ramsherred og Storegade. Mod vest vises „gaden til Klingenberg, Wolles-Güde, Potter- eller Töpfer-Strasse“.

ud for Nørretorv, den anden i Storegade ved Store Pottergade, den tredje på Vægterpladsen, den fjerde ved rådhuset og den femte på

Storetorv. På vandposten her var anbragt en træfigur, som forestilte Neptun, meget passende i en søfartsby som Åbenrå. Fra Storetorv blev vandet fordelt i tre rør; det ene gik ned i Søndergade, hvor den sjette springbrønd stod, det andet til den syvende springbrønd for enden af Vestergade og det tredje til vandposten på skibbroen.

Dette vandforsyningsanlæg var et stort teknisk fremskridt og opfyldte indtil 1858 sit formål: at skaffe byens befolkning sundt og friskt drikkevand.

Læger og kirurger.

Læger og kirurger tilhørte i ældre tid efter deres uddannelse to forskellige klasser. *Lægerne* var universitetsuddannede og havde enret på medicinsk behandling, medens kirurgerne, i det mindste den største del af århundredet, som regel kun byggede på erfaringerne. De regnedes for håndværkere og var også barberer.

Den første læge, der slog sig ned i Åbenrå, var dr. med. *Caspar Schunck*, en indfødt flensborger, der var dr. med. fra Wittenberg 1739. Da Sønderjylland i 1757 blev inddelt i fysikater, blev doktor Schunck *fysikus* for Åbenrå og Løgumkloster amter, og som sådan byens første offentligt ansatte læge. Som læge havde han ikke noget godt navn.

Efter hans død 1782 blev *Friderich Heinrich Wiggers* fysikus. Han var født i Krempe og havde studeret i København og Kiel, hvor han 1779 blev dr. med. Wiggers synes at have været en dygtig læge, men han havde et vanskeligt sind og endte nærmest som sindssyg. Med årene blev det kværlantiske drag i hans karakter mere fremtrædende. Han kunne til tider være endog meget ubehagelig over for sine patienter. Derved blev folk afskrækket fra at bruge ham som læge. De velhavende lod hente læge fra Haderslev, de uformuende tog deres tilflugt til kirurgerne og kloge mænd. 1809 fik han efter ansøgning bevilget sin afsked med 200 rdlr. i pension. Allerede forinden havde han forladt Åbenrå på en måde, der mindede om flugt, da han troede sig forfulgt og frygtede for at blive forgivet.

Efter visse forviklinger blev Wiggers' efterfølger endelig udnævnt 17. maj 1811. Det var *August Wilhelm Neuber*, født i Grossensalza ved Magdeburg, en farverig personlighed, der kom til at spille en rolle i byens videre historie. Han var eneste læge indtil 1813, da Johan Hinrich Karstens nedsatte sig der. Foruden de nævnte læger vides fire andre i kortere eller længere perioder at have virket i byen.

I Åbenrå var der i 1720 to *kirurger*, og dette antal blev opretholdt

Dr. A. W. Neuber var født i Gros-sensalza i 1781. Han blev fysikus i Åbenrå 1811. Neuber er blevet karakteriseret som „genialsk og farverig“, og hans utrolige virke-trang fik på mange måder betydning for byen.

til 1745, hvorefter der en overgang var tre privilegerede kirurger i byen. Det var en broget skare, der virkede som kirurger, men de fleste havde høstet deres erfaringer ved militæret. Som kontrol blev de ofte eksamineret af landfysikus i Flensborg inden ansættelsen. Det var en undtagelse, når de som Valentin Jahn, der i 1722 slog sig ned i Åbenrå, havde bestået kirurgisk eksamen i Amsterdam. Sin praktiske uddannelse havde han dog fået som feltskærersvend i oldenborgske bataillon og til søs. Han var en usædvanlig dygtig kirurg og nød megen berømmelse.

Mellem de civile kirurger og militærets feltskærere, der var garnisoneret i byen, kom det let til rivninger og brødnid. Både i 1733 og 1742 klagede byens kirurger over *indgreb i næringen*. De fik udvirket et forbud mod, at de militære kirurger praktiserede, men det kunne alligevel ikke afholde borgerne fra at søge de ofte dygtige feltskærere. Til gengæld anerkendtes afskedigede feltskæreres ret til frit at praktisere. På denne måde spillede Matthias Petersen byen et puds. Han var en af dem, byen oftest havde klaget over, men da han efter sin afsked fra militæret søgte kirurgprivilegium, kunne man ikke forhindre, at han fik det, efter at han var blevet eksamineret af den flensborgske landfysikus i 1745.

Også fra anden side blev der påført kirurgerne konkurrence, som da Felix von Tardini, ridder af den franske orden af den hellige grav i Jerusalem og førstekirurg hos kongen af de to Sicilier, i tre uger i 1759 opholdt sig i byen og kurerede folk. Særlig ubehagelig var den langvarige konkurrence, som *skarpretter Röseler* gav kirurgerne. Han hævdede at vide mere om legemets struktur og lemmernes forbindelse end kirurgerne, da det var nødvendigt for hans erhverv. Det var nemlig vigtigt, at de personer, der blev underkastet tortur, ikke mistede brugen af deres lemmer, hvis det nu skulle vise sig, at de var uskyldige! Han havde specialiseret sig i broksniden, aftapning af vattersot, skæring af kræftskader og trepanering. Sagen endte med en slags forlig, hvorefter han måtte fortsætte med at helbrede arm- og benbrud m. v. I 1786 blev det gennemført, at nyetablerede kirurger skulle lade sig eksaminere af det kirurgiske akademi i København. Forordningen fik ikke stor betydning for Åbenrå, idet kun to eksaminerede kirurger i et ganske kort åremål omkring 1809 opholdt sig i byen. Tiden var ved at løbe fra det gamle privilegerede barber- og kirurgerhverv. I 1812 var der ikke længere nogen privilegeret kirurg i Åbenrå. Den sidste praktiserende, Claus Hess, var flyttet til Tønder, hvor han døde 1818.

Kloge mænd og koner.

Når den folkelige lægekunst spillede en stor rolle, var det ikke kun på grund af overtro og manglende oplysning. Økonomiske årsager kunne for den mindre bemidlede del af befolkningen også spille en stor rolle. Man gik ikke til læge eller kirurg med mindre skavanker, men forsøgte sig først med et godt gammelt husråd, og hvis det ikke hjalp, med en *klog mand*. Sporene af de kloge mænd og koner er spredte og tilfældige.

I 1751 klagede fysikus dr. Schunck over, at *deggen* i Løjt, *Hans Michelsen*, trak patienterne til sig. Hans egen praksis var en overgang nede på 12—20 patienter om året, så en del fra Åbenrå må have søgt til Løjt. Deggen erklærede, at Schunck var »lidet berømt for sin dygtighed som læge«, men selv havde han »næst den guddommelige velsignelse haft lykken med sig«. I øvrigt henviste han altid alvorligt syge til dr. Anchersen i Ribe. Hans Michelsens praksis blev dog forbudt, men fysikus fik samtidig en henstilling om også at yde hjælp til fattige. I 1757 klagedes der over både glarmester Jacob Wunsen, en gammel kone i klosteret, Anne Phillips, og dragon

Curtius, fordi de praktiserede i kirurgi og gav kure. Senere berettes, at Rösellers datter gav sig af med åreladning.

I august 1773 dukkede en tidligere præst fra Ditmarsken, Egerich Christian von Warner, op i byen. I 1774 havde han 30 mennesker i kure og havde blandt andet helbredt en sindssyg pige, der tidligere havde været lagt i lænker. Han havde gjort det uden at anvende de sædvanlige midler, »skarp tugtelse« og åreladninger, der bragte patienten til afmagtens rand. Blandt hans øvrige patienter befandt sig rådmand Simon Jensen og farver Bahnsen. Selv kaldte von Warner sig et uværdigt værktøj for den guddommelige kærlighed. Han fik 1774 forbud mod at praktisere i byen, men blev alligevel boende her og døde først 1793.

Apoteket.

Der havde allerede i 1600-årene været privilegerede *apotekere* i Åbenrå. 1709 fik Thomas Fabricius privilegium, og han blev grundlæggeren af det senere *Løveapotek*. 1742 efterfulgtes han af sin søn Heinrich Fabricius. Apoteket var forbundet med vinhandel og krydderihandel og lå oprindeligt i 3. kvarter nr. 115, svarende til Søndergade 14, i et gavlhus. 1769 flyttede apoteker Johan Friederich Jürgensen apoteket til dets *nuværende plads på Storetorv*, hvor der dengang lå et elleve fags gavlhus.

I de ældste apotekeres tid høres intet om medicinens kvalitet. I 1782 overtog tredje generation af slægten Fabricius apoteket. Den nye apoteker Peter Fabricius havde konditioneret forskellige steder i Tyskland og blev 1780 cand. pharm. i København. Hans faglige uddannelse var altså i orden, men tilsyneladende har apoteket ikke rigtig interesseret ham. I 1800 fik han en advarsel for egenmægtig afvigelse fra medicinaltaksten, og det blev henstillet, at han for fremtiden bekymrede sig mere om sit officin. 1802 *klagede* fysikus Wiggers over ham, og 1803 fik han en bøde på 50 rdlr. for sit officins slette tilstand og en advarsel. Da der imidlertid indløb nye alvorlige klager, blev der 29.—30. september foretaget en overordentlig visitation ved professor Pfaff i overværelse af fysikus og byfoged. Giftene rød og hvid arsenik samt hvid sublimat stod i åbne kar i et slet forvaret kammer. Der var store mangler ved mange medikamenter, og en del måtte kastes bort. Kar og glas blev ikke holdt rene. Laboratoriet var i en fugtig, klam og meget lav kælder under privatboligen. Da der imidlertid var anskaffet byggematerialer til et nyt laboratorium, bestemte sanitetskollegiet kun, at de forefundne mangler

skulle afhjælpes. Der skulle sørges for nøjagtige vægte og føres ordentlig bog over alle receptekspeditioner samt ansættes en beediget provisor.

I 1805 var det nye laboratorium bygget, og året efter blev apoteket solgt til Ingwer Petersen, der havde eksamen fra sanitetskollegiet i Kiel. Han ombyggede apoteket 1811.

Samfærdsel.

For den udprægede søfartsby, der mod land lå omgivet af høje bakker, var skibsfarten naturligt den vigtigste form for forbindelse med omverdenen. Men nogen landværts forbindelse har der trods alt også været, selvom de store landeveje i ældre tid søgte udenom de skovklædte bakke drag.

Posten måtte afleveres i Toldsted ved hærvejen og derfra ved særligt bud og mod ekstra betaling bringes hertil. Amtmand von Massow klagede 1723 til generalpostamtet over uorden ved befordringen af breve til Åbenrå og foreslog, at *posten red til byen*. Forslaget blev afvist med den begrundelse, at det ville opholde den ridende post mellem København og Hamborg alt for længe, men i øvrigt var man betænkt på at træffe forbedringer.

Forbindelsen med *Flensborg* var hidtil blevet varetaget af Johan Burchard Rønnau, men efter dennes død traf byen aftale med Christian Schandorff om hver lørdag og onsdag morgen kl. 8 at befordre breve til Flensborg. En time før budets afgang skulle han gå rundt til de huse, hvor han formodede, der var breve, og minde om afgang. Post til Åbenrå skulle være i byen kl. 12 middag om vinteren, kl. 10 om sommeren hver søndag og torsdag. Ret snart efter blev der dog indført tre ugentlige ture. Schandorff var ansvarlig for, at brevene nåede frem, men forbeholdt sig, at han ikke skulle yde erstatning i tilfælde af postrøveri.

I 1729 var generalpostamtet kommet så vidt i sine overvejelser, at Thomas Thomsen blev udnævnt til byens første *postmester* pr. 1. januar 1730. Efter hans død føjede *Mathias Lange* embedet som postmester til sine øvrige som fiskal, branddirektør og praktiserende advokat. Han blev ikke vellidt som postmester, og 1746 søgte en kreds af borgere at oprette et vognmandslav. De hævdede, at Lange ville have eneret på al anden trafik og havde udstrakt sine postretteligheder til også at gælde fragtkørsel, hvorved han havde generet den frie handel. Han havde også villet forbyde de vejfarende at tage tjenestefolk, matroser og andre rejsende med i vognene. Da hans ad-

Udant af opmålingskortet til Videnskabernes selskabs kort.
Opmålingen skete sidst i 1770'erne.

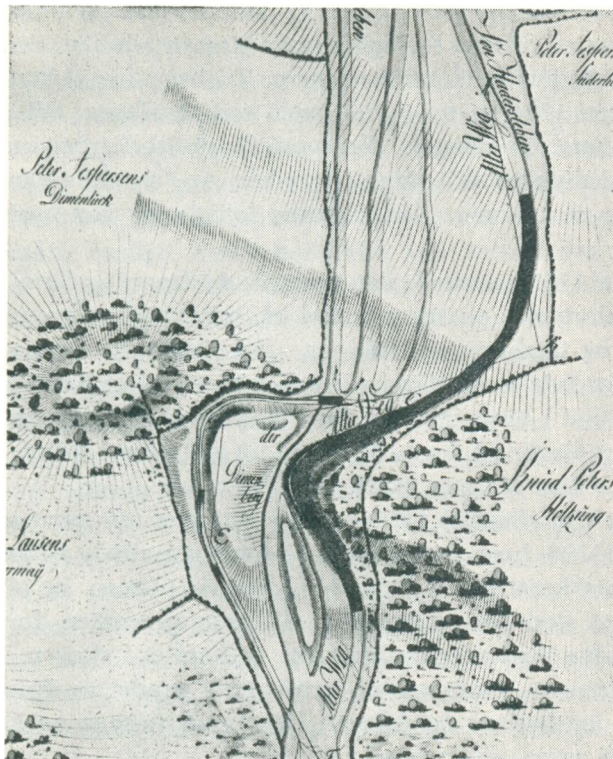

Postmestergården i Søndergade 20 er fra 1758. Det lille yndefulde rokokopalæ er et af byens smukkeste huse.

færd blev misbilliget fra højeste sted, synes planen om et vognmandslav at være blevet opgivet.

Postgården har sikkert været huset i de enkelte postmestres ejendomme; i Thomas Thomsens tid i Fiskergade, der da var byens bedste forretningsstrøg. Lange boede i Storegade. Da hans efterfølger *Herman Daniel Linde* i 1758 lod postmestergården i Søndergade bygge, fik postvæsenet sit faste domicil her indtil 1850.

I Lindes tid begyndte man på de *store vejanlæg*, der skulle skabe bedre tilkørselsforhold til Åbenrå og bringe byen i forbindelse med hovedpostruten, der fulgte hærvejen. Bakkerne på vejen ned gennem skoven til Styrtom, den såkaldte Stubbæk stenbro, blev udjævnet, og vejen langs stranden blev forbedret ved opfyldning, således at strækningen fra Stubbæk til Åbenrå blev farbar. Til den anden side af

Kort fra 1803, der viser den endnu bevarede brolagte vej over Dimenbjerg. Da der ved denne tid blev bygget en ny vej, kunne der oprettes direkte postforbindelse mellem Åbenrå og Haderslev. Anlægget var dyrt, og fra 1805 skulle der betales en særlig afgift på postkontorerne i de to byer, når der blev ført post ad denne vej.

byen blev bakkerne på vejen mellem Kolstrup og Brunde afgravet og den store vej til Haderslev udbedret. Efter afslutningen af disse arbejder blev postruten 1765 lagt om. Fra nu af drejede diligencerne af fra hærvejen og tog vejen over Åbenrå. Vejarbejdet vakte samtidens beundring, men var med til at ødelægge byens økonomi i årtier.

Officielle festligheder.

Efter selve arvehyldningshøjtideligheden i 1721 blev embedsmændene beværtet på slottet, og også for byens borgere har der sikkert ligesom i andre byer været offentlig bespisning. Senere i tiden

var der gentagne gange lejlighed til at vise sine loyale følelser ved at arrangere en officiel festlighed, når Majestæten eller et medlem af det kongelige hus kom gennem byen. Til brug for sådanne lejligheder fik byen 1724 en ny *byfane* med rød skarlagen, silkefrynser og røde silkebånd om stangen. *Æresporte* hørte til det faste udstyr, ofte blev et udsmykket skib lagt på reden, og fra skibbroen blev der saluteret med kanoner. Ved sådanne lejligheder var byens udgifter anselige.

I oktober 1766 passerede den kommende dronning *Caroline Mathilde* byen. Borgerne paraderede ved rådhuset, hjemlige og indkaldte musikere og tamburer spillede, og »Det åbenråske grønne korps til hest« under ledelse af Marcus Bröcker og advokat Kanütz ledsagede prinsessen ind i byen med sin fane med kongeligt monogram. Korpsset var grundlagt ved denne lejlighed og gav senere anledning til bitter strid mellem Marcus Bröcker og byen.

Endnu en modtagelse af kongelige personer må nævnes, nemlig i september 1790, hvor *kronprinsen* og hans gemalinde *passerede byen*. Udsmykningskomiteen bestod af Jonathan Green og Jes Jessen. Sidstnævnte stod for æresporten. Til den anvendtes, foruden rødt klæde, gyldne bogstaver og blomster, indsamlet i skoven, ikke færre end 58 citroner — måske som symbol på handel og frugtbarhed. I øvrigt fik jomfruerne og fruene, der bandt festons og kranse, serveret kaffe, te og smørrebrød.

Man tager sikkert ikke fejl, når man formoder, at medlemmerne af *skyttelavet* også har paraderet ved disse lejligheder. Lavet var blevet oprettet i 1734 af en kreds af borgere og håndværkere med det dobbelte formål at øve sig i skydning med bøsser og fremme venskab, fred og velmenende kristelig samdrægtighed. Skyttekongen havde det privilegium, at han var skattefri ét år. Fra 1743 er kongeskjoldet, forarbejdet af Anders von Barm, bevaret, og fra senere tid præmiebægere fra nogle af de årlige skydninger første hverdag efter pinse.

Åbenrå omkring 1800.

Åbenrå gjorde et gunstigt indtryk på rejsende såvel fra nord som fra syd. Således skrev *A. von Essen*, der var embedsmand i rentekammeret, ved et besøg i byen år 1800:

»Byen med dens huse og røde tage, med dens lille, spidse kirketårn, med dens gamle slot, med dens haver på bakkerne og dens enge omkring den, lå foran mig. En krans af bjerge, løvklædte med ege-

og bøgetræer, omgiver det hele, og i midten ligger denne søstad på bakker som en rubin på en grøn krone.«

Omtrent på samme tid kom en tysk rejsende, *Carl Gottlob Küttner*, en søndag aften kørende ind i Åbenrå, som han betegnede som »en temmelig betydelig, nydelig, folkerig og meget velhavende by«. På en tur gennem byens gader fandt han alle indbyggere meget velklædte. Velstanden, skriver han, viste sig navnlig i husene, som han fandt overmåde renlige, helt i hollandsk stil. Postgården, hvor han overnattede, imponerede ham meget. Han regnede den for et af de bedste værtshuse, han kendte. Han kunne ikke noksom rose kommoderne og bordene af mahogni og sengenes fine linned.

Den berejste præst *L. M. Wedel*, sognepræst til Everdrup i Sydsjælland, besøgte Åbenrå i 1801. I første bind af sin »Indenlandske Rejse igjennem de betydeligste og skønneste Egne af de danske Provindser«, som udkom 1803, skrev han om byen, at den var en lille, men køn by, ved en stor, sejlbar fjord. Bebyggelsen gik tæt ned til stranden, og byen var på alle sider omgivet af skov. Hovedgaden var godt brolagt og bred, den begyndte i en dal, gik over en banke og endte igen i det lave. De fleste huse var smukke og med en ukunstlet pynt, næsten alle med karnap, så færdselen på gaden derfra altid kunne iagttages til begge sider. I denne karnap sad fruentimmerne ved deres rok, ramme eller synål og betragtede de forbigående. Uden for dørene var der bislag og hvilebænke, som især i aftenskumringen blev besat af damer og mandfolk, der hvilede sig fra dagens sysler. Indbyggerne skildredes som venskabelige og høflige, men sproget var vanskeligt at forstå, halvt tysk, halvt dansk, med nogle særegne dialektord og vendinger, som den slæbende, syngende udtale gjorde endnu mere uforståelig. Ingen nye moder havde fordrevet indbyggernes gamle nøjsomhed, da befolkningen næsten udelukkende bestod af handlende og sømænd, men skønt dragten var simpel, var den dog prægtig og af værdi; damerne bar silketøj, guldkæder, guldlivspænder og mange ringe. Ærlighed uden komplimenter og en jævn gudsfrygt uden alt for megen filosofi forekom pastor Wedel at være det herskende i borgernes karakter, og gæstfriheden roste han af egen erfaring.

Wedel bemærkede om kirken, at den lå højt på en bakke, med et grønt spir og urskive til alle fire sider. Den var godt vedligeholdt. Indvendig havde den intet »udmærkende«, men den var høj og lys og tillige ren og luftig. På kirkegården, som havde mange ligsten, var skolen, hospitalet — Danckwerths stiftelse — og »præsteresidensen«,

d. v. s. hovedpræstens bolig. Torvet var lille. Wedel bemærkede springvandet i midten med statuen af Neptun, som han fandt »meget vel gjort«. De fleste huse var malede, med store vinduesruder og messing på dørene. Rådhuset havde et »antikt« udseende. Over døren stod på tysk citeret 5. Mos. 1,16—17: »Jeg gav eders dommere det bud og sagde: »Hold forhør, når der er stridighed mellem eders brødre, og døm retfærdigt, enten det er mod en landsmand eller mod en, der bor som fremmed hos ham; vis ingen personsanseelse for retten; hør på den ringeste som på den største og frygt ikke for nogen; thi dommen er Guds!« Apoteket havde som skilt en kronet løve med en udhængende rød tunge. Wedel så adskillige andre smukke skilte hos håndværkerne over deres døre, mange handelsbutikker og meget ege- og fyrretømmer opstabled, især ved stranden.

Krigen 1801.

Efter 1720 havde det dansk-norske monarki faktisk ikke været i krig. Denne periode blev i 1801 for en tid afbrudt af en kortvarig krig med England. Da farvandet i marts 1801 var blevet isfri, og engelsk angreb kunne ventes, opfordrede statholderen, landgrev Carl af Hessen, kronprinsens svigerfader, 12. marts søstæderne, bl. a. Åbenrå, til at træffe *sikkerhedsforanstaltninger*. Magistraten sendte 21. marts en indberetning til statholderen, hvori den fremsatte sine ønsker angående byens forsvar og omtalte stemningen i byen. »Borgerskabet er afgjort lige så tilbøjeligt som villigt til at gøre alt, hvad der kræves, og hvad det formår, for at forsvare byen og havnen samt sikre sin ejendom«. Det hed også i indberetningen: »Borgerskabet er i almindelighed også meget tilbøjeligt til at oprette et korps borgermiliti af sin midte til forsvar for sin egen by«. Man manglede imidlertid kanoner og geværer og bad om hjælp med hensyn til strandvagter og patruljer.

Skærtorsdag, 2. april, fandt det bekendte slag på *Københavns red* sted. Dagen efter nåede budskabet Åbenrå, som stadig var blottet for forsvar. Borgerskabet tog nu sagen i sin egen hånd. Man samledes i Davidsens vinstue for at drøfte, hvad der skulle gøres; en deputation af byens mest ansete borgere hentede borgmester Prehn på dennes bopæl, mens den øvrige magistrat åbenbart ikke blev underrettet. *Borgermødet* besluttede at betro byens forsvar til amtsforvalter von Born, som tidligere havde været kommandant på Færøerne, og til kaptajnløjtnant Boldt, som var søindrulleringsofficer i Åbenrå. Efter yderligere debat lod borgmesteren ved 9-tiden om aftenen sende

bud efter byfoged Hojer og gav denne en række instrukser angående forsvarsforanstaltningerne.

Byfogeden var fornærmet over, at man ikke havde betroet ham, der tillige var »stadshauptmand«, byens forsvar; han fandt, med megen grund, de foreslåede foranstaltninger latterlige: 4 fiskere skulle hele natten ro rundt i havnen med lygter og bøsser og skyde, hvis de bemærkede noget fjendtligt. På skibbroen skulle desuden 4 havnesjovere eller matroser holde vagt; det var deres opgave at slå alarm i byen med to trommer, så snart de hørte skud fra havnen. Hojer bemærkede, at fjenden ville have besat byen, før borgerne var blevet vækket.

Endnu samme aften fik over- og landretsadvokat Lorentzen og købmand Frees, den senere rådmænd, magistratens fuldmagt til at rejse til Rendsborg for at bede om at få udleveret 8 kanoner og 200 musketter til byens og havnens forsvar. Det blev 9. april besluttet at sende to deputerede borgere samt Frees til Rendsborg efter de bevilgede 5 kanoner og 200 karabiner.

En søn af amtsforvalter Born, kaptajn Wilhelm Ferdinand Born, som dengang var 10 år, skrev senere om disse begivenheder: »Drønet af bataljen på Københavns red den 2. april 1801 blev hørt i Apenrade. Min fader var af byens borgere blevet valgt til kommandant på de batterier, de havde opkastet til byens forsvar, hvis engelskmændene skulle finde for godt at besøge dem — hvilket kommandantskab han senere frasagde sig — og vi børn, som så den iver, man viste ved tilberedelserne og hørte tale om (formodentligen i spøg), at vi kunne bruges til krudthåndlangere, glædede os ret til fjendens komme. Posten, som bragte efterretning om slagets udfald, havde nær gjort alle mennesker gale af glæde; og vi unge, og mange gamle, anså nu en dansk sømand for uovervindelig. Gid den ånd, der fra den dag af længe besjælede os danske, aldrig igen havde tabt sig!« Ved denne lejlighed afsang de forsamlede borgere: »Vi alle dig elske, livsalige fred«.

Denne sang af sønderjyden W. H. F. Abrahamson blev særlig populær, da kongelig skuespiller H. C. Knudsen 3. august samme år sang den ved en koncert i Skt. Nicolai kirke i Åbenrå for ikke færre end 345 tilhørere, som tilsammen gav 157 rdlr. $\frac{1}{2}$ sk. til de sårede i slaget på reden og de faldnes efterladte.

Den »livsalige fred« var da på vej, idet der allerede 9. april var blevet indgået våbenstilstand med englænderne, og 23. oktober sluttede Danmark-Norge fred med dem. Borgerne i Åbenrå var dengang

forlængst blevet kede af at holde vagt ved en træbygning, man havde opført til opbevaring af krudtet. Magistraten bad 15. august statholderen om tilladelse til at måtte tilbagelevere de våben, man havde modtaget i foråret, »da vort fædreland blev truet med krig«.

Krigen 1807—1814.

Efter 1801 fulgte nogle fredså, hvor den åbenråske skibsfart fortsatte som sædvanlig. I 1807 kom Danmark-Norge atter i krig med England, og denne gang varede krigen længere, lige til 1814, med større ulykker end den forrige krig, nemlig flådens tab, statsbanke-rot og Norges adskillelse fra Danmark. I en søfartsby som Åbenrå var det naturligt, at tabet af flåden gjorde det stærkeste indtryk. W. F. Born var i 1807 taget til Vestindien som letmatros på fregatten »Emanuel«, som var bygget i Åbenrå 1799, 104¹/₂ kommercelæster stort og ført af Jes Bendixen. På hjemvejen blev den d. 27. august 1807 opbragt og ført til Plymouth. Her hørte besætningen, at den danske flåde var taget. Efterretningen blev mødt med vantro, men da den blev bekræftet, forårsagede den den største sorg hos mandskabet, og Born beretter, at han så gamle gråskæg græde ved denne anledning, forbandende dem, der var skyld heri. Der opstod nu et had mod englænderne, som holdt sig længe hos dem, der havde oplevet begivenheden.

Borgmester Schow bad allerede 17. august 1807 i en kritisk fremstilling af borgernes egne, amatøragtige skridt i 1801 om at få anbragt *militær i byen*, så at borgervæbningen kunne blive sat i stand under dettes ledelse. Få dage senere oprettedes en *forsvarskommission* i byen; den bestod af major Chr. Sundt, borgmester Schow, rådmand Bjørnsen og deputeret borger P. J. Ottzen. I december 1807 besluttede hærledelsen at opføre flere kanonbatterier ved Åbenrå, det betydeligste på Lindsnakke. Borgerne blev udskrevet til deltagelse i anlægsarbejdet.

Et udslag af den patriotiske stemning, der herskede i Åbenrå 1807, var indsamlingen til *bygning af en af de kanonbåde*, der skulle erstatte den flåde, englænderne havde berøvet Danmark. Der udgik 7. november 1807 en opfordring til at tegne bidrag, underskrevet af amtmand Blücher, herredsfoged Sievers, amtsforvalter Haase og byfoged Hojer. Heri hed det bl. a.:

»Enhver af os, ærede medborgere, kender fædrelandets trængsel, enhver af os kender den underfundige og skammelige måde, hvorpå vort hjemland, fredens og lykkens bolig, er blevet overfaldet af den

Udsigt ned over Åbenrå fra vejen over Dimen.

Konrad Daniel von Blücher, amtmand over Åbenrå og Løgumkloster amter fra 1802 til 1808, da han blev overpræsident i Altona, hvor han døde 1845. Han fik 1818 diplom som dansk lensgreve von Blücher-Altona.

sørøveriske nation, enhver af os ved, hvorledes mangen slægt ved dette skammelige overfald er sunket ned i den dybeste elendighed, hvorledes også, især blandt os, håndværkerklassen og daglejerne føler trykket af den almindelige modgang og måske snart vil være uden midler til eget underhold. Til dels for at afhjælpe denne mangel, men til dels også for at vise vor dyrebare regering og vor elskede kronprins, hvor meget også vi fra vor side ønsker at bidrage alt til at holde den fælles fjende borte fra vore hidtil fredelige boliger, udgår dette opråb til vore medborgere i denne by om som et tegn på deres fædrelandskærlighed at tegne sig for en sum penge til bygning af en kanonbåd, der skal tilbydes regeringen, og hvortil underskrevne allerede har gjort begyndelsen◄.

Dette opråb, som var skrevet af borgmester Schow, indbragte ialt 2356 rdlr. Kronprins Frederik takkede 1. december borgmester Schow for meddelelsen, bad ham tilkendegive samtlige bidragydere sin tak og udtalte, at han vidste at værdsætte den virksomme andel, som borgmesteren havde haft i dette »patriotiske offer◄. Samtidig gav kronprinsen tilladelse til, at kanonbåden blev bygget i Åbenrå og fik navnet »Caroline◄ efter kronprinsens datter.

Admiralitetet udtalte 4. december, at kanonbåden ikke kunne byg-

ges for 2200 rdlr., men ville koste 5000 rdlr. Samtidig lovede det at betale restsummen af den kongelige kasse. Kanonbåden blev bygget af Erich Paulsen, og 8. juni 1808 var den færdig til aflevering.

I årene 1808 og 1809 bragte langvarig *indkvartering* af spanske og franske soldater de europæiske krige og tidens bevægelser ind på livet af Åbenrås indbyggere. Adskillige af byens sømænd tjente som matroser og styrmænd på kanonbådene i kampen mod englænderne, andre tog del i *kaperkrigen*. Blandt kaptajnerne på kaperbåde finder man så kendte mænd som Jørgen Bruhn, Jacob Bendixen og Hans Kopperholdt, og blandt rederne kaptajn Johannes Frahm. Denne deltagelse i søkrigen måtte yderligere styrke de patriotiske følelser, der i forvejen besjælede byens sømandsstand.

I vinteren 1813—14 blev borgernes trofasthed over for monarkiet sat på sin største prøve. I decémbet 1813 stillede borgerne arbejdskraft til rådighed for borttransporten af kanoner og ammunition fra batterierne i byen til Middelfart og Strib. Mellem 20. og 30. decémbet marcherede de danske tropper gennem byen på vej nordpå. Den første afdeling *kosakker* kom til Åbenrå 7. januar 1814. Det var første gang siden 1600-årene, at udenlandske fjendtlige styrker befandt sig i byen, og dette i forbindelse med de fremmedartede soldater bevirkede, at denne kortvarige fjendtlige invasion gjorde et voldsomt indtryk og blev husket gennem generationer. *General Tettenborn* kom til Åbenrå 8. januar i spidsen for tre kosakregimenter. Borgmester Schow samt to rådmænd og to deputerede borgere modtog generalen ved indgangen til byen. Generalen optog dette meget nådigt. De følgende dage var byen fri for fremmede tropper, men en konflikt mellem amtmand Stemann og general Tettenborn førte til, at et kosakregiment blev indkvarteret i Åbenrå. Striden blev bilagt ved personlige forhandlinger med Tettenborn, der opholdt sig i Haderslev, men et par dage senere kom der yderligere forstærkninger til Åbenrå, da Tettenborn frygtede for at blive afskåret af de danske tropper, der holdt Als og Sundeved. Imidlertid kom der meddelelse om, at der var blevet sluttet *fred i Kiel*, og om eftermiddagen den 17. januar forlod de sidste kosakker Åbenrå.

Fra Kielerfreden til Treårskrigen

Fred i landet

Kun den slægt, der selv har oplevet en lang og truende krigs afslutning, formår fuldt ud at sætte sig ind i de stemninger, der var rådende overalt i det danske monarkis byer og egne efter *fredsslutningen i Kiel* den 14. januar 1814. Hæderfuld sejr havde de mange ufredsår ganske vist ikke bragt. Norge var gået tabt, og Danmark var efter statsbankerotten i 1813 og efter tabet af handelsflåden under den lange krig med England forvandlet til »et lidet fattigt land«. En uoverskuelig række trange år var i vente, men alligevel betød alene dette, at der atter var fred, at folk helt anderledes tillidsfuldt kunne se fremtiden i møde. Og det var jo i hvert fald ikke gået så slemt, som det havde tegnet til, da kosakkerne i årets første dage opholdt sig i Åbenrå og dens nabobyer.

Den almindeligt udbredte stilfærdige glædesstemning, der var fredens umiddelbare følgesvend, kom nogle få dage senere åbent til udtryk, da åbenråerne *fejrede* den folkekære konges *fødselsdag* den 28. januar 1814. På borgmesterens initiativ havde byens borgere illumineret deres huse. Der affyredes kanonskud fra kystbatterierne på Lindsnakke og på Batteribjerget lidt syd for Sønderport. Der var bal i madam Rudbecks gæstgivergård, det senere Hotel Royal. Flere steder i byen var der opsat »skilderier«; hos borgmesteren bl. a. kongens og dronningens navnetræk med passende sentenser. På rådhuset sås symbolerne for handel, kunst, videnskab og agerbrug og over disse fredens genius. Hos madam Rudbeck dominerede en række antikke motiver: »Aus Tod und Nacht« stod der under en fugl Føniks, der steg op af skyerne, og »Dank den Göttern« under billedet af en præstinde under offeralteret.

Således fejrede man i Åbenrå med klassicismens gamle motiver fredens tilbagevenden, endnu ganske upåvirket af de nye tidsstrømninger, der var under fremtrængen sydfra.

Godt et års tid senere, da Frederik 6. og dronning Marie den 31. juli 1815 fejrede deres sølvbryllup, kom de patriotiske følelser hos Åbenrås borgere på ny frem. Om formiddagen prædikede provst Pe-

ter Paulsen smukt i tidens stil, derefter var der offentlig uddeling af almisser, og om aftenen var der illumination. Byens fysikus, dr. August Wilhelm Neuber, havde til lejligheden hægået et højstemt hyldestdigt til majestæterne.

Træk af dagliglivet.

Tiden var ellers ikke forvænt med fester. Folk var først og fremmest optaget af dagligdagens gøremål. *Herredsfoged Blaunfeldt*, der var født i Åbenrå 1799 og vokset op dér, har givet et udmærket billede af, hvorledes livet formede sig for en jævn håndværkerfamilie i hine år: »Som de fleste af håndværkerstanden levede mine forældre meget tarveligt, og min mor måtte bestyre husvæsenet med stor *sparsommelighed*. Vi spiste kun én ret til middag, men vi har aldrig savnet det nødvendigste«. *Brændselet* skaffede børnene ved at samle grene og kviste i skoven, og belysningen kostede ikke meget. »Om sommeren i de korte aftener tændtes der i almindelighed ikke *lys*, men unge og gamle sad enten på trappestenene og passiarede, eller de gik en spadseretur ud i det fri. Men når efteråret kom, da blev et bord flyttet hen i nærheden af kakkelovnen, en let jernkæde, som med den ene ende var fastgjort ved bjælken og ved den anden forsynet med en krog, blev halet ned, og i krogen hængtes en åben, flad bliklampe, som gik ud med en tud, blev fyldt med olie, og en væge af bomuldsgarn eller et siv blev lagt således i den, at den ene ende lå i den ophøjede tud. Når denne lampe brændte, kunne alle, som kunne få plads omkring bordet, se ved dens lys«.

»Familien fandt man i reglen forsamlet om et slagbord, arbejdende ved et eneste tællelys eller en hængelampe af den tidligere omtalte beskaffenhed, dog var tællelys mere almindeligt i brug end lampen. Kun i de såkaldte fornemme huse så man to tællelys brænde på bordet, og når der var et indbudent selskab to formlys fra Christiansfeld, hvilke ansås for de bedste og var de dyreste. Enhver husmor sørgede om efteråret for at forsyne huset med tællelys. En bomuldsvæge blev dyppet så længe i et kar med smeltet tælle, indtil lyset havde den tykkelse, husmoderen ønskede. Lampen så man i min barndom aldrig på bordene med undtagelse af den såkaldte studerelampe med grøn skærm, som var en forret for de lærde og kontorherrerne«.

»*Kakkelovnen* var en såkaldt bilæggerovn, som kun havde en eneste åbning ud til ildstedet i køkkenet, hvor der blev lagt i, og sådanne kakkelovne var de almindeligste og hidrørte sædvanlig fra et norsk

jernstøberi. Vindovne fandtes kun i enkelte huse. Ligesom hele byens udseende var tarveligt, således var også udstyrelsen af husenes indre og hele levemåden tarvelig, og alt var sparsommeligt indrettet.

Forlystelsessteder og danseboder kendte man ikke, og det vakte allerede opsigt, når en af de mere velhavende i byen, som selv havde køretøj, om søndagen gjorde en fornøjelsestur til vogns. Vintersæsonen hengik uden andre forlystelser end nogle såkaldte *assemblées*: sammenkomster af enkelte velstående familier i et offentligt gæstgiversted, hvor de beværtedes med the og kager og fordrev aftenen med kortspil eller samtaler. De yngre mænd forenede sig om at arrangere et såkaldt subscriptionsbal, hvortil borgerdøtrene blev indbudne. Dette skete et par gange i løbet af vinteren, og ved disse baller mødte damerne i lette, sædvanligvis hvide kjoler. For resten bestod klædedragten for det meste af hjemmegjorte stoffer. Københavnsk bomuldstøj hørte allerede til luksusgenstandene, og silketøj blev kun brugt til brudekjoler af de velhavende. Kun herrernes tøj var af klæde.

Klasseskel.

De gamle klasseskel fra tidligere århundreder blev opretholdt. Stadig væk var det ifølge *rangforordningen* for Åbenrå by sådan, at alle, der havde taget en akademisk grad eller beklædte et embede, havde forrangen frem for det øvrige borgerskab. Det gjaldt provsten, amtsskriveren, borgmesteren, diakonen eller andenpræsten, husfogeden, herredsfogeden, rådmændene, bysekretæren og byfogeden — disse to embeder beklædtes af borgmester Bendix Schow — kantoren, efter 1830 rektoren, og endelig advokaterne. Amtmanden på Brundlund slot boede jo uden for Åbenrås bygrænse.

Borgere af første klasse var de 12 deputerede borgere, apotekeren, borgere, der levede udelukkende af handel, skrive- og regnemesteren, organisten, stadsmusikanten, lægerne, kirurgerne — undertiden tilføjede barberer — samt guldsmedene.

Borgere af anden klasse var kontrollører, håndværkere og skipper; høkere og vognmænd fulgte efter i tredje klasse, mens fjerde klasse udgjordes af fiskere, daglejere og matroser.

Fattigdom.

For småkårsfolk var tiderne meget strenge, idet *fattigdommens problem* var blevet langt alvorligere som følge af de lange krigsåre. På foranledning af provst Peter Paulsen og borgmester Bendix Schow

blev Åbenrå derfor i 1812 opdelt i 14 distrikter, som lededes af »fattigopsynsmænd«. Tiggeriet søgtes samtidig holdt nede ved hjælp af fire fattigfogeder, der tillige var natvægtere. Dag og nat skulle de forhindre betleriet ved dørene, og i øvrigt skulle de holde fremmede tiggere borte fra byen.

Hvor alvorlige forholdene var i Åbenrå sammenlignet med f. eks. Haderslev, viser en opgørelse fra 1816. Haderslev havde da 100 fattigunderstøttede, der hver fik 23 rdlr. i gennemsnit. I Åbenrå var det tilsvarende tal derimod 150, og her havde man kun råd til at betale 15—16 rdlr. pro persona i løbet af et helt år. Vanskelighederne var således meget store. Fra tiden omkring 1820 oplyses, at det på helligdagsaftener kunne hænde, at 300—400 tiggere strejfede igennem gaderne og ligefrem terroriserede borgerne. I forsøget på at afhjælpe miseren havde man i 1812 fået oprettet et *spindehus*, men det måtte kort tid efter nedlægges. Provst Paulsen drømte i adskillige år om at få indrettet et arbejdshus til oplæring af de mange døgenigte, der efter hans mening fandtes blandt de ubemidlede. Byen savnede dog pengene hertil, og det ville vel heller ikke have hjulpet.

Det var først den økonomiske fremgang i slutningen af 1820'erne, der formåede at råde bod på de mislige tilstande. Det skal dog tilføjes, at fattigbestyrelsen i Åbenrå endnu så sent som i 1832 havde et avertissement i det stedlige »Wochenblatt«, ifølge hvilket en del *fattige børn* ville blive *bortliciteret* den 6. oktober til »de lavest bydende«. Men det gav anledning til offentlig fordømmelse, og med udgangen af 1841 blev det tilmed forbudt overalt i hertugdømmerne.

Byens udseende.

Byens udseende svarede ganske til dens borgeres nøjsomme leve-måde. Kolding-rektoren Erich Tauber, der i 1820 foretog en »Skt. Hans aftens fart til søbadet i Apenrade«, nævner, at Åbenrå da havde »et godhjertet, gammeldags udseende«, og hermed er der sikkert efter tidens sprogbrug givet udtryk for, at byen har haft et noget *fattigt præg*. »Gaderne er skæve, slet brolagte med fremstående gavlhuse, og aldrig så jeg en by så rig på *karnapper og udbygninger* som denne«, hedder det videre i den anførte skildring. »Disse sidste er sædvanligvis i husets midte på 2 ú 3 fag uden derfor at give udsigten nogen betydelig forbedring, da naboens fremspringende hus sædvanligvis i en afstand af nogle favne standser øjets fart«.

Det omtalte masseopbud af *gavlhuse* med *karnapper* har altid i ældre tid vakt fremmedes forundring, men fænomenet har i virke-

Storegade 24 er et empirehus fra Frederik 6.s tid.

ligheden sin forklaring i de smalle ejendomsgrunde, der kun tillod en forøgelse af huset bagud. Husenes ensartethed gentog sig som regel også i det indre. Først førte gadedøren ind til en forstue, et framgulv, og hvis det var en købmandsgård, stod disken her på den ene side. Lige over for disken var døren til dagligstuen med sit fremspringende karnapvindue og sine alkovesenge eller sjældnere et tilstødende lille sovekammer. Bag ved butikken fandtes en gang med døre til køkken, gård og loftstrappe. Længst tilbage kunne der endnu findes stadsstue og gæsteværelser.

Men dertil må man ikke glemme byens ret *landlige præg*. »Mange af borgerne husede køer eller i hvert fald svin inden for deres enemærker. F. eks. havde både provst og borgmester stalde. I borgme-

sterens gård i Slotsgade var der endda både en vester- og østerstald på 7 og 5 fag, og provsten havde plads til 4 heste og 4 køer. At hønseene ivrigt pikkede i gadeskarnet, og hanerne galede i alle gårde var en selvfølgelig ting, som ingen undrede sig over.

»Gaderne var besværlige at færdes i, selv om dagen, da de mange fremspringende husvægge tvang passanten ned i rendestenen, som flød med alskens uhumskhed. Dog ved dagslys var det ingen sag at færdes i byen. Værre blev det, når mulm og mørke sænkede sig over staden. Da var det bedst at blive inden døre. Gaderne var selvfølgelig ikke oplyst, af *gadelygter* fandtes ingen, kun ved slagbommene ved Nørre- og Sønderport ud mod Kolstrup havde byen sat nogle pæle med lygter på, ellers henlå alt i mørke«. Det er herredsfoged Blaunfeldt, der fortæller dette, og endnu på sine gamle dage mindedes han, hvorledes man måtte famle sig frem i mørket, når man ikke havde fået sin håndlygte med.

Der er forhen talt om gadernes slette tilstand. De var efterhånden blevet så godt som uegnede for den kørende trafik. At eje *vogn* var dog ikke hvermands sag. Omkring 1820 havde kun amtmanden og borgmesteren lukket vogn. De stilledes med megen velvillie til afbenyttelse ved bryllupper og konfirmationer, fortæller Blaunfeldt. »Senere anskaffede også postmesteren sig en sådan vogn, den samme — sagde man — i hvilken Brandt (Struensees medhjælper) var blevet kørt til retterstedet, og der hengik endnu nogle år, før en hyrekusk købte en gammel drosche, som han udlejede, navnlig til at befordre de unge damer til og fra baller. Det gik da efter tur, og de, som først havde bestilt vognen, blev først befordrede. En såkaldt holstensk vogn — en kurvevogn med lakerede taffelstole — var længe en forret for de velhavende købmænd og blev af andre borgere, som til deres agerbrug holdt heste og nøjedes med en kurvevogn af rå vidjer med bøjle-træstole eller læderstole, anset for en luksusgenstand. De borgere, som ingen brug havde for heste, brugte i reglen deres egne ben som det sikreste og bedste befordringsmiddel, selv til rejser fra den ene købstad til den anden«.

Det har vel ikke alene været på grund af sin nye vogn, at postmester Petersen i 1820 beklagede sig over *gadernes vedligeholdelse*. Som postmester havde han jo også ansvaret for diligencernes kørsel. Magistraten afviste imidlertid meget bestemt alle beskyldninger for ikke at have sørget for vedligeholdelsen af gaderne. Med tydelig adresse til postmesteren undskyldte Åbenrå bystyre sig over for regeringen med, at »der fandtes nogle mennesker, som aldrig var til at stille til-

freds. Til disse synes også postmester Petersen at høre — for mere end der var gjort, kunne ikke med rette forlanges«.

Gadernes brolægning.

Hvad havde byens fædre da foretaget sig for at råde bod på gadernes slette tilstand? Først havde de forsøgt at skaffe *brolæggere* fra København, men ingen havde kunnet få rejsetilladelse. Fra nabo-byerne havde de heller ingen kunnet fremskaffe, og i stedet blev så to åbenråere sendt til hovedstaden, for at de kunne sætte sig ind i den vanskelige brolæggerkunst. Alt imens nøjedes man med en nødtørfdig udbedring af de værste skader, thi det ville blive både for dyrt og være uhensigtsmæssigt at brolægge gaderne uden faglært arbejdskraft. Men ak og ve. Fra København tilgik der magistraten melding om, at de to brolæggerlærlinge fra Åbenrå endnu ikke havde erhvervet sig færdighed inden for faget, thi det behagede dem ofte at forlade arbejdet uden først at indhente tilladelse, for at drive rundt og se på byens seværdigheder. Flere gange var det blevet sagt dem, hed det i den københavnske stenhuggermesters brev, at de ikke måtte skulke fra arbejdet, og alligevel gik de deres vej. Derfor var de ikke blevet så vel oplærte som en, der sidste sommer var sendt til ham fra Haderslev. Det havde været en værnepligtig, som Haderslev magistrat havde givet løfte om at købe fri for militærtjeneste, dersom han ville sætte sig ind i faget.

Såvidt var man nået med problemet i 1820, men da der året efter klagedes over, at nu var Nørreport ikke længere passabel, måtte der sættes fart i istandsættelsen af det åbenråske gadenet. Det lykkedes at få de to forsømmelige brolæggere hjemkaldt, og i 1827 havde de arbejdet færdigt. I alt var 73.652 kvadratalen blevet brolagt. Forinden var der blevet foretaget forskellige jordarbejder, Vestergade havde således fået et højere niveau, ligesom alle huller og ujævnheder i de øvrige gader — især Skibbrogade, Fiskergade, Nybro og en del af Slotsgade — var blevet udbedrede. Samtlige brønde og broerne over vandløbene var ligeledes blevet istandsat. Det var alt sammen kun sket med betydelige økonomiske ofre i disse trange år, og magistraten omtaler derfor dette vældige arbejde med en vis stolthed hver gang, der er tale om byens finansielle stilling i hine år. En god hjælp til bestridelse af udgifterne havde kommunen i »Toldsted brevskillingen«, som indbragte 300—400 rdlr. om året.

Selv om Åbenrås borgere fra nu af slap for dybe huller og vandpytter, når de færdedes i deres bys gader, har de måttet tage en an-

den ulempe med i købet, thi vognraslen og klapren af træsko på de færdedes inden for byens tre slagbømme, den ved indkørselen fra Kolstrup og de to ved henholdsvis Nørre- og Sønderport. Det glemmes som regel, når man betragter billeder af bylivets idyl i empiretiden.

Anlægget af chausséen.

I forhold til oplandet havde Åbenrå altid ligget isoleret bag ved sine skovbræmmede bakkedrag. Der kendes fra ældre tid adskillige eksempler på livsfare forbundet med færdsel til eller fra Åbenrå. En indfødt åbenråer som herredsfoged Blaunfeldt har herom i sine erindringer fortalt: »Jeg kunne anføre adskillige eksempler fra min barndom på ulykkestilfælde ved slige kørseler, selv når det ikke manglede på en forsigtig og sikker kusk«. Der har dog også været andre, der ligesom rektor Tauber fra Kolding havde sans for naturskønheden ved nedkørselen ad *Dimen*. Han skriver i 1820: »Jeg glædede mig ved den langsomme fart, som vognen måtte gøre ned ad den stejle vej fra Haderslev, da den gav mig lejlighed til i langsomme drag med hver en sans at inddrikke al den herlighed, der omgav mig. Selv vej-anlægget begunstigede denne nydelse, thi for at formindske nedkørselens stejlehed er vejen lagt i vinkler, hvorved den skønne Apenrade dal med alle dens afvekslinger til højre og venstre ret mageligen stilles den vejfarende for øje«.

Alligevel var det en uomstødelig kendsgerning, at de dårlige tilkørselsforhold hindrede Åbenrå i at blive en rigtig markedsby for sit opland. Derfor blev *chaussébyggeriet* af overordentlig stor betydning for byens videre udvikling, og det vil forstås, at Åbenrås bystyre satte alle sejl til for at få chausséen lagt gennem byen. Da dette endelig efter mange og lange forhandlinger blev vedtaget i 1840, kunne byens ledende mænd med rette notere det som en sejr for deres bestræbelser. For første gang var Åbenrås isolation i forhold til dens naturlige opland blevet brudt.

Økonomi og erhverv

Krisedr.

Meget af det, der i det foregående er nævnt om tidens fattigdom og borgernes selvhjulpethed i al deres nøjsomhed, kunne i og for sig med samme gyldighed gælde for en hvilkensomhelst anden by i den danske konges riger og lande. Uordenen i pengevæsenet, der havde medført store tab for de handelsdrivende, de høje toldafgifter og tyngende skatter var ikke noget isoleret fænomen. Alligevel synes Åbenrå at være blevet ramt hårdere end så mange andre egne. Dette hævdede byens og egnens ledende mænd i hvert fald gang på gang i skrivelser til regeringen.

I 1816 siges det åbent af amtmand Stemann. Åbenrå havde fået broderparten af armoden, thi den strålende *handelsflåde* fra den »florissante« tid var gjort til *bytte af fjenden*. »Ingen af hertugdømmernes stæder har i forhold til størrelse og folkemængde mistet så meget siden 1807 som Åbenrå. Som søstad bestod dens fremmeligste erhverv i fragtfart, men på nær et par mistede byen alle sine skibe. Dette tab ramte ikke blot nogle få rige købmænd, men også mange jævne borgere, som havde sat deres sparepenge i »skibsparter«, d.v.s. andele eller aktier i skibene. Men ikke nok med det. Også de mange *gennemmarcher* havde taget hårdere på byen end på dens naboer Haderslev og Flensborg, fordi tropperne som regel holdt rastdag her. »Hvad bagere, slagtere, bryggere og brændere tjente på den trafik, skete på bekostning af deres medborgere« — der var altså også folk, der drog personlig fordel af ulykkesårene.

Men amtmanden forklarede samtidigt, hvorfor de første fredsår måtte blive så vanskelige. Brænderierhvervet havde i tidligere tid i første række været indstillet på eksporthandel, og den var gået helt til grunde som følge af krigsårenes afspærring og kunne ikke komme i gang igen efter tabet af Norge, som hidtil havde været åbenråernes bedste kunde. Skibsfarten, byens gamle livsnerve — dens »sjæl«, som man gerne udtrykte sig —, var først langsomt ved at komme til kræfter. Når det ikke gik hurtigere med handelsflådens genskabelse, skyldtes det først og fremmest en følelig kapitalmangel, thi følgerne af statsbankerotten var langt fra overvundne. »Åbenrå er forarmet«, sluttede amtmand Stemann.

I 1819 blev det *tab*, byen havde lidt *under krigen*, opgjort til 200.000 rdlr. kurant. Det var fremkommet ved, at fjenden havde beslaglagt 46 af Åbenrås 66 store fragtskibe, og de, der var undsluppet,

havde måttet ligge stille igennem de syv lange krigsår. Talforholdene kan synes noget misvisende ved sammenligning med amtmandens oplysninger. Spørgsmålet bliver, hvad der forstås ved »store« fragtskibe. I 1836 var det kommet Åbenrås magistrat for øre, at den engelske skatkammerkansler havde udtalt i underhuset, at der skulle udbetales erstatning til krigsramte fra 1807. Man henvendte sig derfor til det danske udenrigsministerium i den gode tro, at dette også kunne gælde de Åbenrå-skibe, der ved krigens udbrud havde ligget i engelsk havn, men drøftelsen i det engelske underhus havde naturligvis kun drejet sig om britiske borgere, der havde lidt tab ved Englands krig mod vort land, og der kom derfor ikke andet ud af denne henvendelse end en interessant oversigt over, hvilke Åbenrå-skibe der var blevet taget straks ved krigsudbruddet i engelsk havn:

skipper	skibstype	drægtighed	reder	engelsk havn
Jørgen Bruhn	fregat Flora	81 komm. l.	kapt. + medreder	Plymouth
A. Holdt	bark Emanuel	103	„ N. Bendixen + medreder	Plymouth
Christopher Fr. Thomsen	bark Neptun	72	„ kapt. + medreder	London
Marcus Brandt	brig Triton	49	„ Johann Heysel	Malta
Knudt H. Schipper	brig Graf Bernstorff	49	„ Johann Heysel	Plymouth
Paul Ottesen	brig Hinrich & Maria	60 ¹ / ₂	„ Johann Heysel	Plymouth
Jg. Heitmann	brig Providentia	55	„ A. H. Lange + medreder	Ramsgate
Mich. Otzen	todæks brigantier Providentia	80	„ P. J. Otzen	Cork
N. H. Regenburg	skib Aurora	89 ¹ / ₂	„ Th. J. Frees' enke & søn	London

Noget af det, åbenråerne i efterkrigsårene vel nok har beklaget sig mest over, var den kendsgerning, at der under fordelingen af krigsbyrderne ikke blev taget hensyn til, at byen i forvejen var hårdt ramt ved beslaglæggelsen af dens handelsflåde. Endnu så sent som i 1832 mindedes Åbenrås deputeretkollegium, hvorledes deres by var blevet uforholdsmæssigt hårdt ramt af krigen mod England. »Hvilken by kan vel i forhold til sin størrelse fremvise større sår, slået af krigen? Mistede vi ikke i krigen mod England mere end halvdelen af vore skibe, altså den betydeligste del af vor formue? Måtte vi ikke dengang ligesom også senere, da fremmede tropper viste sig her, afholde samme indkvarteringsbyrde som de langt større byer Flensborg og Haderslev, ja, som regel endda langt større, fordi der gerne holdtes rastdag her, og måtte vi ikke præstere lige så mange kørsler?«

Bedring i den økonomiske situation.

Nu skal den slags klager ikke tages alt for bogstaveligt, men der har sikkert været noget om snakken, når åbenråerne idelig slog på de strenge, at deres by var hårdere ramt end andre. Og alligevel gik det adskilligt hurtigere med at bringe byen på fode, end man oprindeligt havde turdet håbe. At dette blev tilfældet, kan vel ikke mindst tilskrives borgmester Bendix Schows forsigtige og betænksomme styre. I slutningen af sin borgmestertid offentliggjorde han Åbenrå bys *budget*, og efter dette at dømme, skete der i virkeligheden en meget betydelig nedskrivning af byens gæld, ikke mindst i årene fra 1814 til 1821.

Åbenrå bys budget 1805—1833

år	byens bruttogæld	deraf regeringens andel	byens nettogæld
1805	83.618 rbdlr.	41.600 rbdlr.	42.018 rbdlr.
1807	87.191 —	41.600 —	45.591 —
1814	141.655 —	70.350 —	71.305 —
1821	130.435 —	73.880 —	56.555 —
1826	113.341 —	61.785 —	51.556 —
1830	119.814 —	60.295 —	59.519 —
1833	114.790 —	58.970 —	55.820 —

At der var fremgang at spore i netop de år, der sædvanligvis bedømmes som de tungeste i vort lands nyere historie, skyldes også det daværende samfunds udprægede nøjsomhed. Man nåede endda så vidt, at man evnede at løfte visse kommunale opgaver, der fra år til år trængte sig stedse mere på. Ikke mindst rådhusbyggeriet bør ses på denne baggrund.

Et udtryk for den fremgang, der alt i alt fandt sted, har man i den årlige *befolkningsforøgelse* i århundredets første halvdel. Ved folketællingen i 1803 havde Åbenrå 2834 indvånere — det var kun godt 100 flere end ved den første folketælling i 1769. Ved de tre efterfølgende tællinger i 1835, 1840 og 1845 var der tale om en ret kraftig stigning i folketallet, nemlig til 3788, 4021 og 4086.

Man skal som regel i ældre tid lede længe for at finde skrivelser fra et bystyre, der giver udtryk for en *bedring i den økonomiske udvikling*. Klagemål blev anset for at være mere formålstjenlige i henvendelser til regeringen. Netop på denne baggrund må det anses for et godt tegn, at magistraten i 1832 oplyser, at Åbenrås velstand atter har taget sin begyndelse efter de lange og trange år efter den tabte krig. Alligevel skynder den sig i god samklang med vanlig skik og

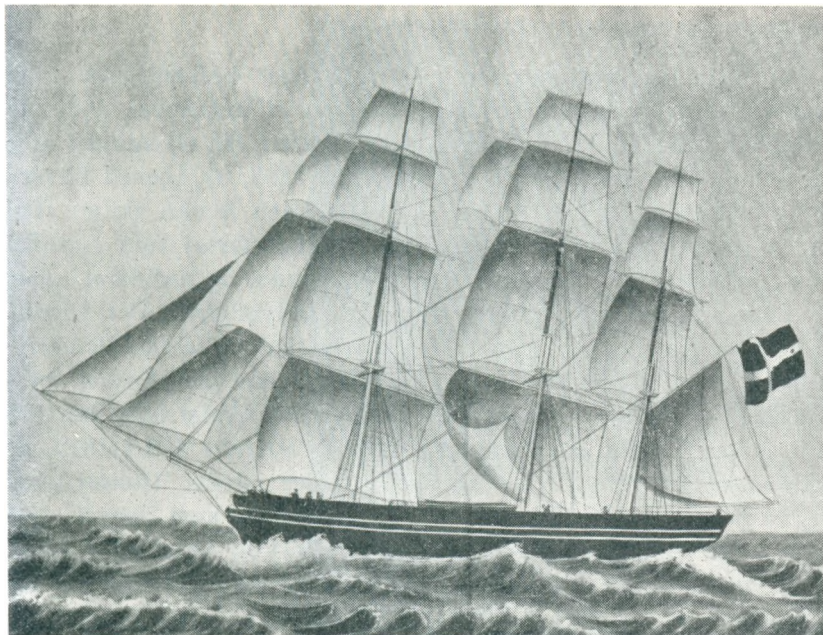
brug tillige at oplyse, at denne begyndende velstand har lidt i de sidste par år som følge af to års misvækst og vanskelighederne ved at hamle op med Englands skibsfart, et forhold, den særligt giver vort lands kontinentale beliggenhed skylden for. Det øgede toldop-syn og den høje salttold siden 1828 har dog skadet byen mest, thi netop portugisisk og spansk salt lod sig i hine år sælge i Østersø-havnene, ja, magistraten hævdede endda, at de nye toldlove i almin-delighed undergravede undersåtternes moralitet! Enhver har vel kun-net slutte sig til, hvad magistraten sigtede til.

Den oversøiske fragtfart.

Men fremgang var der. Allerede i 1824 havde Åbenrås *fragtflåde* nået samme omfang som før krigen og bestod nu af 47 skibe på til-sammen 2183½ kommercelæster. I 1836 var det blevet til 62 skibe, hvoraf de 40 havde en drægtighed på mellem 60 og 140 kommerce-læster. Denne efter forholdene næsten forrygende fremgang havde flere årsager, blandt hvilke særligt må fremhæves de åbenråske skibs-rederes nøje samarbejde med de blomstrende handelshuse i Ham-borg. For hamborgsk regning *besejlede de Latinamerika* og rundt om Kap Hoorn til hele det amerikanske fastlands vestkyst. Disse landes frigørelse var fulgt i Napoleons-krigenes spor, og åbenråerne vejrede her rige muligheder for et dristigt fremstød på fragtfartens område. I 1824 sejlede briggen »Perlen« på 83 kommercelæster som det første danske handelsskib rundt om Kap Hoorn under kom-mando af kaptajn Hans Bruhn, en broder til Jørgen Bruhn, den mand, der mere end nogen anden skulle komme til at præge Åbenrås erhvervsliv i de følgende årtier. »Perlen« havde en fragt til en værdi af næsten 10.000 rdlr. med fra Bahia i Brasilien til Callao i Peru.

Fra 1800—1834 giver skibslister fra Hamborg oplysninger om åbenråernes besejling af denne havn og om deres videre fart til La-tinamerika. Indtil 1821 anløb 39 Åbenrå-skibe Hamborg, og heraf gik 6 til Syd- og Mellemamerika — det første i 1819. I årene 1822—1834 anløb 165 Åbenrå-skibe Hamborg; og 80 af dem gik til Syd- og Mellemamerika.

Med stolthed citerer »Allgemeines Wochenblatt« 1836 en notits fra Handelstidende, ifølge hvilken der i 1835 ankom 29 danske skibe til Rio de Janeiro og deraf var de 18 hjemmehørende i Åbenrå. Fra 1838 har man en sammenligning mellem Åbenrås og Flensborgs handels-flåder. De forholdt sig da med hensyn til antal som 2:5, men med hensyn til drægtighed som 2:3. Åbenrå var således *næst efter Flens-*

Skibet Creole, bygget på Jacob Paulsens skibsværft 1825.

borg med dets tre gange større indbyggertal den største søfartsby i hertugdømmerne. Det var derfor med god ret, når Frederik Fischer samme år skrev, at »vi som danske er kendt over hele kloden«. To år før havde magistraten med stolthed udtalt: »Der er ikke ét år, hvor der ikke findes 10—12 Åbenrå-skibe i Brasilien. De besejler Havanna og Buenos Aires, tager turen om Kap Hoorn til Valparaiso, Lima (d.v.s. Callao) og Guayaquil, fra Lima til Manila, derfra forbi Kap det gode Håb tilbage til Europa«. Det blev tillige oplyst, at alt dette kun var muligt, fordi åbenråerne sejlede for *hamborgsk regning*. »Alle søforsikringer tegnes i Hamborg, og det er hamborgske huse, der bruger Åbenrå-skibene til befragtning af deres varer. Alle skibsrederne må derfor have deres kommissionærer i den gamle hansestad ved Elbmundingen«.

I det sidste tiår før århundredets midte foretog åbenråske skippere endnu et fremstød ud over verdenshavene, og en fragtfart, som også i århundredets sidste halvdel kom til at stå i en særlig glans, tog da sin begyndelse, nemlig *Kina-farten*. Allerede 1846 var der tre Åbenrå-skibe i de ostindiske og kinesiske farvande.

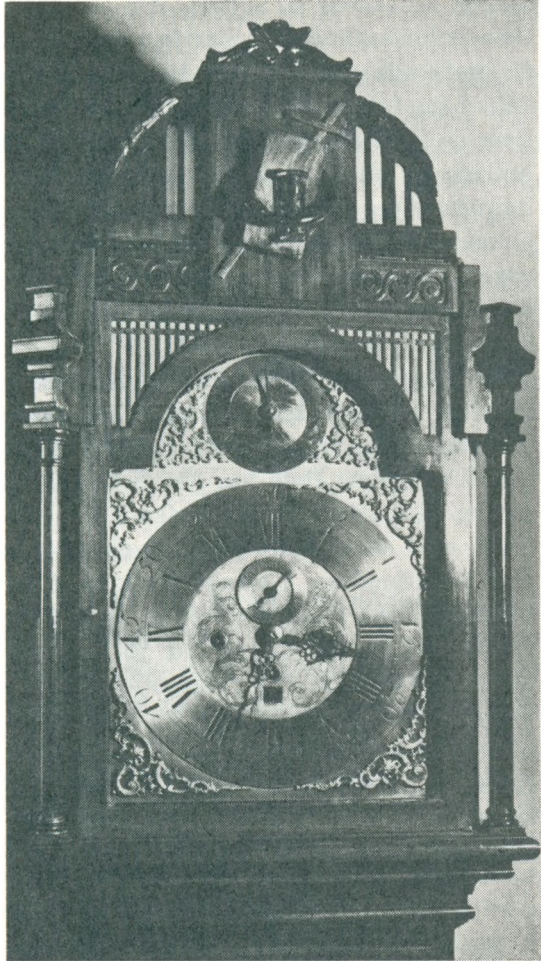
Skibsbyggeriet.

Den stigende fragtfart medførte også øget beskæftigelse blandt håndværkerne. Især inden for *skibsbyggeriet* mærkedes dette. Nok stammede Åbenrås første egentlige skibsværft fra slutningen af det 18. århundrede, men det er i årene efter 1820, at Åbenrå bliver en rigtig skibsværftsby; thi i dette år lod Jørgen Bruhn skibet »Caravane« bygge med et amerikanskbygget kaperfartøj som forbillede. Denne skibstype blev derefter stadig efterlignet og forbedret, således at Åbenrå-skibene snart fik ry for deres sødygtighed. Det ældste og førende værft var som nævnt blevet grundlagt af *Erich Paulsen* — »mester Jerik«, som han endnu kaldtes, da han blev husket for sin djærvhed og driftighed mange år efter sin død. Under hans søn Jacob Paulsen, der havde overtaget værftet ved faderens død i 1812, kom skibsbyggeriet rigtigt i flor. Endnu minder navnet Tømmergården om værftets gamle plads, men i årene, der fulgte, kom flere til. Inden århundredets midte havde nordmanden Thorkild Andersen i 1831 og Mads Michelsen fra Vejle i 1841 grundlagt deres værfter på skibbroen.

Håndværket og lavstvungen.

Også andre borgere tjente deres brød takket være skibsbyggeriet. Det gjaldt især skibssmede, kobbersmede, sejlmagere og rebslagere, men selv et erhverv som tobaksfabrikationen nød godt heraf, idet de mange skibshåndværkere og søfolk var gode aftagere af alle former for tobak, rygevarer såvel som skrå. Andre *håndværk* havde derimod ofte en hel del vanskeligheder at kæmpe med. Således klagedes der atter og atter over, at der var for mange om det samme erhverv. Værst gjorde dette misforhold sig vist gældende inden for fødevarerbranchen. I 1821 klagedes der f. eks. over, at Åbenrå havde ialt 17 faglærte bagere, og i 1825 opgives det, at der var 6 slagtere i byen, mens det tre gange større Flensborg kun havde 9 slagtere. Oven i købet blev Åbenrå-slagterne generet af folk fra Varnæs, der hver tirsdag og fredag bragte frisk kød til torvet. Resultatet blev et heftigt brødnid, der undertiden kunne give sig de ejendommeligste udslag som f. eks. striden mellem smedelavet og bødkerlavet i 1830. Hvem skulle levere og anbringe tøndebåndene? Striden blev afgjort til fordel for bødkerne.

Borgmester Schow havde allerede i 1815 påpeget faren ved den lette adgang til at nedsætte sig som mester. Efter at en sådan ny me-

Den øverste del af uret på rådhuset. Det er lavet af den kendte Åbenrå-urmager Peter Green.

ster i nogle år havde gjort forgæves forsøg på i al kummerlighed at slå sig igennem, faldt han ikke sjældent til sidst fattiggassen til byrde, hedder det. Galt var det også med de mange ufaglærte, der ved at underbyde den faglærte mester berøvede ham hans arbejde, selv knap og nap kunne leve af sit alt for billige arbejde og tilmed gjorde det kvalitetsmæssigt meget ringere. Så var en *ophævelse af lavstvangen* måske helt at foretrække? I hvert fald kunne borgmesteren i 1826 tænke sig, at dette skete for bagernes vedkommende. I adskillige husstande tilberedte man jo selv sit grovbrød.

Udviklingen skulle snart vise, at lavsvæsenet stod for fald. I 1836

rettede en kreds af byens erhvervsdrivende en »supplikation« til stænderforsamlingen i Slesvig, hvori man gjorde gældende, at alle de bestående gilder og lav tilhørte en svunden tid. Alle drømte om frihed og fuldstændig ophævelse af lavstvangen. Man har frigivet flere og flere erhverv, og allerede nu er bestemmelserne så gennemhullede på grund af de mange landhåndværkere. Men en så radikal foranstaltning som en simpel ophævelse af alle lavsbånd anså suplikanterne dog alligevel ikke for hensigtsmæssig. Det, det gjaldt om, var at få omdannet de bestående gilder og lav til en art »erhvervsforeninger«, hvis opgave det i første række skulle være at medvirke til faglig dygtiggørelse.

Indlægget er interessant til forståelse af de vilkår, håndværkerstanden var underkastet, men at det skulle blive industrialiseringen, der fremmede lavsvæsenets opløsningsproces, havde man naturligt nok ikke øjnene åbne for. Antallet af *industrielle foretagender* i byen var da også yderst ringe på denne tid. I 1822 opgøres de til 1 grubemølle med én arbejder og én daglejer, 2 sukkerkogerier med tilsammen tre arbejdere, 1 tobaksfabrik med tre arbejdere og to daglejere, 1 linnedvæveri med én arbejder og 4 garverier, hvoraf de to beskæftigede hver én svend. Det var alt. En lille generation senere var det blevet til 10 rebslagerier med otte svende og 13 læredrenge, 3 linnedvæverier med syv arbejdere, 1 sukkerkokeri, 1 kalkbrænderi, 1 pottemageri og 2 tobaksfabrikker, af hvilke Fr. Andresen beskæftigede én svend, to drenge og én daglejer, mens Middelheus havde to svende, én dreng og seks bydrenge i sit brød. Kun ét erhverv led ingen nød: brændevinsbrænderiet. Af dem var der i 1845 ialt 14.

Nye markedsdage og markedshandel.

Til ophjælpning af handelslivet søgte bystyrets ledende mænd igennem adskillige år at få indført flere *markedsdage*. Både i 1815, 1828 og 1832 arbejdedes der med sagen, men først i 1833 kronedes disse bestræbelser med held. Den første onsdag i maj skulle der herefter være kvægmarked og atter igen 14 dage efter Skt. Severins dag, den 23. oktober, samt et hestemarked den 16. og 17. december. Højsommerens Maria Magdalena-marked, den 22. juli, var Åbenrås store krammarked, men mange anså dette handelsstævne nærmest for at være skadeligt for de stedlige erhvervsdrivende. Bortset fra et par galanterihandlerne var det mest *jøder*, der prægede dette marked med deres billige alenvarer, som de hjemlige købmænd ikke formåede at levere til samme pris, hævdede amtmand Stemann i 1816. Han

ønskede derfor ikke at støtte bestræbelserne på at få et krammarked mere i byen i ugen før fasten.

Markedshandelen var af et langt større omfang end almindeligvis antaget. En liste over fremmede handlende, der i 1826 havde lejet *stadepladser* på torvet, viser, at der havde været besøg af ikke færre end 111 handlende, fortrinsvis jøder fra Frederiksstad, Rendsborg, Altona og Hamborg, men også andre markedsgæster fra nær og fjern, en kniplingskræmmerske fra Abild, en skærslipper fra Smøl, en kunstdrejer fra Flensborg, ja, endog en urhandler fra Furtwangen i det sydlige Schwarzwald. Selv om de mange fremmede ikke altid betragtedes med venlige miner af de hjemlige handlende, faldt der dog også noget af til byens befolkning. Det fortjener således at blive fremhævet, at adskillige jøder gerne fejrede deres påske og løvhyttefest i Åbenrå, hvor Alexander Marcus havde skabt sig en betydelig forretning med manufakturvarer.

Større skatteborgere.

I anledning af valgene i 1834 til den første stænderforsamling i Slesvig blev der optaget en fortegnelse over Åbenrås *største grundejere*, idet kun de, der besad over 1600 rbdlr. i grundejendom, havde stemmeret, og kun de, der ejede 3200 rbdlr. i fast ejendom, var valg-bare. Af de første fandtes der 73 i Åbenrå, og af dem var der 24, blandt hvilke valget skulle stå. Det fremgår af fortegnelsen, at skibsreder Jørgen Bruhn var langt den mest formuende i forhold til byens øvrige borgere. Hans ejendomme repræsenterede en værdi af 19.910 rbdlr., mens de tre, der fulgte nærmest efter, havde en grundejendom til en værdi af mellem 8 og 9.000 rbdlr. Tydeligere kan skibsfartens betydning for byens økonomiske liv i disse år vel ikke illustreres.

Kirke og skole

I årene omkring 1800 var en nyordning af tilstanden inden for Åbenrås kirke- og skolevæsen blevet bydende nødvendig.

Fra kirkelig side var man ikke uden videre tilfreds med ordningen af 1802, som havde medført *froprædikenens* delvise afskaffelse, thi man påstod, at den var blevet søgt af hovedparten af menigheden. Det skyldtes ikke i første række, at denne gudstjeneste foregik på dansk — det var jo også tilfældet efter, at den var blevet henlagt til eftermiddagen. Nej, når froprædikenen blev så stærkt besøgt, havde det sin årsag i, at kirkegængerne gerne ville forbeholde sig resten af

søndagen til deres private gøremål. Eller også var grunden den, at folk ikke mødte så pænt påklædt til denne gudstjeneste så tidligt om morgenen. Højmessens søgtes derimod fortrinsvis af det bedrestillede borgerskab, og netop i de velstillede kredse var man stærkt interesseret i froprædikenens bibeholdelse, da man bedst kunne undvære tyendet tidligt om morgenen. Enden på drøftelsen af dette problem blev den ordning, der som følge af diakonembedets nybesættelse efter Jacob Regensburgs død blev truffet i 1822. Der skulle herefter være dansk froprædiken kl. 7 i sommerhalvåret fra påske til Mikkelsdag, mens eftermiddagsgudstjenesterne skulle bevares i vintertiden.

Skolen.

Et andet punkt, der naturligt kom ind i drøftelsen, var hele forholdet mellem kirke og skole. Med skoleordningen af 13. februar 1807 havde Åbenrå som den første af hertugdømmernes byer fået indrettet et *velordnet skolevæsen*. I de mindre klasser dreves den såkaldte »indbyrdes« undervisning, som stod i høj kurs. Ved denne metode kunne et stort antal børn undervises på én gang, men undervisningen blev til gengæld let noget mekanisk og livløs. Ved hjælp af ophængte tavler med belærende tekst skulle børnene i grupper, ledet af en hjælper, under lærerens vejledning sætte sig ind i det pågældende stof. Som et eksempel på, hvor højt man skattede denne undervisningsform, kan det nævnes, at man i 1819 sendte en lærer over til garnisonsskolen i København, for at han kunne tilegne sig denne arbejdsform under divisionsadjutant von Abrahamsons kyndige vejledning. I 1827 siges lærer Hans Hansen ved den Günderoth'ske fattigskole at være den eneste, der evnede at gennemføre denne specielle undervisningsform.

Skolesproget.

Skolesproget var som i andre nordslesvigske købstæder *tysk*, men i de tre øverste klasser undervistes der i overensstemmelse med kravene i skoleloven af 24. august 1814 tillige i *dansk*. Skolekollegiet hævdede, at eleverne både blev kendt med den danske grammatik og fik lært at læse, tale og skrive sproget på rette måde. Alt i alt mente man således, at der var grund til at være tilfreds med tilstandene inden for byens skolevæsen. En klar adskillelse mellem skole og kirke, således som den var forudsat i skoleloven af 1814, havde man imidlertid ikke fået gennemført. *Diakonen* skulle også efter nyordningen af hans embedsforretninger i 1822 fortsat have 12 ugentlige under-

Otto Johann Stemann, amtmand over
Åbenrå og Løgumkloster amter
1808-29.

visningstimer i 1. (ældste) drengeklasse, nemlig 4 timer religion, 2 timer historie, 2 timer dansk, 2 timer tysk og 2 timer skriftlig tysk stil.

Men også byens hovedpræst, provst Peter Paulsen, havde nøje kontakt med skoleungdommen, idet han hver 4. søndag eftermiddag afholdt *katekisation* — overhøring —, og den foregik naturligvis på tysk. Hver onsdag fra kl. 9—10 havde han dertil katekisation i kirken for eleverne i de tre ældste klasser. Ved diakonembedets nybesættelse i 1822 ønskede provst Paulsen imidlertid, at diakonen skulle overtage katekisationen hver 4. søndag eftermiddag, men dermed opstod det spørgsmål, om diakonen, der besørgede sine gejstlige embedsforretninger på dansk, også skulle afholde katekisationen i dette sprog. Drøftelsen heraf blev endog meget indgående, idet der foreligger udtalelser fra Åbenrås kirkekollegium, der bestod af amtmand Stemann, borgmester Schow og provst Paulsen, fra generalsuperintendent Adler, kirkeprovst Callisen og fra overkonsistoriet.

De tre øvrighedspersoner i Åbenrås kirkekollegium meddeler i deres indlæg af 19. juni 1822, at katekisationen nødvendigvis må foregå på tysk. »Nok er et dansk »patois« folkesproget i vor menighed, men det er så vidt forskelligt fra det rigtige danske sprog, i hvilket katekisationen alene kan foregå med værdighed, at børnene som følge af deres ubehjælpomme modersmål næppe vil være i stand til at forstå en dansktalende lærer og i hvert fald slet ikke være i stand

til at svare ham. Da undervisnings sproget fra gammel tid er det tyske i alle byens skoler, er børnene vænnet til at tænke og udtrykke deres religiøse forestillinger og følelser i det tyske sprog. Skulle der nu katekiseres i det danske sprog, ville den uundgåelige følge blive, at byens børn holdt sig borte, og den danske katekisation ville da kun have tilgang af de få ukonfirmerede læredrenge og tjenstedrenge, der er kommet ind fra landet«. Diakonen ville så kun have 10—12 af de over 100 børn, der plejede at møde op til den tyske katekisation, og en sådan udvikling fandt kirkekollegiet ikke tilrådelig. Derfor foreslog det enten dansk eftermiddagsgudstjeneste eller tysk katekisation den pågældende 4. søndag. Hovedhindringen for en imødekommelse af diakonens ønske om at holde katekisation på dansk var altså det tyske skolesprog.

Generalsuperintendent *Adler* indrømmer i sin indstilling af 24. juli 1822, at det danske sprog nok er det almindeligst talte i Åbenrå, og derfor er de danske froprædikener og eftermiddagsgudstjenester »til nytte«. Dette gælder imidlertid ikke med hensyn til danske overhøringer, thi skolesproget er tysk, og religionsundervisningen meddeles alene på tysk. *Kirkeprovst Callisens* votum af 1. august 1822 siger så nogenlunde det samme. I Åbenrå er der mulighed for hver søndag at høre både en tysk og en dansk prædiken, men at holde katekisationer på dansk hver 4. søndag, mens den de tre andre søndage skulle foregå på tysk (det var i virkeligheden om onsdagen), var ikke tilrådeligt, så hellere en dansk eftermiddagsgudstjeneste hver 4. søndag og ingen katekisation.

Dette bifaldt overkonsistoriet, thi i Åbenrå taltes »eine Abart der dänischen Sprache«, og den var så forskellig fra skriftsproget, at beboerne ikke ville forstå dette »uden for det almindelige livs snævraste sfære«. På grund af *det tyske skolesprog* bliver ungdommen fortrolig med alle nye begreber i de tyske benævnelser for dem, og dette gælder frem for alt, når det drejer sig om det religiøse. Mens ungdommen ikke er i stand til at skrive dansk, lærer den at skrive tysk lige så godt som den skolepligtige ungdom fra de plattysktalende egne, og således er det også tilfældet med Sønderborg, Haderslev og Tønder. I ingen af de citerede udtalelser kommer tanken om en indførelse af dansk skolesprog frem. En sådan tanke lå disse mænd ganske fjern, først en national vækkelse kunne føre en sådan sag igennem.

I hvert fald hjalp regeringens reskripter af 3. februar og 23. maj 1829, som krævede oplysninger om undervisnings sproget i borger-

og almueskolerne i de sønderjyske købstæder, intetsomhelst i retning af at råde bod på det herskende misforhold. Åbenrå skolekollegiums svar på en henvendelse fra overkonsistoriet i den anledning er ligesom de tidligere anførte udtalelser fra 1822 karakteristiske for, hvorledes man nu engang så på dette spørgsmål. Det hedder heri: »I alle grænsedistrikter, hvor to sprog mødes, findes der steder, der ikke har et egentligt folkesprog, og ingen menneskelig magt formår at afhjælpe denne hemning for al folkelig dannelse. Virvarret med gensidigt krydsende sprog frembringer et »patois«, som ligger lige langt fra de ægte og ædle skriftsprog. Det er ikke forkærligheden for dette eller hint sprog, der bør bestemme undervisningssproget, men alle indbyggernes behov må træffe valget«. Lov og rettergang og hele den offentlige bestyrelse var nu engang tysk, og deres »Verkehr« gik mod syden, til de tyske stæder Flensborg, Altona, Hamborg og Riga: altså måtte tysk vælges.

Nok kunne man finde, at det var ejendommeligt i en by, hvor tre fjerdedele af beboerne talte dansk, men det var et »patois-dansk«, og børnene lærte faktisk lettere det tyske sprog end deres egentlige danske modersmål på grund af hint elendige »patois«. Der var kun én udvej ud af dette dilemma, og det var at gennemføre både dansk og tysk undervisning på alle skoletrin, således at forældrene selv kunne vælge skolesproget. Det krævede imidlertid dobbelt lærerpersonale, det vil sige dobbelte udgifter, og derfor anmodede skolekollegiet om, at den hidtidige skoleordning måtte blive bibeholdt. Det blev også tilfældet, men — som det senere skal vises — blev der i de følgende år afsat dansktimer på de større elevvers skema. Hvor effektiv den så har været, er en anden sag. Derom melder historien intet.

De forskellige skoleafdelinger.

Takket være 2000 rbdlr. af det Carstens'ske legat rådedes der omsider i årene 1835-36 bod på den frygtelige pladsmangel inden for Åbenrås skolevæsen, da den to-etagers *skolebygning* stod færdig omtrent midt i byen. Den afgav plads til *skrive- og regneskolen*, som optog elever fra alle elementærskolerne efter bestået prøve. Elevtallet lå på 70—80 og undervisningen omfattede: religion: 2 timer, bibelhistorie: 1 time, bibellæsning: 1½ time, læseøvelser: 2 timer, øvelser i skøn-skrivning: 2 timer, hoved- og tavleregning: 7½ timer, tysk sprog: 2 timer, øvelser i skriftlig stil på tysk: 4 timer, øvelser i dansk: 2 timer, almennyttigt: 2 timer, diktereøvelser: 1 time, katekisme og salmer: 2 timer og endelig sang: 1 time. For hver af læregenstandene

valgte en passende undervisningsform, hed det, snart var den »kateketisk«, snart »dialogisk« og snart »docerende«.

De tre elementærklasser fik også til huse i den nye store skolebygning. Hver af klasserne havde sin egen lærer, og fagene var: læsning, skrivning, regning, samt tale- og tænkeøvelser. Den forberedende religionsundervisning bestod i samtaler og moralske fortællinger, letforståelige salmevers og bibelsprog. Men dernæst bød man på sprogundervisning — naturligvis tysk —, anskuelighedsundervisning, tal- og tælleøvelser, samt øvelser i sang. Denne undervisning drevs enten »syntetisk« eller »analytisk«.

Pigeskolen blev i begyndelsen af 1836 flyttet fra Kirkepladsen til Nygade. Den optog piger fra de tre elementærskoler efter en prøve, almindeligvis i 9—10 års alderen, og de afsluttede skolegangen ved konfirmationsalderen. Elevtallet var i 1837 på 124, der deltes i to klasser, og undervisningen foregik i to store hold. På det ene alderstrin undervistes de to klasser i: religion, tysk og dansk sprog, geografi, skønskrivning, hoved- og tavleregning, fædrelands- og verdenshistorie, tyske og danske stiløvelser, bibellæsning og sang, mens det andet samledes sig om: religion, bibelhistorie, tysk sprog, hoved- og tavleregning, skønskrivning, bibellæsning, forberedende stiløvelse, naturlære, danske og tyske læseøvelser og sang.

Men dertil kom den *Günderoth'ske fattigskole*, som underviste ca. 100 af byens børn — både drenge og piger — fra de dårligst stillede hjem. Undervisningen varede kun fire timer dagligt og omfattede læsning, skrivning, regning og bibellæsning, samt forstandsøvelser. Når børnene evnede at læse nogenlunde rigtigt og formåede at regne »de fire specier«, måtte de om sommeren ud af skolen for at hjælpe med til familiens underhold.

Men foruden denne fattigskole fandtes der også en såkaldt *industriskole* på den Günderoth'ske stiftelse, hvor godt 40 piger lærte strikning, linnedsyning, at udbedre tøj og at spinde af uld og hør. Undervisningen ophørte, så snart pigerne var i stand til selv at strikke en strømpe, skære og sy en skjorte, samt spinde en god uld- og hørtråd, ellers måtte de blive ved til konfirmationen.

For drengene fandtes der sammesteds en *lærlingeskole*, som besøgte fire gange om ugen mellem kl. 6 og 8 aften af de ukonfirmerede håndværkerlærlinge. Den havde også ca. 40 elever, og de fik undervisning i religion, skrivning, regning og den nødvendigste geografi.

Dermed var Åbenrås undervisningsbehov imidlertid ikke dækket.

Endnu to *privatinstitutter* formåede at holde sig i live. Frk. Neumanns institut havde i 1838 bestået i henved tretten år og talte ca. 30 børn, der efter endt undervisning i læsning, skrivning, regning, hukommelsesøvelser og religion kunne søge optagelse i borgerskolens højere klasser. Det andet institut var først åbnet Mikkelsdag 1837 og lededes af frk. Delfs. Her blev der givet undervisning til piger i alderen fra 12 til 15 år fra byens bedrestillede hjem. De nye sprog, tegning og »højere« stiloøvelser dannede hovedgrundlaget for denne undervisning, der strakte sig over 12 timer hver uge. Der var dog kun 9 elever, og skolekollegiet regnede derfor med, at dette institut ville blive nødsaget til at lukke på grund af manglende tilgang.

Byens fornemste skoleafdeling var — eller burde være — *rektorklassen*, som midt i 1830'erne talte 30—40 elever. Dens undervisning var i udvidet form en fortsættelse af skrive- og regneskolens og omfattede foruden læsning, skrivning og regning fagene religion, geografi, historie, naturlære og naturhistorie, tysk, dansk, fransk, samt matematik.

Oprindeligt havde den heddet *kantorklassen*, idet den blev ledet af kantor Matthiesen, men ganske vist ikke på en særlig heldig måde. Allerede i 1812 kaldte provst Peter Paulsen den »ein sonderbares Gemisch einer Elementarschule und einer gelehrten Schule«. I botanik f. eks. lærte elever hele systemet til bunds, men i religion kun Luthers lille katekisme nødtørfigt. I historie læste de flere værker, men uden at et kompendium blev lagt til grund. Aritmetik, geometri og skøn-skrivning blev ganske forsømt. Kantor Matthiesen, der havde studeret teologi uden nogensinde at få embedseksamen, blev gjort ansvarlig for den uorden, der herskede i kantorklassen, men først i 1830 lykkedes det at bevæge ham til at søge afsked.

Kantorklassen kom herefter til at hedde rektorklassen, idet man til rektor antog teologiske kandidater. Imidlertid stod det sløjt til med aflønningen, og byen skiftede derfor rektor hele fem gange i årene 1830—45. De unge teologer søgte til de bedre aflønnede præsteembeder. Ved rektor Damms flytning til diaconembedet i Ullerup i 1842 blev undervisningsplanen udvidet med endnu et fag, nemlig engelsk. Det skete under henvisning til den store betydning, som søfarten havde for byen. Adskillige af skolens elever tog til søs og ville med Åbenrå-skibe komme til at besejle Amerikas vestkyst, som det ikke uden stolthed nævnes i skolekollegiets udtalelse om dette spørgsmål.

Ved embedets nybesættelse i 1845 kom det åbent frem, at det kneb

stærkt med *disciplinen* i rektorklassen, og man mente, at grunden hertil var den, at der kun udnævntes »litterater«, d.v.s. studerede folk, til denne skoleafdeling. Der var derfor stærke bestræbelser i gang for at få en dygtig seminarist ansat i stedet, thi hvad nyttede »litteraternes« engelsk og fransk, når de ikke formåede at opretholde disciplinen! Dette ønske blev imidlertid pure afvist, og med rektor *Nissen*, der ansattes Mikkelsdag 1845, fik man en skoleleder, der havde forudsætninger for at bedre forholdene. Han gjorde opmærksom på, at de utilfredsstillende forhold dels skyldtes, at der var forskel på de optagne elevs kundskaber, og dels, at elever fra mindrebemidlede hjem ikke havde mulighed for at anskaffe sig ordentlige hjælpemidler.

Skolekollegiet stillede sig velvilligt til rektor Nissens forslag. Fra 1846 havde man forsøgsvis en to-klasset rektorskole, og derefter fra påske 1847 en fireklasset, idet tre ekstra lærere var blevet ansat. Undervisningsplanen var da følgende, hvad sprogene angik: 1. klasse (den øverste): fransk 3 timer, engelsk 3 timer; 2. klasse: det samme timaltal for engelsk og fransk; 3. klasse: det samme med hensyn til engelsk og fransk, men dertil 2 timer dansk, der anvendtes til oversættelser til tysk af Ungdomsvennen, skriftlige og mundtlige grammatiske øvelser; 4. klasse eller begynderklassen: 3 timer dansk.

Rektor Nissens plan gav imidlertid anledning til en heftig *skolestrid* i Åbenrå. Allerede ved den første deling af rektorklassen havde ni forældrepar protesteret, og i løbet af 1847 tiltog protesterne. Rektor Nissen ydedes ganske vist »den fuldstændigste anerkendelse som udmærket skolemand«, så der var ikke tale om en personlig forfølgelse. Det, man derimod var utilfreds med, var den sociale slagside, som den nye skoleordning for rektorklassen ville resultere i. Tanken var nemlig den, at eleverne fra skrive- og regneskolen som hidtil skulle kunne optages i rektorskolens nederste klasser, men hvis man ville have sin søn i de to øverste klasser af rektorskolen, måtte der erlægges et ekstra skolegebyr på 10 rdlr. pr. elev om året.

Frederik Fischer åbnede »Apenrader Ugeblad«s spalter for den fremsatte kritik, thi - som han skriver - »iblandt alle offentlige anliggender gives vel næppe ét, der mere griber ind i enhver enkelts forhold end netop skolevæsenet«. At der også skulle ligge noget nationalpolitisk bagved, fremgår ikke af indlæggene i den førte diskussion, men ser man navnene på skolekollegiets medlemmer i 1847: Stemann, Rehhoff, Schow, Bruhn, Ahlmann, Hartmeier, Suadicani, er der ingen tvivl om, i hvilken lejr de var at finde. Det sidste, der skete i sagen.

Peter Paulsen, hovedpræst og provst i Åbenrå fra 1811 til 1837, da han blev provst i Altona. Hans fader havde været diakon i Åbenrå i 1780'erne.

var da også, at den provisoriske regering i slutningen af 1848 bifaldt delingen af rektorklassen i Åbenrå. Dette fik imidlertid ingen praktisk betydning, da både skolekollegiet og rektor blev afsat efter Treårskrigenes ophør.

Provst Peter Paulsen.

Det kirkelige liv i Åbenrå prægedes i begyndelsen af århundredskiftet af rationalismens kristendomssyn, idet provst *Peter Paulsen* kan anses for at have været en af landsdelens fornemste repræsentanter for denne retning. Ganske vist havde rationalismen allerede haft sin højeste blomstring, inden provst Paulsen i 1811 kom til Åbenrå, men ikke desmindre fortsatte han uførtrodet inden for det skema, han som ung havde tilegnet sig. Han var ikke for intet generalsuperintendent Adlers nære kampfælle og åndsbeslægtede.

Noget af det vigtigste for rationalisterne var *oplysningen*. Hvis først den blev almindelig — og hertil skulle ikke mindst skolevæsenet hjælpe — så ville der være givet fri bane for en efterlevelse af kristendommens moralske krav, »thi al dyd beror på kundskab; den, som var viis, bliver nødvendigvis også dydig og god«, mens omvendt »fordomme og skadelig overtro« groede frodigst, hvor en slet opdragelse og dårlig undervisning bredte sig som andet ugræs. Denne

opfattelse danner baggrund for provst Paulsens ihærdige arbejde for en videreudbygning af skoleordningen af 1807.

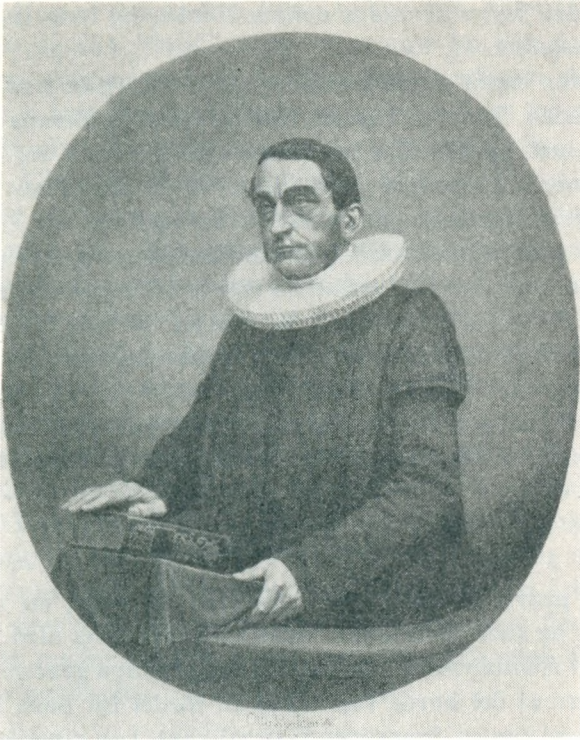
Men der var andet og mere at tage sig til for en mand, der som rationalist agtede at gøre »nytte« i det samfund, han tilhørte. Således fik han udvirket, at der skaffedes midler til en gennemgribende *restaurering af Skt. Nikolai kirke*. Herved fik kirken i hovedtrækkene det præg, som den — bortset fra tårnet — beholdt indtil den gennemgribende restaurering i 1950'erne.

Også kirkegården omkring kirken blev nedlagt i hans embedsperiode og omdannet til Kirkepladsen. I stedet indviedes i 1826 den *ny kirkegård* vest for byen ved Forstallé. Her var der så rigelig plads, at kirkegården, med senere udvidelser, sidenhen har været tilstrækkelig til byens behov.

En række sociale gøremål optog ligeledes provst Paulsen stærkt. Han fik oprettet en *enkekasse*, der skulle afhjælpe den værste nød blandt byens enligstillede kvinder. Men kronen på hans værk blev dog *Sparekassen for Åbenrå by og amt* i 1818. Fattigdom og megen nød var jo fulgt efter nederlaget, og et middel til at afhjælpe denne måtte sparsommeligheden være. En opdragelse til sparsommelighed måtte da være idealet, og hertil skulle sparekasserne tjene. Et bevis for, hvor ivrig provst Paulsen var for sagen, er den kendsgerning, at Åbenrå efter Frederiksberg ved Slesvig var det første sted mellem Ejder og Kongeå, som fik sin egen sparekasse, og herfra bredte bevægelsen sig videre til de øvrige sønderjyske byer.

Da generalsuperintendent *Adler* for sidste gang var på *visitats* i byen, betegnede han Åbenrå provsti som det sted i hertugdømmerne, hvor der fandtes flest »værdige« præster og flest »dygtige« skolelærere, og dermed er naturligvis ment, at man her var nået videst med hensyn til virkeliggørelsen af rationalismens idealer. Manden bag dette arbejde var provst Paulsen. Én gang hver sommer siden 1819 samlede han provstiets præster til et *konvent*, hvor han og ligesindede kunne fremføre tanker til fremme af den sag, der lå dem på sinde. En *læsekreds*, som udgjordes af provstiets præster, skulle sørge for »nyttige« bøger til deres videreuddannelse. I veludformede prædikener gav provsten atter og atter udtryk for *troen på fremskridtet* og på, at øget oplysning ville føre til et »lysere« kristendomssyn. Derfor kunne han også støtte bibelselskabet og missionstanken — vel at mærke efter, at missionselskabet havde forpligtet sig til kun at udsende veluddannede teologer.

I anledning af reformationsjubilæet i 1817 udtrykte provst Paulsen

Johs. Andreas Rehhoff, hovedpræst og provst i Åbenrå fra 1837. Han var en betydelig personlighed, der samlede en stor menighed om sig. Han var slesvig-holstener og blev 1848 superintendent for den dansktalende del af Slesvig. 1850 blev han afskediget og blev det følgende år præst i Hamborg, hvor han døde 1883.

sin glæde over, at »ægte religionsfilosofi og grundig teologisk lærdom« nu sad i højsædet og garanterede »vor kirkes frihed for alle menneskelige indslag«. Det gjaldt om også i fremtiden at holde læren ren for »forfængelige menneskesætninger, der kunne pine sindet, forvirre samvittigheden og formørke livet«. Men just i det samme år fremstod *Claus Harms* nede i Kiel med sin kraftige fordømmelse af rationalismen. Provst Paulsen havde tænkt sig, at pastor Peter Kier i Øster Løgum skulle forfatte et modskrift imod Harms, men det blev ikke til noget. Denne opgave påtog den altid skrivelystne *A. W. Neuber* sig derimod. Det blev skriftet »*Religion und Sittlichkeit*« 1818, hvori det hævdes, at mennesket simpelthen er nødt til at gøre Guds vilje, fordi der intet er eller kan ske uden Guds vilje. En dybere for-

ståelse for det Ondes eksistens evnede Neuber og hans meningsfæller ikke at præstere.

Men Harms vandt meningsfæller over det ganske land. Tiden var blevet en anden. Provst Paulsens ven, borgmester Bendix Schow, var blevet gammel og affældig og ventede på døden. Den tredie af de toneangivende i Åbenrå på den tid, A. W. Neuber, blev i 1835 fradømt sit fysikatsembede på grund af besvigelser. Og i landsdelens folkelige liv gjorde den dansk-tyske modsætning sig stadig mere gældende. Også over for det nationale røre stod *provsten* fremmed, og det kan vel derfor ikke undre, at han nogen tid efter sit 25-års jubilæum som »religionslærer« ønskede at kunne begynde på ny et andet sted. Han *flyttede* i 1837 til *Altona*, hvor resten af hans livsvirke faldt, uden at han dog derfor nogensinde glemte årene i sin barndoms og manddoms by. De unge års lyssyn var nu forvandlet til skuffelse og tristhed.

Provst Rehhoff.

Den nye provst hed *Johannes Andreas Rehhoff*, en mand i sin bedste alder og som barnefødt i Tønder lige fortrolig med både dansk og tysk. Det fremhævedes udtrykkeligt af den nye generalsuperintendent Callisen, at det burde veje tungt til fordel for hans kandidatur. Men dertil var han en fremragende prædikant, han prædikede »kristelig kraftigt og tiltrækkende« og havde i sine tidligere embeder samlet en meget stor tilhørerskare. Det er den nye forkyndelse i overensstemmelse med den kirkelige vækkelse, der var blevet en frugt af røret omkring Claus Harms. Det er vel karakteristisk, at, mens der i arkiverne henligger et meget stort skriftligt materiale fra provst Paulsens hånd, er det mere beskedent, hvad provst Rehhoff har efterladt sig. Han var mere end nogen anden den ildfulde forkynder, og hvad han har fået trykt er opbyggelige skrifter, først og fremmest en »Seemannsbüchlein« til belæring og formaning for byens mange søfolk og 18 prædikener, 10 om Fadervor og 8 om den fortabte søn.

De mange offentlige gøremål, som forgængereren havde påtaget sig, overlod Rehhoff til andre. Han fik ovenikøbet allerede i 1839 en del af hovedpræstens embedsforretninger læsset over på diakonen, således at katekisationerne i kirken samt fastegudstjenester og vielser fra nu af deltes ligeligt mellem byens to præster. Den rationalistiske formands store interesse og ansvar for skolegerning og for de unges formelle oplæring har Rehhoff og ligesindede da næppe næret.

Som præst og forkynder samlede Rehhoff derimod en stor menig-

hed om sig. Han er måske den sidste tysktalende *prædikant*, der har formået at fylde Skt. Nikolai kirke. Men over for den danske folkelige vækkelse, der netop kom kraftigere og kraftigere frem i hans præstetid, stod han fremmed. Han var ikke for intet fra sine universitetsår medlem af Kieler-studenternes »Corps Holsatia«. Et Slesvig-Holsten fra Elben til Kongeå var hans fædreland. Det kom bl. a. tydeligt frem, da Kristen Kold meldte sig hos ham for at søge embede som lærer. Da Kold talte om »folkeåndens vækkelse«, måtte Reh hoff skarpt tage afstand fra en sådan tanke.

I det hele blev Reh hoff netop på grund af sin evne til at samle en stor kreds om sig af de danske oppositionsledere anset for at være deres farligste modstander. Der er meget, der tyder på, at han heller ikke i sin egenskab af provst har holdt sig tilbage, når det gjaldt om at *fremme tyskhedens sag*. Ude i landsognene blev han således beskyldt for at tilskynde de lokale embedsmænd til at omgå sprogreskriptet af 14. maj 1840, der havde gjort det danske sprog til administrationsprog overalt, hvor det i forvejen var kirke- og skolesprog.

På baggrund af dette kan det ikke undre, at han i kraft af sin position og overbevisning måtte blive en anstødssten for mange, da det væbnede opgør mellem dansk og tysk satte skel i det gamle grænselands befolkning.

Søbad og rådhus

En af Åbenrås idérigeste mænd var dr. *August Wilhelm Neuber*, der var blevet fysikus her i 1811. Han havde sindet åbent for alt nyt, der var fremme i tiden, ja, havde vel flere interesser end folk i almindelighed. Han besad tillige noget af en poetisk åre, skrev således flere hyldestdigte til kongehuset. Stjernernes og himmellegemernes gang fulgte han nøje, ligesom han foretog daglige observationer af vejret og indsamlede herved et materiale, som udnyttedes af de videnskabeligt arbejdende meteorologer.

Noget nyt inden for hans eget fag, medicinen, var *badesagen*, og Neuber er blevet en af de første og mest ivrige forkæmpere for denne idé. Allerede i 1813 fik han rejst et badehus ved den yderste ende af skibbroen. Det rummede kun to små badekabiner, et til varme og et til kolde bade, men i 1818 lod han det udvide, således at det kom til at bestå af fire rummelige værelser. Det gamle badehus blev altimens anvendt til »svovl- og stålbade«.

Internationalt søbad.

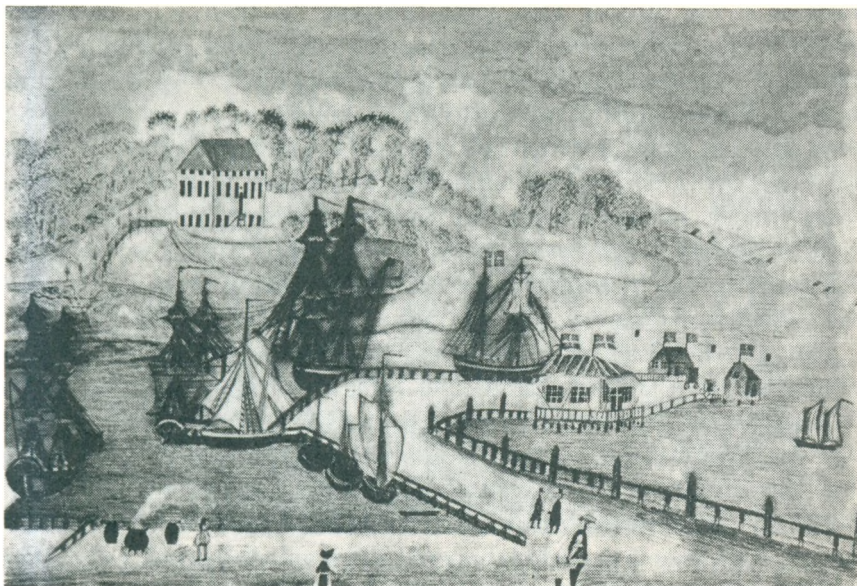
Men ikke tilfreds hermed lykkedes det Neuber at skaffe sig ørenlyd for en plan, der gik ud på intet mindre end at gøre Åbenrå til et *internationalt søbadested*. Under udfoldelse af alle sine besnærende egenskaber vandt han borgmesteren, magistraten, amtmanden, byens velsituerede borgere, ja, en række af landets mest fremtrædende mænd for sit store projekt, der kun kunne virkeliggøres, dersom der stod betydelige pengemidler bag foretagendet. Der skulle bygges et større badehus, anskaffes badevogne, som badegæsterne kunne køre ud til vandet i, og desuden var der planlagt et stort »selskabs- og boldhus«, med tilhørende park, således som man kendte det fra de store kursteder længere sydpå. Det skulle ligge foran Jørgensgård skov, hvor terrænet skrånede sydvendt ned mod havnen og fjorden. Magistraten gav anvisning på stedet, og amtmanden sørgede for anlæg af stier og udkigspladser i skoven. De bekendte »Oldemors Trapper« er et minde om dette arbejde.

Allerede i 1817 indsendte Neuber en redegørelse for projektet til kongen, og da Frederik 6. noget senere på året gæstede Åbenrå, blev han så interesseret, at han indskød 2.000 rbdlr. som sit bidrag til planens virkeliggørelse. Ved aktietegning skaffedes i Åbenrå yderligere 2.400 rbdlr. Endnu langt flere penge var dog nødvendige, og da aktietegningen ude i landet gik noget trægt, bevilgede kongen et lån på 4.000 rbdlr. Det var derfor en selvfølge, at selskabshuset kom til at hedde »Frederikslust« eller »Friedrichslust«, da det i 1820 stod færdigt. Af en samtidig skildres det som en toetagers, grundmuret bygning ved indgangen til Jørgensgård skov, omtrent 100 skridt fra stranden. »Her er intet sparet for at gøre indretningen elegant. Foran huset er et engelsk blomsteranlæg. I kælderetagen de »økonomiske« værelser. Man går op ad en smuk stentrappes og træder ind i en pompøs dansesal, der går gennem begge etager og som har et hvælvet loft. De otte alen høje vinduer med et passende draperi af gardiner, den skønne genlyd fra det hvælvede loft, det pyntelige galleri for musikpersonalet og de simple smagfulde møbler gør denne til en af de smukkeste balsale, jeg har set. Seks mindre værelser i øverste og underste etage til spillepartier, særskilte selskabssamkvem osv. synes at give tilstrækkelig plads for et talrigt besøg af badegæster.«

Men succesen udeblev trods alt. Neubers drøm om, at hans etablissement skulle blive et fælles samlingssted for alle dannede fra kongeriget og hertugdømmerne og være med til at mildne den allerede mærkbare spænding mellem »de egentlige danskere og slesvig-

Fra Rawerts rejse. Billedet er dateret 24. august 1819 og har følgende tekst: „En Deel af Havnen, med Badehusene ved Apenrøde“.

Farvelagt tegning fra omkring 1825. Den viser „Frederiksstyst“, skibbroen med dens forskellige mindre bygninger og skibene i havnen.

holstenerne« gik ikke i opfyldelse. Apenrade blev ikke — som han havde proklameret — et Nordens Athen. Badegæsterne holdt sig stort set borte og det til trods for, at Neuber ikke havde sparet sig, når det gjaldt om at tilrettelægge festligheder og skaffe underholdning af forskellig art for de besøgende. Der blev arrangeret køreture til natur-skønne steder på Løjtland, foretaget sejlture over fjorden til Laks-mølle, foranstaltet hjorteskydning, bålfejer, illuminering af selskabs-huset m. m. Der var middag hos Hartmeyer, byens fornemste værts-hus, hvis indehaver helt siden 1783 mod en årlig afgift havde eneret på udskænkning af vin, og der var bal om aftenen hos madam Rud-beck. Men intet hjalp. Tiden var endnu ikke moden til det store pro-jekt, og »Apenrader Seebad« blev ikke, som mange havde håbet, en ny indtægtskilde for byen. Tværtimod viste driftsregnskabet et sta-digt voksende *underskud*. Direktionen indkaldte derfor aktionærerne til en ekstraordinær generalforsamling den 10. marts 1826, hvor det blev besluttet at ophæve selskabet.

Selskabets likvidation og det nye rådhus.

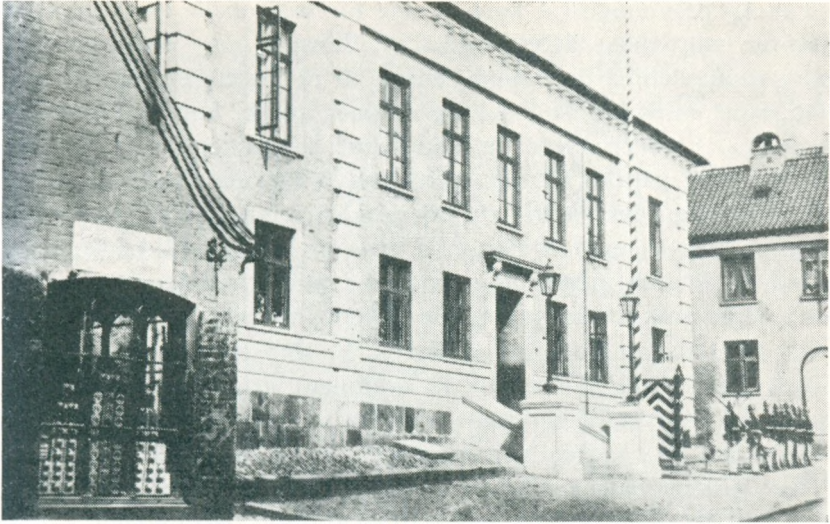
Kun få dage senere, den 5. april 1826, sendte magistraten en an-søgning af sted til København, hvori den bad om tilladelse til opfø-

relse af et *nyt rådhus*. Den gamle bygning fra tiden efter den store brand i 1610 var så brøstfældig, at byens vise mænd i flere år havde haft deres møder henlagt til borgmesterens privatbolig, den »gamle borgmestergård« i Slotsgade. Hidtil var alle planer om et nyt rådhus strandet som følge af de dårlige økonomiske tilstande efter den tabte krig. Det lyder derfor helt mærkeligt, at Åbenrå magistrat pludselig giver udtryk for optimisme med hensyn til byens finansielle situation. Byen havde genvundet meget af sin gamle handel, og skibsfarten var stigende, hvorfor man mente det forsvarligt at gå i gang med det påtænkte byggeri.

Når det ellers så triste billede af fattigdom nu blev erstattet af en skildring i lyse farver, skyldtes det først og fremmest ønsket om at få afviklet det Neuber'ske projekt på en sådan måde, at en del af de mange penge kunne reddes. Hvad man gerne skulle have ind, var kongens indskud på 2.000 rbdlr. og de 2.400 rbdlr., som byens egne borgere — deriblandt magistratens medlemmer — havde stående. Nogen hovedpine har spekulationerne i den anledning nok voldt, ikke mindst for borgmester Bendix Schow, der stedse havde været Neubers faste støtte. Den mand, der klarede problemet for bystyrets mænd, var *bygmester Peter Callesen*, der påtog sig at nedrive »Frederikslyst«, således at materialerne herfra kunne benyttes til opførelsen af det nye rådhus.

Man erhvervede nabogrunden til byens gamle brøstfældige hus, hvorved man kom til at disponere over en så bred gadefront, at det nye rådhus i modsætning til det hidtidige gavlhus kunne blive et anseeligt langhus. Fra bygningsinspektør *Wilhelm Friedrich Meyer* i Slesvig fik man tilsendt to skitser for det påtænkte byggeri. I mangt og meget mindede forslagene om det nedrevne »Frederikslyst«, som Meyer muligvis også har været mester for. Begge de to tegninger var gennemført symmetriske med hoveddør i midten af nederste stokværk og to vinduer til hver side. Øverste stokværk havde fem vinduer, der nøje korresponderede med vinduer og dør i nederste stokværk. Men det større rids A var udført med en kraftig, fremspringende midterrisalit, der dog virker noget usammenarbejdet med bygnings hele.

De to tegninger blev sammen med sagens øvrige akter indsendt til godkendelse i tyske kancelli i København, hvor man imidlertid lod tidens kendteste arkitekt, den kgl. *overbygningsdirektør og konferensråd C. F. Hansen* udtale sig om forslagene. Helt efter hans smag var Meyers to rids ikke, men hans rids B kunne dog anvendes, dersom

Åbenrås nye rådhus er bygget af Peter Callesen efter tegning af den kendte arkitekt C. F. Hansen. Det blev indviet på dronning Mariæ fødselsdag den 28. oktober 1830.

nederste stokværk gjordes en alen lavere. Bygningen ville herved vinde i breddevirkning. En fuldt udarbejdet skitse viste, hvorledes C. F. Hansen kunne tænke sig Meyers rids udført, men ikke helt tilfreds hermed udarbejdede den kgl. overbygningsdirektør et helt nyt forslag til det påtænkte rådhus. Var det blevet ført ud i livet, ville Åbenrå have kunnet opvise et af denne store arkitekts karakteristiske bygningsværker, idet hans forslag nærmest må anses for at være en variation af det facadeskema, han tidligere havde anvendt på Metropolanskolen i København. C. F. Hansens stilpræg var først og fremmest påvirket af bygningsværker fra det antikke Rom og renaissance-tidens Italien, og i så henseende er hans eget forslag et typisk eksempel på, hvad han forstod ved nyklassicisme. Tydeligt adskilt ved rustika og ved forskellige vinduestyper er bygningen opdelt i to sidepartier omkring et bredt midterparti, der i øverste etage er forsynet med fem meget høje, rundbuede vinduer, mens sidepartierne hver for sig må nøjes med et noget mindre vindue. Den græske trekantgavl er forsvundet og erstattet af en overligger, der er langt mere karakteristisk for empire-tidens byggeri. I nederste stokværk er vinduerne overalt langt mindre, ligesom det var tanken, at midterpartiet skulle have kvadret murværk, mens de øvrige murflader skulle pudses med mørtel af brunlig-grålig farve.

For Åbenrås magistrat kom de nye forslag ganske overrumplende. Nok var man yderst tilfreds med C. F. Hansens mere hensigtsmæssige indre rumopdeling, men med hensyn til rådhusets façadeskema var man, i det mindste hvad dør og vinduer angik, bundet af materialerne fra »Frederikslyst«, og hele denne baggrund havde C. F. Hansen jo været ganske ukendt med. Endnu engang måtte man ty til Peter Callesen, der vovede sig ud med en udtalelse om, at overbygningsdirektørens eget forslag ville give en mindre solid bygning på grund af de fem meget høje vinduer i midterpartiets øverste stovværk. Også omkostningerne mente Callesen måtte virke afskrækkende.

En tilrettevisning af den art lod C. F. Hansen selvsagt ikke ubesvaret. Nok bøjede han sig for det argument, at Åbenrå magistrat var bundet af de ledigtblevne materialer fra selskabshuset, men samtidig undlod han ikke at fremhæve ubetimeligheden af, at man havde ladet Peter Callesen både nedbryde ejendommen og forestå takseringen af materialet, ligesom man havde overladt ham beregningen af samtlige omkostninger i stedet for at lade afholde offentlig licitation. Nu var det imidlertid for sent at foretage et tilbagetog, og han anbefalede, at magistraten fortsat holdt sig til Peter Callesen, som man »så tilidsfuldt« havde bundet sig til, og appellerede til hans »så højt priste retskaffenhed og kundskaber«. Sammen med disse syrligheder oversendte C. F. Hansen et tredje forslag til det nye rådhus, hvori — som han selv skrev — »den arkitektoniske udsmykning« på hans tidligere forslag var fjernet. Vinduerne og døren tilpassedes efter materialerne fra »Frederikslyst«, dog således, at vinduerne i stueetagen afkortedes med de underste ruder. Med dette forslag, der er dateret den 16. februar 1828, kunne rådhusbyggeriet da omsider gå i gang. Det blev i sandhed en stor dag i den lille bys ellers så stille tilværelse, da det nye rådhus blev indviet den 28. oktober 1830.

Det nye rådhus i Frederikslyst blev bygget i
Årrene 1826-30, og kostede ialt 18862 r. 73 s.

<i>Efterskøn for frendstiftet (det Nordre)</i>	<i>4320 r.</i>
<i>for det nye rådhus</i>	<i>66 s.</i>
<i>Efterskøn for det Søndre stift</i>	<i>1280 s.</i>
<i>Efterskøn for det Søndre stift</i>	<i>41 r. 50 s.</i>
<i>Afgang for den nye bygning</i>	<i>1780 s.</i>
<i>for den nye bygning</i>	<i>667 r. 74 s.</i>
<i>Ministerens Placering for Byggen</i>	<i>9484 r. 93 s.</i>
<i>for den nye bygning</i>	<i>1221 r. 81 s.</i>
	<hr/>
	<i>18862 r. 73 s.</i>

Frederik Fischer var meget interesseret i sin bys historie, og der findes fra hans hånd mange historiske optegnelser. Her ses hans redegørelse for bygningen af det nye rådhus, som ialt kostede 18.862 rigsbankdaler og 73 skilling. Købesummen for „Frederikslust“ var 4320 rigsbankdaler. Brønden uden for rådhuset havde kostet godt 667 rigsbankdaler.

Politisk uro

For Åbenrås nu aldrende borgmester betød indvielsen af byens nye rådhus kronen på et langt livsværk. Helt siden den 7. september 1805 havde han forestået bystyret og fulgt sin bys udvikling i sorg som i glæde, i krig og i fred. Den kgl. statholder prins Carl af Hessen havde derfor foreslået magistraten at fastlægge indvielsesdatoen til borgmesterens 25-års jubilæum, men Bendix Schow ønskede som tronens loyale embedsmand, at højtideligheden skulle foregå på dronning Mariæ og hendes datter prinsesse Carolines fælles fødselsdag den 28. oktober.

Selv om der næppe kan være tvivl om, at borgmester Bendix Schow mente det ærligt med sin loyalitetsfølelse, havde han i sine yngre dage haft et noget friere syn på statens ledelse. Dengang var med afslutningen på de langvarige revolutions- og Napoleons-krige en ny epoke i Europas historie blevet indledet. Det danske monarki, der havde været blandt taberne i det storpolitiske spil, blev også berørt af denne udvikling, thi et af resultaterne på Wiener-kongressen

1814—15 blev oprettelsen af det tyske forbund, hvortil den danske konges lande Holsten og Lauenborg regnedes. Ifølge forbundsforfatningen af 1815 skulle der indrettes stænderforsamlinger i de enkelte medlemslande, og i august 1816 blev der derfor indkaldt en særlig forfatningskommission for Holsten. I den anledning vedtog det slesvig-holstenske ridderskab en forestilling til kongen, udarbejdet af den tysk-nationale professor Dahlmann i Kiel. Borgmester Bendix Schow blev da ivrig for, at også købstæderne kom med. Det var det liberale borgerskabs ønske om, at også hertugdømmet Slesvig måtte få en stænderforfatning sammen med eller ligesom Holsten, og dette andragende begrundedes med, at de to områder igennem århundreder havde været administrativt forenede.

Åbenrå magistrats *petition til regeringen* var således Bendix Schows værk. Hans hjem var samlingsstedet for alle byens politisk interesserede. Nok overså man ikke i den åbenråske petitionsskrivelse hertugdømmet Slesvigs særlige »politiske forhold«, men man undlod heller ikke at gøre opmærksom på, at »forbindelsen mellem de to hertugdømmer aldrig var blevet ophævet«. End ikke begivenhederne i 1721, da de gottorpske landsdele — i hvert fald efter petitionsmændenes opfattelse — var blevet indlemmede i den kongelige andel af Slesvig, havde ændret noget i så henseende. Magistraten ville imidlertid ikke påberåbe sig tidligere rettigheder, men blot henlede Kongelig Majestæts opmærksomhed på de følelser, der rørte sig »i enhver redelig slesvigbryst, dersom det gamle bånd [mellem Slesvig og Holsten] blev revet over, og den forbindelse, der støttede sig på lige rettigheder, blev truet ved, at den ene del blev foretrukket«.

Klart og utvetydigt var der her givet udtryk for en *slesvig-holstensk samhørighedsfølelse* og tillige for ønsket om en liberal kurs i statsstyrelsen, men det vil være fejlagtigt uden videre at tyde de indsendte petitioner fra de sønderjyske byer som vidnesbyrd om en politisk slesvig-holstenisme med et videregående statsligt sigte. Om nogen folkebevægelse var der endnu ikke tale, så meget mere som datidens ledende mænd inden for bystyret kun udgjorde en snæver kreds. Ikke des mindre vakte de indsendte petitioner regeringens og i særdeleshed *Frederik 6.s utilfredshed*. Navnlig var det kongen ubehageligt, at nogle af hans embedsmænd, deriblandt altså også borgmester Bendix Schow, havde deltaget i petitionsbevægelsen. Denne er da vist også blevet klar over, at han for fremtiden gjorde bedst i at holde sig på afstand af alle politiske rørelser. Det faldt ham så meget lettere, som

hele den politiske udvikling i Europa i 1820'erne gik i udpræget reaktionær retning.

Kommunale opgaver — Hjelmhaverne.

I stedet kastede borgmester Bendix Schow sig over løsningen af en række kommunale opgaver, af hvilke gadernes brolægning og opførelsen af rådhuset allerede er nævnt. Han spillede også en ledende rolle ved oprettelsen af sparekassen og indretningen af den nye kirkegård. Noget helt nyt i tiden var anlægget af *kolonihaverne på* de tidligere *Hjelmkobler*. En foregangsmand på dette felt var den kgl. statholder, landgreve Carl af Hessen, der havde fået indrettet nogle haver ved Slesvigs Altstadt, de første kolonihaver nord for Ejderen. I 1821 opfordrede han i en rundskrivelse hertugdømmernes magistrater til at efterfølge dette initiativ, og man tog straks sagen op til behandling i Åbenrå. Oprindeligt var det tanken, at haverne skulle anlægges ved Nørreskoven, hvor skovvæsenet afgav jord til formålet, men da den fandtes uegnet til havebrug, stillede byen Hjelmkoblerne til rådighed for anlægget. Det har siden vist sig, at valget af netop dette sted var særdeles vellykket. Statutterne for havekolonien forelå udarbejdede den 1. marts 1831, og trods flere udvidelser af det oprindelige areal, har det vist aldrig skortet på liebhavere.

Det havde således ikke manglet på handlekraft i *Bendix Schows* borgmestertid, men derover glemte man aldrig hans klogskab og mod, dengang da han i sine unge år varetog byens tarv, mens franske, spanske og til sidst russiske tropper huserede her. Alle byens deputerede gik derfor kraftigt ind for hans forbliven i Åbenrå, da han i 1827 i en ansøgning om lønforhøjelse var kommet ind på muligheden for forflyttelse. »Det ville smerte de fleste af Åbenrås borgere, dersom han skulle blive nødt til at forlade byen. Det er alles ønske at beholde ham, da hans gode vilje til at hjælpe, hvor han kan — selv med opofrelse af sin egen formue — ytrer sig utrætteligt. En sådan egenskab kan kun bidrage til helhedens vel«.

Man forstår efter dette, at hjertelig hyldest blev ham til del på hans 25-års jubilæumsdag den 7. september 1830. I taknemmelighed over hans virke til gavn for det lille bysamfund overrakte Åbenrås senatorer og deputerede ham en sølvpokal med inskription, og om aftenen satte folk af egen tilskyndelse lys i vinduerne. Ved rådhusets indvielse en god måneds tid senere havde borgmester Bendix Schow lejlighed til offentligt at fremsætte sin tak til sine medborgere og til

at foreholde dem nødvendigheden af borgerdyd og borgersind i tiden fremover.

Forfatningsrøret 1830.

Besindighed krævedes, thi med *julirevolutionen 1830* i Frankrigs urolige hovedstad var der atter engang givet signal til et røre, som formåede at sætte sindene i bevægelse langt ud over dette lands grænser. Det fik *Uwe Jens Lornsen* til at skrive pjecen »Ueber das Verfassungswerk in Schleswigholstein«, hvori der for første gang skitseredes et politisk program for slesvig-holstenismen.

Under forsøget på at få dette skrift spredt ud over hertugdømmerne, kom det til et meget betegnende intermezzo i Åbenrå, idet den unge Kieler historiker A. L. J. Michelsen i et brev af 9. november anmodede borgmester Bendix Schow om at være behjælpelig hermed. Han mindede borgmesteren om, hvorledes dennes hjem omkring 1816 havde været samlingssted for mennesker, der drøftede hertugdømmernes anliggender. »Netop i Deres hjem er der ganske tidligt gået et lys op for mig, eller i det mindste vakt en rigtigere følelse for stat og folkeliv, thi mere kunne det ikke være i min daværende alder. Jeg hørte hos Dem frisindet underholdning, var altid til stede ved oplæsningen af Kieler Blætter, hvoraf hvert hæfte blev hilst med jubel, og meget af M. Arndts skrifter gemte jeg i mit hjerte«. Og Michelsen mindede videre Schow om dennes arbejde for petitionssagen i vinteren 1816—17, og nu gjaldt det i virkeligheden det samme, nemlig Slesvigs og Holstens ukrænkelige enhed.

Men *Schows svar* blev *negativt*. Ikke blot hindrede hans stilling som embedsmand ham i at tage del, men tiden var også uskikket til enhver forandring, planen var ordensstridig — og han spurgte direkte: »Man vil dog vel ikke udbrede lignende uroligheder i vort elskede fædreland som dem i Belgien?«. Her var der i sommerens løb udbrudt blodig revolution. Borgmesterens stilling var med andre ord helt igennem loyal, en indstilling, som hans fremrykkede alder vel også har befordret.

Hans Kopperholdt.

Den mand, der påtog sig fordelingen af Lornsens pjece, var byens redaktør *Hans Kopperholdt*, en mand af borgerskabets midte. Allerede hans fader havde deltaget i de sociale uroligheder, der herhjemme fandt sted på den store franske revolutions tid. Under de vanskelige krigsår var hans forretning gået fallit, og da sønnen var vokset

til, formåede heller ikke han at klare sig økonomisk. I denne situation ansøgte han da regeringen om et privilegium på at udsende et blad i Åbenrå, hvor der mærkeligt nok endnu ingen aviser udkom, skønt de andre nordslesvigske købstæder forlængst havde deres egne små »intelligensblade«. Magistraten anbefalede hans ansøgning, og den 26. april 1825 fik Kopperholdt sit privilegium som bladudgiver.

Ved udsendelsen af bladet, som kom til at hedde *Allgemeines Wochenblatt*, måtte Kopperholdt dog samarbejde med bogtrykker Rathje, som kort tid før havde opnået privilegium som Åbenrås eneste bogtrykker. Der måtte derfor indgås en fast aftale mellem de to om vilkårene for samarbejdet. 6 mark kurant var bogtrykkerens betaling for hvert oplag under 300 eksemplarer. Papiret skulle Kopperholdt selv levere, ligesom hans manuskripter skulle være korrekte og læselige, men til gengæld skulle Rathje holde en reservespalte rede til indrykning af stof, som lige på det sidste ankom med posten fra Hamborg. Resultatet af dette samarbejde blev et lille nyhedsblad, der i årene 1825—39 bragte Åbenrå og omegn handelsefterretninger og skibslisters såvel som bekendtgørelser fra øvrigheden og private annoncer. Resten af pladsen blev anvendt til optagelse af tilfældige nyheder fra København og andre byer i kongeriget eller af udklip fra forskellige af samtidens tyske aviser. Også mærkelige fænomener, rejsebeskrivelser og moralske fortællinger fyldte godt op i bladets spalter, men om nogen bestemt tendens var der i de første år ikke tale.

Det betød vel ikke, at Kopperholdt var ganske uden interesse for tidens politiske spørgsmål. Snarere skyldtes bladets farveløse præg det ret strenge tilsyn, der førtes med den slesvigske presse i årene efter udstedelsen af forordningen af 22. februar 1820. Ethvert trykt skrift skulle ifølge denne forelægges politimesteren forud for bladets omdeling, og politiovrigheden i Åbenrå var på den tid borgmester Bendix Schow. Selv om han havde afvist professor A. L. J. Michelsens opfordring til at deltage i omdelingen af Lornsens programskrift, hindrede han ikke Kopperholdt i at bringe en omtale af skriftet i *Allgemeines Wochenblatt* for 8. november.

Kopperholdt skrev heri, at de slesvigske byer mindst af alle måtte stå tilbage nu, da Holsten sikkert får en forfatning. »For Slesvigs vedkommende kan der ovenfra rejses en tvivl [som følge af landsdelens statsretslige stilling], som vi nedenfra ikke må lade komme frem«. I det følgende nummer af bladet, den 11. november, skrev Kopperholdt yderligere, at Lornsens skrift havde »skabt en stærk bevægelse«. Det havde tændt et lys for slesvig-holstenerne over deres

vigtigste anliggende, et lys, som aldrig mere kan slukkes. Højt og almindeligt udtales det ønske, at begge hertugdømmer i fællesskab skal have en repræsentativ forfatning. Og hvorfor skulle kongen, der er en fader for sine undersåtter og oplysningens vigtigste beforder, ikke gerne høre et elsket folks ønsker, som det frembærer, idet det beder om en bedre indretning af statshusholdningen. »Gud bevare kongen!« slutter Kopperholdt.

Schow modtog omgående en reprimande, fordi han havde tilladt, at slige skriverier blev offentliggjort. Der skulle holdes forhør over redaktøren, og denne erklærede heri, at han under læsningen af Lornsens skrift havde fået den overbevisning, at en repræsentativ forfatning måtte få lykkelige virkninger for de to hertugdømmer. Forfatteren — nemlig Lornsen — var en høj kongelig embedsmand, og han havde derfor fået den opfattelse, at regeringen ikke havde noget imod en fri forfatning. Det blev endvidere oplyst, at Kopperholdts artikel byggede på en følgeskrivelse, som professor Michelsen havde vedlagt de tilsendte eksemplarer af Lornsens pjece, og man frafaldt derefter videre tiltale mod Kopperholdt. Det lille intermezzo afsluttedes i bladet for 15. november, hvor Kopperholdt gav udtryk for anger over at have handlet overilet, men til grund for dette udpræget loyale indlæg ligger et endnu bevaret udkast af provst Peter Paulsen. »Alle forstandige vil være enig med mig i at beklage et folk, i hvilket de vildeste skrigere skulle være ordførere og volds mænd herskere over sandhed og ret«, hedder det i provstens skrivelse, som inspirerede Kopperholdt til at anlægge en anden tone. *Provst Peter Paulsen* kom i de dage inden for Åbenrås tysksprægede patriciat til at stå som borgmester Bendix Schows støtte i hans loyale bestræbelser. En mand, der virkede i samme retning, var amtmand C. L. Tillisch, en søstersøn af statsminister Stemmann.

Det liberale røre lod sig imidlertid ikke mere standse. Advokaterne *Reuter og Bruhn*, begge i deres kielske studentertid gamle korpsmedlemmer, samt købmand *Dettefsen* hørte til blandt de ledende. De sammenkaldte ovenikøbet et møde i Åbenrå den 16. november om aftenen, hvor stemningen ganske vist viste sig at være delt. Hvad der imidlertid ret snart kom til at optage sindene, var regeringens stænderanordning af 28. maj 1831. Begejstringen var stor, og også fra Åbenrå sendtes der i den anledning en takadresse.

Den nærmere ordning af de påtænkte *provinsialstænder* bekendtgjordes for hertugdømmernes vedkommende den 15. maj 1834. Ved det nogen tid efter afholdte valg opnåede købmand Marcus Hoyer

Christian Ludvig Tillisch, amtmand over Åbenrå og Løgumkloster amter 1830-42. Han blev kong Christian 8.s kabinetssekretær 1841 og døde 1844, da han ledsagede kongen på en rejse til hertugdømmerne.

Lüders, hvis broder var regeringsråd i Slesvig, de fleste stemmer. Det var ganske vist kun 25, men der var også kun 73 borgere, der havde stemmeret, idet der hertil krævedes over 1600 rbdlr. i grundejendom. Lüders modtog imidlertid ikke valget, og det blev derfor sukker-raffinadør *Andreas Andresen*, der som hans suppleant — med 20 stemmer — blev Åbenrås første repræsentant i stænderforsamlingen i Slesvig, da den trådte sammen i 1836. Der var dog endnu en åbenråer til stede, idet *provst Peter Paulsen* var blevet udpeget af regeringen til at være en af repræsentanterne for den sønderjyske gejstlighed. Hans loyale holdning i 1830 var således ikke blevet glemt på allerhøjeste sted.

Men den nye tid tilhørte ikke folk som Paulsen og hans lige. Selv gled han — som allerede nævnt — ved sin forflyttelse til Altona ud af det åbenråske miljø. Og borgmester Bendix Schow var blevet af-fældig. Et slagtilfælde i begyndelsen af 1834 lammede hans venstre side. Alle vidste, at det lakkede mod enden, selv om det lykkedes ham så nogenlunde at klare de løbende forretninger indtil 1837, da han fik sin søn, *Georg Heinrich Leonhard Schow*, udnævnt til interimistisk medhjælper. 1839 døde den gamle borgmester, men da var tiden forlængst blevet en anden.

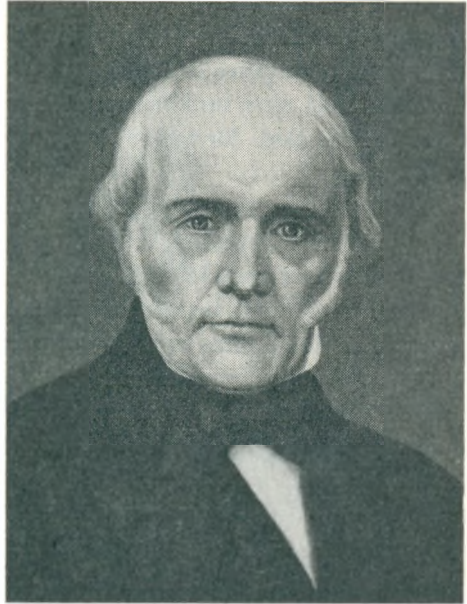

Georg Heinrich Leonhard Schow blev 1837 konstitueret som borgmester på grund af hans fader borgmester Bendix Schows sygdom. Året efter blev han dennes efterfølger. Han blev afskediget den 12. oktober 1849 af bestyrelseskommissionen.

Ved den kgl. statholder, landgreve Carl af Hessens død i 1836 forordnedes der også i Åbenrå en times klokkeringning dagligt. Han var blevet udnævnt til statholder i 1768. Det var i sandhed den gamle tid, der gik i graven!

Politisk og national uro.

I løbet af 1836 viste det sig tydeligt, at den nye tid med dens åbent udtalte interesse for samfundsspørgsmål også var begyndt i Åbenrå. En liste med 177 navne på fortrinsvis mere jævne borgere — en af dem langt nede på listen var urmager Friedrich Fischer — udtalte misfornøjelse over, at magistraten, dvs. borgmesteren og tre senatorer, havde hovedindflydelsen ved *valget af de deputerede*, skønt disse skulle være borgernes værn mod overgreb fra magistratens side. Man krævede derfor en ændring af byens hidtidige administration, så meget mere som elleve af de tolv deputerede var enten købmænd eller skibsredere, »som på grund af deres fravær til søs kun kendte lidt til stadens forhold«. Det var vel noget overdrevet, men kernen i klagen var den, at kun én af de deputerede var rigtig håndværker. Man forlangte derfor, at borgerne fremtidigt selv skulle vælge dem, og at de kun skulle virke en vis tid ad gangen, men na-

Kaptajn Michael Jepsen,
født 1790, død 1863.
Han var gift med en datter af en
hamborgsk marineinspektør.

turligvis være i besiddelse af borgerret og en vis grundejendom for at komme i betragtning.

På grund af borgmesterens sygdom og hans arbejde for at bane vej for sønnen, stod magistraten overordentligt svagt, og den foretrak at give efter. Men de frisindede krævede mere. I løbet af 1837 fik de gennemført, at alle forhandlingsforslag og beslutninger fra rådhuset skulle offentliggøres i *Allgemeines Wochenblatt*, ligesom de deputerede i mindre udvalg skulle samarbejde med magistraten om visse, nærmere afgrænsede sager.

De liberales strid med Georg Schow.

Det var den velstående bagermester Asmus Lorenzen, der stod som den ledende forkæmper for håndværkerstandens rettigheder, men den mest fremtrædende leder af Åbenrås liberale parti i hine år var ellers købmand *Marcus Hoyer Lüders*, som borgerskabet allerede i 1834 havde ønsket at sende til Slesvig som stænderrepræsentant.

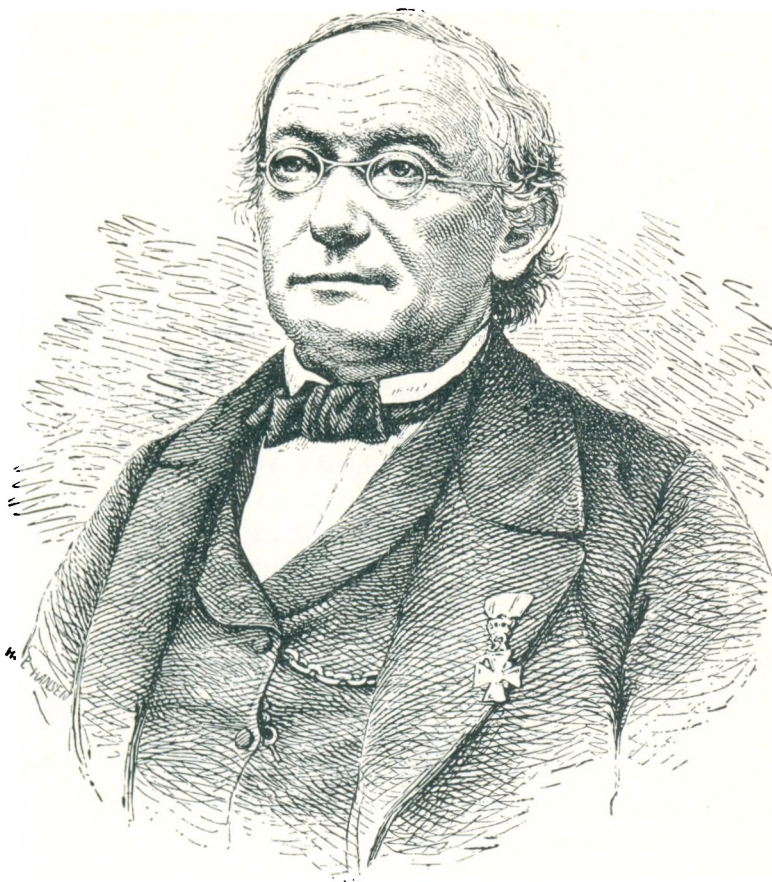
Lille nytårsaftensdag 1837 tog han sammen med Asmus Lorenzen, Hans Kopperholdt og A. H. Hartmeyer initiativet til, at der blev indkaldt et *borgermøde på rådhuset*, hvor man ville kræve offentliggørelse af statsbudgettet, et krav, alle liberale gik ind for på den tid.

Ligeledes skulle en *petition* med dette krav sendes af sted til regeringen. Borgermødets vedtagelser lykkedes det imidlertid byens interimistiske borgmester, den unge Georg Schow, at få hindret. Han har nok haft sine tanker om at kunne fortsætte i faderens embede efter dennes død. Men der blev alligevel indsamlet underskrifter på petitionen.

Der herskede fra nu af bitter *strid* mellem *den unge Schow*, der var nidkær for regeringens sag, og *byens liberale*, først og fremmest Lüders. Schow meddelte regeringen, at nok var Lüders en retlinet person og ville det bedste for kommunen, men i politisk henseende havde han ikke den »ønskværdige retning«. Til gengæld indsendte de liberale klage over den unge Schow, som de beskyldte for overdreven tjenesteiver, men dermed var de i virkeligheden blot med til at bane vej for hans embedsansættelse. Klagen var underskrevet af Lorenzen, Lüders, Boy Boysen Jessen, Johan Caspar Koch, Knud Detlef Detlefsen, der alle var deputerede, og dertil af Michael Jebsen. H. Gerecke og — naturligvis — Hans Kopperholdt.

For denne sidste skulle kampen med Schow og regeringen imidlertid blive skæbnesvanger. Allgemeines Wochenblatt havde helt siden 1830 været i regeringens søgelys, og det havde adskillige gange vovet sig endnu længere ud end hertugdømmernes liberale hovedorgan Kieler Correspondenzblatt. Allerede 25. januar 1839 skrev den liberale Olshausen fra Kiel til Peter Hiort Lorenzen i Haderslev, at han nærrede angst for, at man vil fratage Kopperholdt — som han kaldte »overordentlig dygtig« — privilegiet til at drive ugebladet. Adskillige gange i løbet af de to foregående år havde den unge Schow ladet Kopperholdts blad konfiskere. I begyndelsen af 1839 forsøgte Kopperholdt derfor at unddrage sig Schows myndighedsområde ved at lade bladet trykke i Flensborg, men selv det var forgæves. Den 2. marts resolverede kongen, at *Kopperholdts privilegium* skulle *kasseres*. Dermed havde Schow opnået, hvad han ville. Han stod som repræsentanten for enevældens konservativt indstillede regeringsbureaukrati. Han var med andre ord en mand, som regeringen kunne stole på. Til støtte for hans udnævnelse til borgmester i begyndelsen af 1840 hed det da også, at nok var det sjældent at lade en så ung mand følge faderen efter, men han havde udvist fasthed og »med iver modvirket de bestræbelser, der i Åbenrå havde virket for den liberale bevægelse« (»im Sinn der Bewegung«).

Det betød kun lidt heroverfor, at de liberale ved Bendix Schows død havde klaget over den samling af embedsposter, der i Schows

Frederik Fischer i 1869.

tid var blevet forenet med borgmesterembedet. At sønnen også udøvede politimyndigheden lod sig vel ikke ændre, da regeringen kun havde haft grund til at være tilfreds med hans måde at røgte dette hverv på. Derimod satte byens liberale opposition ind på at hindre, at Schow beholdt stillingen som bysekretær efter sin fader.

Gennem deputeretkollegiet lykkedes det de liberale at indsende en supplik herom til regeringen. Det var ellers skik og brug, at borgmesteren inden afsendelsen påtegnede den slags skrivelser med et »vidi« (har set), men dette nægtede han, og i stedet fik han »nogle mindre intelligente« borgere til at løbe byen rundt for at samle underskrifter på, at han burde overtage alle tre embeder. Deputeretkolle-

giet — med Lüders og Asmus Lorenzen som de første underskrivere — klagede da direkte til regeringen, og gjorde med rette gældende, at det måtte være uheldigt, at den person, der ledede forhandlingerne, også førte protokollen. Han kunne da egenmægtigt affatte kontrakter og afgøre, hvilke sager han ønskede udsat. Dette ræsonnement måtte regeringen bøje sig for, og til *bysekretær* blev da i stedet udpeget Victor Andreas *Suadicani* fra Slesvig.

Fr. Fischer.

Nogen hævn fik de liberale således, men langt større tilbageslag led Schow i det lange løb ved sin anbefaling af Kopperholdts efterfølger som bladudgiver og redaktør. Den 3. april 1839 indsendte urmager *Frederik Fischer* en ansøgning til kancelliet om at opnå privilegium på udsendelsen af et nyt ugeblad i Åbenrå. Til hans kvalifikationer talte bl. a., at han fra barndommen af var lammet på begge ben og kun var i stand til at tjene det nødtørftigste til livets ophold. Det påtænkte blad skulle indeholde bekendtgørelser, handels- og skibsefterretninger, såvel som nyheder og notitser inden for videnskab og kunst. Det skulle altså ifølge ansøgningen blive et rigtigt »intelligensblad«, »fra hvilket alt politisk ville blive holdt ude«. Schow anbefalede andragendet, så meget mere som Fischers farligste konkurrent, advokat Bruhn, allerede i 1830 havde gjort sig mindre heldig bekendt som en af byens mest Lornsen-begejstrede. Efter Schows mening besad Fischer de fornødne kundskaber til at påtage sig opgaven. Han havde i adskillige år ved siden af sit håndværk dyrket både matematik og astronomi, ja, var endog korresponderende medlem ved det af professor H. C. Schumacher ledede observatorium i Altona. Fra regeringens side var der med andre ord ingen grund til at nære betænkeligheder, og den 13. august 1839 afgjorde kongen, at *Frederik Fischer* skulle have ret til at udsende et ugeblad for Åbenrå og Løgumkloster.

Dermed blev i virkeligheden et nyt, betydningsfuldt afsnit af Åbenrås historie indledt. Der var nu skabt forudsætning for, at »Apenrade« fik en fremtid som den danske by Åbenrå. At netop *Frederik Fischer*, en mand af det jævne borgerskabs midte, tilmed krøbling, skulle blive banebryderen for det nye, vil vel altid lyde som noget af et eventyr. Men den isolation, som hans legemlige skavank for livet havde tvunget ham ind i, havde givet ham stunder til at udvikle sig åndeligt. Han var blevet en selvtænkter, en mand, der takket være bøgerne var vandret videre omkring i verden end alle sine mange

Kongelig privilegerede Ugeblad for Aabenraa.

Redigeret og udgivet af Fr. Fischer.

N° 1.

Onsdag den 1. April

1840.

Forfærdet med Postens og koster quarterliter 12 R cour. hos Udgiveren, paa Postkontoret 1 R cour.

Fædrelandet.

Den kongl. svensk Consul i Frederikshavn, Herr Kall, har for første Gang gjort et heldigt Forsøg paa at sende et Parti Østers direkte herfra til Berlin. Der dertil brugte Fartøi, en anden Hjerfskib med en Besætning af 2 Mand afl under Led fra Frederikshavn Havnen til den 14de Maars, og tilbagebragte den næsten 100 Mill lange Vej til Stettin i Storm og Stenslag i 3 Dage.

Den formentlige 16aarige Dødsdrenge, der havde forøffret sig i en medbrønde Pige paa 35 Aar, var bleven jaget af Trosskibet paa Grund af det imellem ham og Pigen bestaaende Forhold. Drenge Skidmiste var det han tog sig saa nær, at han hængte sig. Ved den herover anstillede Undersøgelse var Pigen tilføjet at være, men hun indtog Skibmand, og er nu bød paa Hospital.

Østres Ladninger ere bleve bjerget og, (for af Trosskibet stigen, endnu fremtiden bjerget, som at ender af de 54 R, der lever en reen Værdi af circa 800 Ridd. (S. D.)

Nærhved Jule beretter om meget betydelige Skovrevier, der i Winter Stule være forarbejdet paa Coze Akademi og Østergaards Væder, ved hvilke et par underrettede Skovbestyrere og mangfoldige Landmand i en vid Omfærd Stule være implicerede. Alene i Skovgaard Skov er der allerede 700 Ege og Bøgetræer paa Nedra. En Revogter, Zarsen, som en halv Omsætning tidligere har været Angiver af Møllinghever i en højere Forbittrens Landbestyrer, har drømt en betydelig Ombyndel med de ham betroede Skovrevier.

Den nye ved Oberste Møllinghever Landby Skov er den 25 Maars bleven hjemføjet af en betydelig Alder, som i en Tid af 1½ Time lagde 4 Skarve, 1 Hund, 1 Omble og Skolepølgen i 1 Aar, skøde Eysterer

Det første nummer af Frederik Fischers „Ugeblad for Aabenraa“ 1840.

helbefarne medborgere. Hans fortrolighed med de matematiske fag vidner om, at han som så mange af datidens autodidakter havde sit åndelige hjemsted i det 18. århundredes oplysningstid. Religiøst har han derfor nok stået provst Peter Paulsen adskilligt nærmere end Rehhoff, og politisk nåede han aldrig til en rigtig forståelse af liberalismen. Hans nationale holdning var nok så meget betinget af det 18. århundredes patriotisme og kongetroskab.

Første gang Frederik Fischer havde henvendt sig til offentligheden var i maj 1838, da han sendte den ham ganske ubekendte Peter Christian Koch i Haderslev en *redegørelse for sprogforholdene* i Åbenrå til brug for Dannevirke, der snart efter udkom med sit første nummer. Artiklen, der blev optaget i nr. 7 af Dannevirke, var anonym, undertegnet »en indfødt Apenrader«, men den udmærker sig ved det fyndord, der fik lederne af den folkelige vækkelse til at spidse øren.

»Danske er vi, dansk tænker og føler vi, som danske har vi navn i fortiden og er kendt over hele kloden«.

Inden længe havde de fundet frem til ophavsmanden til disse linier, og Frederik Fischer kom til at lede en lille dansk læseforening, der dog aldrig nåede op på mere end 34 medlemmer, et vidnesbyrd om den danske vækkelses ringe styrke i hine år. Når Schow desuagtet mente at kunne anbefale Fischer som redaktør, er det blot atter engang et tegn på, hvor små tanker, man i byens tyskdannede kredse har gjort sig om den folkelige, danske vækkelse. Men i den vanføre urmager havde den folkelige bevægelse en leder, der evnede at rense sin by — som han engang skrev — »for tyskhedens snavs«.

Foreløbig måtte han dog fare med lempe. Efter henstilling fra 187 medborgere udsendte han sit blad på tysk. Første nummer af *Apenrader Wochenblatt* forelå den 2. oktober 1839. Men snart fortrød han dette og besluttede »at sadle om igen fra nytår, selv om det — som han skrev til Flor — ville forvolde en fandens alarm«, og den 1. april udkom det *Kongelig privilegerede Ugeblad for Aabenraa*. Dermed var handsken kastet.

Stednavne-striden.

Hvad der i øjeblikket vakte mest røre, var dog ikke så meget sproget som navneformen »Aabenraa«. Den følte både fremmedartet og uantagelig, da »Apenrade« i skrift og på prent havde været benyttet som byens navn gennem de sidste 300 år, og med skibene var dette navn blevet kendt ud over kloden. Alle officielle dokumenter, således også skibspapirerne, havde »Apenrade«. Harmen mod Fischers anvendelse af »Aabenraa« var så stor, at 266 af hans medborgere den 1. september 1840 indsendte en adresse til deputeretkollegiet, hvori man anmodede om, at »det pålægges den herværende redaktør, hr. Fischer, ved udgivelsen af sit ugeblad at benytte det stednavn, som hans privilegium lyder på«, men trods de deputeredes anbefaling mente borgmester Schow dog ikke, at han kunne udstede et forbud imod navnets anvendelse. Den mand, der særligt havde påtaget sig at drage til felts imod Fischer i dette anliggende, var den nu aldrende A. W. Neuber, der i bitterhed over sin afskedigelse fra fysikatsembetet havde forladt sin tidligere loyalitet imod den fælles dansk-tyske helstat og var blevet en krads tilhænger af den slesvig-holstenske bevægelse. Af sine meningsfæller var han udset til at skulle have bladprivilegiet, men det blev der ikke noget af, og hans indlæg i stednavnestriden har nu kun kuriositetens interesse. Fischer fandt det

Overretsadvokat Jacob Guido Theodor Güllich var født 1801 som søn af en flensborgsk advokat. Fra 1840 var han Åbenrås repræsentant i stænderforsamlingen, hvor han var en af de ledende slesvig-holstenerne.

dog rigtigst at bøje sig i denne kuriøse sag. Fra oktober 1841 kaldte han sit blad Apenrader Ugeblad.

Men for sine medborgere var han blevet et stridens tegn. Allerede den 1. september 1839 havde Kieler Correspondenzblatt, der var tale-rør for hertugdømmernes tysksprægede liberale opposition, kaldt ham »ein enragirter Dannevirkler«. Bag denne udtalelse stod i Åbenrå mænd som Kopperholdt, Lüders og Asmus Lorenzen, og i løbet af vinteren 1840 lykkedes det dem at samle hovedparten af byens bedre borgerskab, som nærede en sand angst for en »danisering« af det gamle hertugdømme Slesvig. I det tysksprogede blad i Haderslev, Lyna, som nu også fik holdere i Åbenrå, hed det, at »borgerskabets kerne misbilligede de danske bestræbelser og ville holde fast ved den kultur, der i ca. 500 år havde rådet i ret og styrelse, i kirke og skole«. For Fischer var denne kultur imidlertid »tyskhedens snavs«, der trængte til at blive fejlet ud.

Det slesvig-holstenske parti dannes.

Ikke så snart havde borgmesteren fået sin faste embedsansættelse i begyndelsen af 1840, før han begyndte at tone andet flag. *Sprogreskriptet* af 14. maj 1840 bidrog til at samle hele det tyskdannede patriciat i et slesvig-holstensk parti med hertugen af Augustenborg

som førstemand. De ledende i Åbenrå var nu *borgmester* Schow, *provst Rehhoff* og *dr. Neuber*, mens en overbevist liberal som Hans Kopperholdt ikke kunne gøre følgeskab ind i den augustenburgske lejr. Han trådte dog heller ikke som sin hidtidige meningsfælle Peter Hiort Lorenzen i Haderslev over til det danske parti, men trak sig for en tid ud af politik og blev brygger i Hamborg.

Blandt sine medborgere fandt Frederik Fischer ikke megen støtte. Atter og atter havde adskillige af dem underskrevet protestadresser vendt imod ham. Kunne han således ikke bevidne megen tilslutning til den danske bevægelse, kunne han til gengæld trøste sig med »den store masses ligegyldighed for det ene såvel som for det andet parti«.

Advokat Gülich.

I den slesvigske stænderforsamling 1840 var Åbenrås udsending og hans suppleant to af slesvig-holstenismens betydeligste bannerførere, nemlig advokaterne *Gülich* fra Slesvig og *Bremer* fra Flensborg, idet byens 72 vælgere tydeligt forbigik deres medborger Asmus Lorenzen, der måtte nøjes med 11 stemmer.

Advokat Gülich fortsatte som Åbenrås stænderrepræsentant lige til 1848. Mest kendt blev han, da han i oktober 1842 mødte frem i stændersalen med en adresse, underskrevet af 39 åbenråske skibsredere og skippere, hvori man krævede betegnelsen »Dansk Eiendom« på skibene erstattet med »Schleswig-Holsteinisches Eigenthum«. »Fort mit dem Stempel der Knechtschaft!«, »bort med trældommens mærkel«, hed det til slut i hans forelæggelsestale. Det var under den påfølgende hidsige debat, at Peter Hiort Lorenzen, der til denne stænderforsamling var mødt som dansk repræsentant for Sønderborg, »talte dansk og vedblev at tale dansk«. Bruddet mellem dansk og tysk i det gamle grænseland var nu blevet en kendsgerning. Helstaten stod for fald.

Åbenrå kom i hine år til at stå i brændpunktet for mange af de begivenheder, der var med til at uddybe skellet, idet byen på en måde blev slesvig-holstenismens nordligste bastion. Men tyskheden havde først og fremmest tilhold blandt de såkaldt »dannede«, mens det jævne borgerskab ikke interesserede sig for stridighederne.

Borgmester Georg Schow forsøgte nu mere eller mindre åbenlyst at bane vej for den slesvig-holstenske bevægelse. Fra efteråret 1842 tillod han sig således at betegne enhver, der tog borgerskab i Åbenrå som »Königlich dänischer, herzoglich schleswig-holsteinischer Unter-

Åbenrås Råd 13de Juni 1843.

Prov. J. V. Hart, H. Gledius, C. Davidsen, J. C. Davidsen, J. V. Hart, L. B. Sørensen, J. C. Davidsen.

Borgmester Schows, rådets og de deputeredes underskrifter 1843.

than«, mens man hidtil havde kunnet nøjes med »kgl. dansk«. Denne formel blev dog atter afskaffet, da Fr. Fischer havde fået gjort den offentlig kendt.

»Liedertafel« og mødet i Hundeklemmen.

Størst betydning for det slesvig-holstenske fremstød fik de mange nydannede sangforeninger, blandt hvilke Åbenrås »Liedertafel«, stiftet 9. juli 1843, blev en af de mest fremtrædende. Her kunne meningsfæller samles for at synge tyske sange, deriblandt også alle de nye af agitatorisk indhold. Kendt ud over de tyske dele af hertugdømmerne blev den sang, som A. W. Neuber havde digtet i 1841, hvori *slagordet* »Up ewig ungedeelt« fra Ribe-aftalen i 1460 forekom og herved for første gang blev folkeeje blandt slesvig-holstenerne.

Den 18. maj 1843 havde man afholdt det første danske folkemøde på Skamlingsbanken i hertugdømmet Slesvigs allernordligste hjørne. Slesvig-holstenerne lod ikke vente længe med et svar på, hvad de anså for en udfordring, og det kan kun tages som et vidnesbyrd om deres selvtillid, når de henlagde deres folkefest til *Hundeklemmen* ved Mønterhøj lige vest for Åbenrå. Valget af festpladsen var særdeles vellykket, da stedet er kendt af alle åbenråere for at være en af de landskabeligt mest idylliske pletter, som egnen er så rig på, og tidspunktet var ikke mindre heldigt, den 12. juli 1843, midt i højsommeren. Fra nær og navnlig fra fjern strømmede deltagere til, vejene var fulde af vogntog, og til Åbenrå havn kom dampskibet Christian VIII med gæster fra de sydlige kystbyer. Hvor mange, der har været tale om, er ikke helt let at fastslå, da påstand står imod påstand, men tilslutningen har vist været noget lignende som på

Skamling nogle måneder i forvejen, og det lader sig kun dårligt dølge, at den nyvakte danskheds folkelige ledere har set med megen alvor på dette stævne midt i en dansktalende egn. Ganske vist hævdede Frederik Fischer, at der højst havde deltaget 500 af egnens bønder i festen, og at festens betydning for åbenråerne havde været lig nul, men farligt var det måske alligevel, at de fleste af de slesvig-holstenske ledere havde søgt at tale til de tilstedeværende bønder i folkesproget. Fra samtidig tysk side forsikrede man nemlig, at hovedparten af mødedeltagerne var »nordslesvigske landsmænd«, og de opgav antallet af de fremmødte til 8000, mens Frederik Fischer hjemme fra sin stue anslog, at der havde været 4—5000, idet han hævdede, at Dannevirke havde sat tallet for lavt.

Folkefesten i Hundeklemmen fik i den følgende tid to særlige udløbere for Åbenrås vedkommende, nemlig *flagsagen* og rejsningen af en *statue af Christian 1.*, der i 1460 havde forlenet hertugdømmerne med de »landsrettigheder«, der både på mødet og iøvrigt betød så meget for den slesvig-holstenske agitation.

Flagstriden.

I anledning af folkefesten var der blevet strøet sand og blomster i Åbenrås gader, og på skibbroen og i gaderne vajede flag og vimpler. For også symbolsk at fremhæve hertugdømmernes særstilling mente man ikke mere at kunne nøjes med Dannebrog, men havde fået fremstillet specielle røde *flag* med et indsat slesvig-holstensk våbenskjold (to løver og et nældeblad) og hertugkronen ovenover. Frederik Fischer kunne selvfølgelig ikke dy sig for i Apenrader Ugeblad at gøre omstændeligt rede for, om skjoldet nu var anbragt i midten eller i et af hjørnerne. Ved næste års slesvig-holstenske stævne i byen Slesvig vajede imidlertid for første gang den vandrette *blå-hvid-røde trikolore*, og det blev nu klart, at der var tale om et varigt symbol for »de statsopløsende planer«. Som repræsentant for Åbenrås danskhed kunne Fischer umuligt betragte dette som noget ligegyldigt, da det i hine tider først og fremmest var skibene, der førte flag. Det var ham derfor en glæde, da han på forsiden af sit blad kunne bringe forbudet af 28. juli 1845 mod flagning med den ny slesvig-holstenske trikolore. Alligevel forsøgte A. W. Neuber endnu i nogen tid at flage fra sin badebro med et dannebrog, der var blevet forsynet med det slesvig-holstenske våben. Da også dette forsøg strandede som følge af det forbud, borgmester Schow på embeds vegne måtte bekvemme

sig til at nedlægge, så man det særsyn ved et par stabelafløbninger hos slesvig-holstensksindede redere, at der overhovedet intet flag vistes.

»Æ pottemand« på Søndertorv.

Var man således på højeste sted i Åbenrå forhindret i at tone flag svarende til sindelaget, fandt man nogen erstatning i forsøget på at give skipperbyens gamle centrum *Søndertorv* en *ny udsmykning*. Her var brønden kassabel og blev i løbet af 1845 efter beslutning af byens vise fædre erstattet af et 8-kantet stenbassin. Alt dette kunne jo være meget fornuftigt, men så offentliggjordes den 8. juli 1846 Christian 8.s »åbne brev«, der tydeligt viste, at regeringen havde til hensigt at bevare det danske monarkis enhed. Som en protest herimod vedtog det slesvig-holstensksindede bystyre, at der skulle frømstilles et fundament midt inde i bassinet, hvorpå der skulle opstilles en statue af »landsprivilegiernes giver«, konge-hertugen Christian 1. Den deputerede borger, J. L. Gebhardt, fik overdraget at skabe figuren. Der var med andre ord ikke så meget tale om kunst som om en demonstration. Men det skulle give bagslag, thi for det første var dette foretagende noget, der måtte kollidere med hele den traditionelle, åbenråske uhøjtidelighed, og for det andet kunne en sådan figur, byens »Roland«, lavet af træ, iført en jernrustning, med hertugkrone på hovedet og en rulle med landsprivilegierne, nu engang kun blive til grin. I folkeviddet blev den hurtigt kaldt »æ pottemand«, og det har været Frederik Fischer en let sag at stimulere munterheden over denne affære blandt det jævne borgerskab. »De store« — byens ledende mænd — havde gjort sig grundigt til grin.

Danskheden vågner.

Og Frederik Fischer stod ikke mere helt alene. Inden for borgerskabet var mænd som *fysikus Grauer* og farver *Martin Bahnsen* blevet hans faste støtter. Og helt siden 1840 vidste han, at Åbenrås rigeste mand, agent *Jørgen Bruhn*, i sit hjerte var dansksindet, »men ikke ville træde frem mod skrålerne«. Dagligt mødtes en kreds af byens borgere i Fischers fattige hjem for at drøfte, hvad der skete af nyt. Disse sammenkomster blev snart kaldt »danskhedens børs«.

Fra dag til dag fulgte den vanføre urmager og avisredaktør vejret fra sin stue på skibbroen, fra år til år mærkede han sig, hvornår bogen første gang stod i sin grønne forårspragt derovre i Jørgensgård skov, men han var også manden, der vidste, at et nyt tidehverv var i sigte.

Krig og fred

Under Treårskrigen

Året 1848 skulle blive et skæbnesvangert år i Åbenrå bys historie som i hele Sønderjyllands historie. Den nationale bevidsthed havde kaldt modsætninger til live i byens befolkning, som man ikke tidligere havde forestillet sig mulige. Der var opstået en spænding, som før eller senere måtte komme til udløsning.

Allerede i 1837 skal *jomfru Fanny* have hørt varsler og set syner, der pegede frem mod 1848, have set, »hvorledes borgerne i vor by løb rundt med hvide bind om armene og greb bønderkarlene og søfolkene, der ville rejse til Danmark og blive deres konge tro, og kastede dem i fængsel. Derpå kom vilde skarer fra Tyskland med langt skæg og flagrende hår i fløjelsfrakker og lærredsbenklæder« — ja, endog »Schleswig-Holstein meerumschlungen« skal hun have hørt på dette tidlige tidspunkt. Alene det henviser spådommen til tiden efter 1844, og fra dette tidspunkt er der da også andre vidnesbyrd om varsler, som naturligt vil fremkomme under en spændt atmosfære. Og spændt var atmosfæren i Åbenrå. De skridt, der var blevet taget af de ansvarlige ledere, virkede ikke beroligende på modsætningerne. Tværtimod. Udstedelsen af Christian 8.s åbne brev i 1846 satte blot yderligere fart i udviklingen, og forfatningsreskriptet af 28. januar 1848 virkede i samme retning. Allerede i februar blev der i Åbenrå dannet en dansk kommunal forening *Union*. For den kulturelt bevidste borger var der ikke længere mulighed for at skyde sagen fra sig, hver enkelt måtte tage et personligt standpunkt. Linierne blev trukket klarere op, og mange svingede over fra tysk til dansk, da tanken om optagelse i det tyske forbund blev aktuel. Dette gælder f. eks. boghandler Nicolai Sørensen, der endnu i 1845 i åben protest mod sin svoger Frederik Fischer i dennes dansksprogede avis på tysk averterede advokat Heibergs »Schleswig-Holsteins Wappen, Fahnen und Farben« til salg, mens Fischer andetsteds i bladet tordnede mod værkets forfatter.

Christian Stemann, amtmænd over
Åbenrå og Løgumkloster amter
1843-48.

Man vidste, hvor man havde hinanden, da tilskyndelsen udefra: februar-revolutionen 1848, satte den sidste skæbnesvangre udvikling i gang — og alligevel tog mange grundigt fejl. På den ene side stod de sejrssikre slesvig-holstenerne, der straks ved budskabet om revolutionens udbrud i Paris følte sig overbevist om, at »nu ville Schleswig-Holstein snart fremtræde i sin fulde glans« med Åbenrå som sin skønneste perle. Til denne kreds hørte byens ledende mænd, både i verdslig henseende og i gejstlig. Af magistratens medlemmer følte kun dens nestor, *agent Jørgen Bruhn*, sig som loyal helstatsmand. Men også inden for slesvig-holstenerne må der skelnes mellem to partier: »gammelslesvig-holstenerne«, der ikke ønskede revolution. og de revolutionære, der havde deres samlingssted i *Bürgerverein*, hvis bestyrelse talte mænd som dr. Wilh. Schow, rektor Nissen, kapitajn Michael Jebsen og købmand Lüders. Som ledende kan endvidere nævnes fysikus dr. Maack, Hans Kopperholdt, toldkontrollør Lüth og brødrene Karberg. Det var dette parti, der nu tog magten, og som hovedmodstandere så de Fr. Fischer og dr. Grauer, idet de regnede med, at hvis disse blot var sat ud af spillet, ville det danske parti intet kunne stille op.

Revolutionen bryder løs — Martsdagene.

I en tæt række rullede nu de dramatiske begivenheder ind over byen: den 17. marts foreslog man et »sikkerhedskorps« oprettet, men magistraten med den besindige agent Bruhn i spidsen fik sagen udsat, og først den 24. trådte korpset i funktion, men da var alt forandret. Den 19. marts fik man besked om Rendsborg-mødet, og borgmester Schow ilede til Slesvig for at indhente forholdsordre. Ved hans hjemkomst den 21. blev bykollegierne orienteret om stillingen, og man traf sine forholdsregler. Sikkerhedskorpsets statutter blev stadfæstet, og man besluttede at købe 200 geværer. Den 23. begyndte indtegningen til korpset, hvis chef kaptajn Hans Bruhn var blevet, og samme dag nåede meddelelsen om dannelsen af Martsministeriet til byen. I den anledning blev Hans Kopperholdt sendt til Slesvig for at forhandle. Her erfarede han, at *den provisoriske regering* var dannet, og den 24. om eftermiddagen bragte han denne meddelelse til Åbenrå. »Revolutionsrådet« trådte straks sammen hos købmand Karberg, og her tog borgmester Schow sin skæbnesvangre beslutning, selvom han endnu en tid forsøgte at spille dobbeltspil.

Samme aften medbragte apoteker Karberg fra Rendsborg den provisoriske regerings proklamation med den kendte — for mange forførende — passus om »vor ufrie hertug«. Man var i byen klar over, at noget var i gære, og en anseelig menneskemængde var samlet på torvet om aftenen. De revolutionære udnyttede stemningen, og borgmester Schow indkaldte omgående bykollegierne til midnatsmøde på rådhuset. Salen blev smykket med den tyske og den slesvig-holstenske fane, og her oplæste Schow i skæret fra de levende lys proklamationen og udfærdigede en anerkendelsesskrivelse, som samtlige tilstedeværende medlemmer underskrev. Som den første by i Nordslesvig havde Åbenrå anerkendt den provisoriske regering.

Næste dag vajede de to faner fra rådhusets vinduer, på torvet var det sort-rød-gyldne flag hejst, og ved Fr. Fischers og Grauers huse samt ved byens indfaldsveje stod sikkerhedskorpset med de hvide armbind på post. Samme dag drog Fr. Fischer nordpå, de andre danske førere blev afkrævet løfte om politisk passivitet, og alle byens embedsmænd med undtagelse af postmester Moltke og amtsforvalter Krogh anerkendte det nye styre. Overrumplingen var lykkedes. Men samtidig sad skibsbyggernes 25-årige mestersvend, den sjællandske præstesøn C. Gamborg, på sit beskedne logis ved havnen og følte

Skibsbygmester Jørgen Paulsen var født i Åbenrå omkring 1813. Hans fader var Jacob Paulsen, der også var skibsbygmester. Dennes bedstefader af samme navn og profession var kommet til Åbenrå 1750 fra Kappel.

blodet koge i sine årer — det skulle ikke vare længe, før byen kom til at høre fra ham.

De næste dage var på overfladen rolige, men betød alligevel en videre udvikling. Ved et møde den 25. hos amtmand Stemann nægtede Schow og bysekretær Suadicani overfor oberst v. Holstein de loyale tropper fri gennemmarch gennem byen, men først nogle dage senere påtog sikkerhedskorpset sig efter ordre fra den provisoriske regering at standse indkaldte reserver — bønderkarle og søfolk, der ville blive deres konges tro — og sende dem til Rendsborg. Det er værd at bemærke, at der i disse dage indtegnedes ikke færre end 37 nye borgere, utvivlsomt med optagelse i sikkerhedskorpset for øje, og tankevækkende er det, at kun et fåtal af disse fik blivende sted i byen. Personligt anvendte borgmester Schow al sin overtalelseskunst på at få amtmanden til at anerkende den provisoriske regering, og efter et møde på Brundlund den 26. med amtets sognefogeder, hvori også provst Rehhoff deltog, og hvor amtmanden tydeligvis var ude af balance og tvivlrådig, lykkedes det, selvom Stemann kun gjorde det »for at opretholde ro og orden«. Mens dette skete, noterede Gamborg blot i sin dagbog, at alt var roligt. Sådan har det set ud for borgerne.

Hver dag ventede man slesvig-holstenske tropper til byen, og tonen

overfor de danske blev om muligt endnu skarpere. Den 28. marts udgav Hans Kopperholdt et dansksproget men tysksindet blad Bulletin, hvoraf der dog aldrig kom andet end dette nummer. Til gengæld begyndte C. A. Rathje, der hidtil havde trykt Fischers avis, den 5. april at udsende et rabiater tysksproget og tysksindet blad Apenrader Wochenblatt, der fik lov at fortsætte langt ind i året 1850.

Den 28. marts havde Gamborgs principal, skibsbygmester Jørgen Paulsen, hejst det trefarvede flag på pladsen ved Tømmergården, og nu begyndte *tømmermændene* efter Gamborgs tilskyndelse at røre på sig. Paulsen måtte tage flaget ned, og dagen efter forsvandt de øvrige flag i byen også. Om aftenen stimlede tømmerfolkene sammen foran rådhuset, og et sammenstød mellem dem og sikkerhedskorpset blev kun forhindret af agent Bruhns beroligende ord. Med et »dundrende hurra for de danske« gik skibstømmerne hjem, men de havde gjort deres entré som en faktor af betydning på et tidspunkt, hvor det så mørkest ud for det danske parti.

Den følgende morgen var situationen fuldstændig forandret. Der hørtes kanonskud fra fjorden, klokken 8 var to danske orlogsmænd i sigte, og Gamborg satte seks håndfaste tømmermænd i arbejde tæt ved pladsporten for at have dem ved hånden, hvis Schow skulle prøve at flygte. Klokken 9,30 var byens 250 skibstømmerere samlet ved havnen og med et stort dannebrog i spidsen og økserne over skulderen gik de i procession gennem gaderne, mens de sang fædrelandsange. Magistrat og deputeretkollegium trådte sammen, og nu var det forbi med de revolutionæres dominerende stilling; selv borgmesteren svigtede dem, og man skød sig ind under, at anerkendelsen af den provisoriske regering var sket for at hindre anarkistiske tilstande. Det danske flag blev hejst på havnen, og over middag samledes magistraten for at byde *briggen Skt. Thomas* velkommen. Dette havde Gamborg dog allerede besørget, idet han havde ladet sig ro ud til skibet. Han overbragte nu kaptajn Suensons ønske om at se borgmesteren og brødrene Karberg ombord. De sidste lod sig dog undskylde, mens Schow sammen med agent Bruhn og sikkerhedskorpsets chef lod sig ro ud til skibet, hvor Fr. Fischer befandt sig. Efter forhandlingerne fik de andre lov til at komme i land, mens Suenson holdt Schow tilbage.

Samme eftermiddag drog *slesvig-holstenske tropper og friskarefolk* syd fra mod byen. Ved Posekær teglværk gjorde de holdt for ikke at risikere beskydning og sendte en vogn med den tyske fane i forvejen. To skarpe skud - de første i Treårskrigen - bragede fra Skt. Thomas

mod fanen, der skyndsomst forsvandt. Ad en omvej gennem skoven kom tropperne om aftenen ind i byen og blev modtaget med begejstring af hjemmetyskerne. Om aftenen drog de slet disciplinerede »turnere« med langt skæg og flagrende hår gennem gaderne under sang og drik, medens Skt. Thomas lå for anker ved Laksmølle. Herfra kaldtes kaptajn Steen Bille med dampskibet *Hekla* til assistance. Klokkeren 11 næste formiddag var skibet fremme, og man besluttede ved et dristigt kup at beslaglægge dampskibet *Christian VIII*, der lå i havnen. Mens kaptajn Suenson og matroserne under dække af Heklas kanoner roede i land, stormede de slesvigske jægere mod havnen. Kun agent Bruhns rolige optræden og en beundringsværdig disciplin på begge sider hindrede et væbnet sammenstød og byens beskydning. Med skibstømrernes hjælp blev fortøjningerne løst, og kuppet lykkedes. Skibet gjorde tjeneste som troppetransportskib og blev efter krigen atter afleveret til sine åbenråske ejere.

Samme eftermiddag forlod tropperne byen, og med dem drog de fleste ledende slesvig-holstenere, mens borgmester Schow som arrestant blev sejlet først til Sønderborg, derefter til København. Nordfra marcherede nu *danske tropper mod byen*, og på rådhuset forhandlede Steen Bille med magistraten, der erklærede kongen troskab og den 31. marts vedtog, at den »in corpore« skulle varetage administrationen. Det var dog agent Bruhn, der var byens faktiske leder. Fr. Fischer var atter hjemme, og ved havnen ledede han en autodafé, hvor de nedrevne plakater og proklamationer blev afbrændt. Ved denne lejlighed gik en del af byens kompromitterende arkiv sig desværre også en tur.

I de første april dage rykkede danske tropper ind, hilst velkommen af tømmermændenes demonstrationstog. Sikkerhedskorpset blev afvæbnet og Dannebrog vajede overalt. Danskheden var gået afgjort styrket ud af det første livtag.

Under skiftende herrer.

Til undersøgelse af embedsmændenes forhold nedsatte regeringen en særlig kommission, der fik sæde i Haderslev. Som medlem af denne kommission foretog grev Sponneck omfattende forhør i Åbenrå, og som resultat heraf blev amtmanden og bystyret suspenderet den 23. april. Som borgmester skulle cand. jur. K. W. Garlieb konstitueres, som amtmand F. E. Elberling, og bykollegierne skulle erstattes af pålidelige mænd, som Fr. Fischer allerede den 13. april havde foreslået grev Sponneck. Bestallingerne foreligger underskrevet og

Dampskibet „König Christian VIII“ i Åbenrå havn 1848.

er for så vidt retsgyldige, men de nåede aldrig at blive afsendt, thi samme dag stod slaget ved Slesvig, og kommissionen måtte hastigt fortrække nordpå. De flygtende danske soldater bivouakerede i Storegade og Ramsherred, og borgerne bragte de dødtrætte soldater mad og drikke. Åbenrå blev samlingspunkt for udskibningen til Als, og mens denne blev fuldført, besatte *den preussiske hær* skovene syd og vest for byen. Den 27. april strøg kaptajn Suenson med egen hånd flaget på skibbroen, for at det ikke skulle falde i fjendehånd, og den følgende nat vrirlede de preussiske soldater ind i byen. Det kom til en mindre skududveksling med Skt. Thomas, men næste dag gik briggen for fulde sejl ud ad fjorden, og samtidig rømmede de ledende danske byen. Åbenrå var atter i slesvig-holstenernes vold, og da Gamburg i begyndelsen af maj blev udvist, var også skibstømrerne pacificeret.

Allerede den 3. maj afskedigede den provisoriske regering amtsforvalter Krogh og i august postmester Moltke. Til *politimester* i Åbenrå havde den udnævnt juristen dr. *P. Chr. Henrici*, og det viste sig hurtigt, at han, ukendt som han var med forholdene, til hjemmetyskernes store fortrydelse forsøgte at optræde upartisk. Et selvbestaltet »Wohlfahrtsausschuss« blev han hurtigt færdig med, og han forstod at tøjle von der Tanns friskarefolk, da de blev indkvarteret i byen, hvor de bl. a. fordrev tiden med at bygge meterhøje barrikader på Storetorv til stor gene for byens borgere, der nærmest blev behandlet som fjender.

Den 26. august blev der sluttet *våbenstilstand*, og som følge heraf vendte snart ikke blot de forviste danske, men også *borgmester Schow tilbage*. Der opstod hurtigt et spændt forhold mellem Henrici og Schow, der ville hævne sig på de dansksindede. Et af Schow planlagt overfald på dr. Grauer fik Henrici kun forhindret under trussel om magtanvendelse. Kort efter kongens fødselsdag, hvor Henrici efter pres fra Schow havde måttet forstærke politiet og forbyde alle demonstrationer, trådte han tilbage, og Schow overtog atter denne side af sin gamle embedsfunktion. Som en provokation lod han nu byens plageånd gennem længere tid, friskareføreren major von der Tann, udnævne til Åbenrås første og i lang tid eneste æresborger. Også Bürgerverein trådte atter aktivt frem under Schows protektion.

I gejstlig henseende stod slesvig-holstenerne ligeledes for styrel. *Provst Rehhoff*, om hvem det berettes, at han havde to skarpladte pistoler og en dolk liggende på sin skrivepult, var i juli blevet generalsuperintendent for den dansktalende del af Slesvig og gjorde overalt sin indflydelse gældende. Solidarisk med ham stod diakon Raben og de fleste lærere. Selv i den store politik forsøgte byen at gøre sig gældende. I juli rejste Karberg og Lüders til Frankfurt og Berlin for at protestere mod Slesvigs deling, og på et stort møde i byen den 15. oktober fik advokat Gülich vedtaget en udtalelse i samme retning. Man glemte dog heller ikke sig selv og ventilerede samtidig planer om oprettelse af en rigstysk flådehavn i Åbenrå.

Sidst på efteråret var der indtrådt den vigtige forandring, at den provisoriske regering var blevet erstattet af *fællesregeringen*, og de danske fandt derfor tiden inde til at rette modstød. Fra Sønderborg fik Fr. Fischer sat en petition igang, der i Åbenrå by samlede 459 underskrifter på en kraftig protest mod Slesvigs forening med Tyskland, og i Åbenrå grundlagde C. C. Fischer, Martin Bahnsen, Nicolai

Tyske tropper på Kirkepladsen i Åbenrå under Treårskrigen.

Sørensen og dr. Grauer *Frederiksklubben*, der dog i den første tid blev stærkt udsat for forfølgelser.

Sidst i marts 1849 var det klart, at våbenstilstanden ikke ville blive forlænget, og den 26. marts blev styret overtaget af et *statholderskab*, bestående af Beseler og Reventlow-Preetz. Allerede midt i marts var byen blevet besat af slesvig-holstenske tropper, og i månedens sidste dage udvist en halv snes ledende danske. Fr. Fischer og Bahnsen fandt sammen med flere andre et fristed på Barsø, hvorfra de havde kontakt til begge sider. Den 3. april brød fjendtlighederne på ny løs, og Åbenrå kom til at ligge i ingenmandsland, da tropperne trak sig sydpå og med dem de ledende tysksindede. *Agent Bruhn* var atter byens leder, og som sådan mødte han op ved havnen, da en båd fra korvetten *Thetis*, der var ankreth på redet, den 4. april kom mod land. Her indtraf nu en for den danske sømagt beskæmmende episode, idet en fuserast af en løjtnant tvang den aldrende agent til at bære et dannebrog gennem byens gader op til kirken, hvis port blev sprængt med øksehug. Det bøder kun lidt herpå, at korvettens chef Dirckinch-Holmfeldt gav løjtnanten ordre til at give agent Bruhn en uforbeholden undskyldning.

I foråret og sommeren 1849 skiftede tropperne i byen hyppigt, og

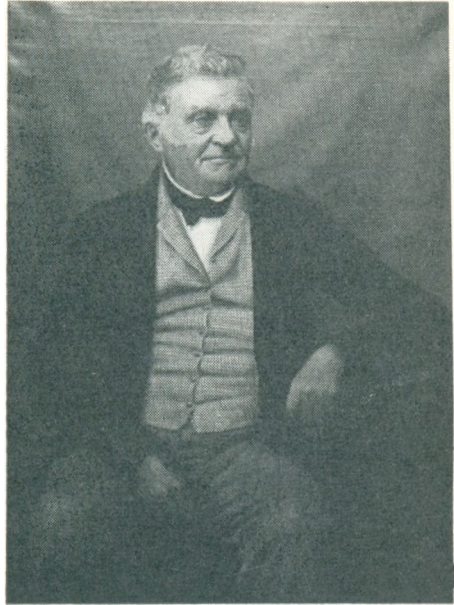

Maria Margrete Borse, gift med agent Jørgen Bruhn. Hun var født i Brevik i Norge 1790 og døde i Åbenrå 1852. Hendes forældre, kaptajn Joachim Borse og Ingeborg Birgitte Windfeldt, kom begge til Åbenrå, hvor de døde.

al sejlads fra havnen var stoppet i fire måneder. Først i august kom trafikken atter igang, men da var billedet endnu en gang helt forandret.

Under bestyrelseskommissionen.

Den 10. juli 1849 var *våbenstilstanden* mellem Preussen og Danmark blevet sluttet. Herefter skulle den nordlige halvdel af Slesvig besættes af svensk-norske tropper, og fra den 26. august skulle *en bestyrelseskommission* stå for styret. I den mellemliggende periode havde borgmester Schow assisteret af 14 gendarmere frit spil til utallige chikanerier. Snart drog *de svenske tropper* under *baron Rappe* ind i byen, hvor de dels blev indkvarteret i den store skole, dels rundt om i byen. Et forsøg på at få de slesvig-holstenske gendarmere underlagt den svenske bykommandant strandede på Schows modstand, men det lykkedes dog at få dem til at aflægge deres kokarde. De danske ledere vendte tilbage til byen, og den 9. september begyndte *Fr. Fischer* atter at udsende sin avis, nu under navnet *Freia* for at undgå forveksling med *Apenrader Wochenblatt*. Da et nyt samarbejde med Rathje var utænkeligt, blev bladet i begyndelsen trykt i Haderslev hos P. Chr. Koch, men den 12. december fik *Fr. Fischer* tilladelse til

Skibsreder, rådmand Jørgen Bruhn. Han var født på Strågård 1781 og døde i Åbenrå 1858. Han havde titel af kongelig agent og var byens mest betydelige personlighed i en lang række år.

Jørgen Bruhn

at anlægge eget avistrykkeri — et privilegium, der senere udvidedes til trykning af andre skrifter.

Borgmester Schow var dog ikke til sinds at affinde sig med de nye tilstande. Først klagede han og magistraten over indkvarteringsforholdene. Klagen blev afvist. Dernæst forsøgte han forgæves at tvinge dr. Grauer til at forlade byen. I baron Rappes nærværelse forløb han sig i den grad, at denne indgav en henstilling om hans afskedigelse. Helt galt blev det, efter at den provisoriske postmester Knutzen var blevet forflyttet og Moltke vendt tilbage til sit embede. Da den svenske øverstbefalende, general Malmberg, den 23. oktober var i Åbenrå, fortalte Schow ham, at en del borgere samme aften ville opvarte postmesteren med kattemusik, og at han, Schow, ikke agtede at skride ind. Hertil bemærkede Malmberg, at han om fornødent ville stille det nødvendige antal kapelmestre, som med deres stokke kunne dirigere musikken. Stillet heroverfor faldt forestillingen bort. I forvejen havde 120 borgere i en uforskammet skrivelse til postmesteren bedt ham

Erik Peter Frederik Raben, diakon
i Åbenrå 1839-49.

forlade byen. I sit svar, der vidner om stor pligttrøskab og karakterstyrke, afviste Moltke med foragt forslaget. Han ville ikke beplette sin lange embedskarriere og ikke vige for trusler.

Situationen i byen tilspidsedes alvorligt i den følgende tid, idet Schow benyttede episoden til at skabe uvilje mod de neutrale tropper og fik udvirket en grov protestskrivelse fra ca. 100 tysksindede borgere til generalen. Schow har følt sig sikker. Endnu på kongens fødselsdag den 6. oktober lod han al flagning forbyde, men den 12. oktober slog lynet ned, idet bestyrelseskommissionen på Malmborgs foranledning *afskedigede borgmester Schow*. At agent Bruhn den 5. oktober havde indgivet sin afskedsbegæring, må sikkert ses som et tegn på, at han ønskede at holde sig uden for det endelige nationale opgør, som han har kunnet se ville komme.

Med borgmesterens afskedigelse var det slesvig-holstenske bystyre dog ikke knækket. Under ledelse af bysekretær Suadicani nægtede begge bykollegierne at forhandle med den nyudnævnte borgmester *Broder Knudsen*, der den 14. oktober indfandt sig for at overtage embedet. Efter forskellige tovtækkerier blev magistraten afskediget den 31. oktober. Den bestod da af Suadicani, Ambrosius Hartmeyer og Jürgen Ahlmann. En ny blev udnævnt. Dens medlemmer var tobaks-

fabrikant Middelheus, farver Martin Bahnsen, kirkejurat Andreas Andresen fra Slotsgade og den konstituerede bysekretær advokat Caspers. De to sidstnævnte erstattedes det følgende år af kaptajn C. C. Fischer og købmand Detlev Damm.

Kampen mod overretten og den store udrensning.

Trods afskedigelsen blev Georg Schow i byen og virkede som bagmand i det juridiske rænkespil, der nu begyndte. En i sig selv ubetydelig sag blev appelleret til den slesvigske overret, der afæskede magistraten en erklæring. Denne nægtede imidlertid at modtage brevene og klagede til kommissær Tillisch. Nu gik overretten drastisk til værks, suspendede magistrat og politiforvaltning og konstituerede til varetagelse af byens justitsvæsen *herredsfoged Sarauw*. Den 23. januar 1850 lod denne ved plakater i byen bekendtgøre, at han var byens eneste myndighed. Men da kom endelig reaktionen fra bestyrelseskommissionen, der omgående annullerede overrettens og Sarauws bekendtgørelser. For at understrege situationens alvor meddelte baron Rappe, at de neutrale tropper i givet fald ville støtte borgmester Knudsen. Den følgende dag tilbagekaldte Sarauw sine bekendtgørelser.

Den store og endelige udrensning var nu uigenkaldeligt i gang. *Deputeretkollegiet* havde længe været de loyale en torn i øjet, og da det i februar og marts trods bestyrelseskommissionens reskript havde nægtet at deltage i møder med magistraten, blev hele kollegiet afskediget. Den 6. marts blev de nye loyale deputerede taget i ed — blandt disse kan nævnes boghandler Nicolai Sørensen (ordførende), skibsbygmester Thorkild Andersen, bager Kiølseth, klejnsmed J. P. Tyroll og seilmager Jørgen Cornett. Kort efter blev der sat nye mænd i byens forskellige kommissioner og udvalg.

Mens byens verdslige styre nu helt var på danske hænder, var kampen mod kirkens og skolens gamle ledere endnu ikke sluttet. Ganske vist var provst Rehhoff, der ligesom bykollegierne »af samvittighedsgrunde« havde nægtet at samarbejde med de nye myndigheder, blevet afskediget den 21. januar 1850, og diakon Raben, der ikke ønskede at overtage det embede, hvortil han var blevet forflyttet, var sygemeldt. I 12 uger, deriblandt påskeugen, holdtes ikke højmesse i byen. Imidlertid genoptog Raben ulovligt sin kirkelige virksomhed, og endnu den 26. april prædikede han om eftermiddagen i Skt. Nikolai, selvom den nye *hovedpræst*, *Peter Martens*, var tiltrådt den 21.

april. Hans udnævnelse havde vakt glæde blandt byens dansksindede, der kendte hans protest mod generalsuperintendent Nielsen, »Ein Votum zur Gewissenfrage der schleswigschen Geistlichkeit«, som i Freia var blevet hilst som et glædeligt tidens tegn. Hans indsættelse blev en gribende højtidelighed, og byens loyale borgere glædede sig over atter at høre bønnen for kongen og hans hus i deres kirke. Besættelsen af diakonatet voldte store vanskeligheder, idet den først udnævnte diakon Adolf Magnus Hansen kun ville lade sig indsætte af Rehhoff. Der måtte derfor afholdes nyvalg, og dette fandt først sted i august. Valgt blev fynboen Andreas Leth.

Rehhoffs fald drog snart flere efter sig. Den 9. februar havde 8 af byens 10 lærere offentliggjort en erklæring, hvori de på det højtideligste protesterede mod provst Rehhoffs afskedigelse og nægtede at anerkende andre end ham som deres provst og skoleinspektør. Dette resulterede i en indberetning fra borgmester Knudsen, der krævede øjeblikkelig afskedigelse af lærerne. Først da pastor Martens den 29. april indsendte en lang beretning om forholdene, kom der imidlertid skred i tingene. Lærerne havde nægtet at udlevere timeplanerne til det nye skolekollegium, og de blev borte fra kirkesangen. Den 21. maj stævnedes de opsætsige lærere for skolekommissionen, og da de fastholdt deres vægring ved samarbejde, blev de afskediget. Tilbage var kun to elementærlærere, der havde nægtet at underskrive de andres protest.

Den sidste modstand knækkes.

Sidst i april måned 1850 var der i Åbenrå blevet dannet en *centralvalgkomité* til forberedelse af et af statholderskabet planlagt valg til en slesvig-holstensk landsforsamling. I denne komité sad fra Åbenrå by Hans Kopperholdt, kaptajn J. C. Koch, kaptajn Michael Jebsen, købmand M. H. Lüders og C. A. Rathje. Centraludvalget havde efterhånden organiseret valgkomitéer i hele Nordslesvig og forberedt selve valghandlingen, der skulle finde sted i Åbenrå den 29. juni. Senere fandt man det dog klogere at forlægge valgstedet til Tønder, hvor bestyrelseskommissionen ikke kunne skride ind. Den 20. juni foretog borgmester Knudsen imidlertid en husundersøgelse hos Kopperholdt og arresterede foruden denne købmand Lüders og den tidligere deputerede B. B. Jessen. Et stort og compromitterende materiale kom her for dagen, selvom det ikke lykkedes at få fat på fysikus Maacks papirer, der ville have haft særlig interesse, da han ledede det tyske foreningsvæsen i Nordslesvig. Trods aktionen mod Kopper-

holdt fandt valget sted omend med nærmest symbolsk deltagelse, og valgt blev dr. Maack.

I Åbenrå fik affæren flere følger, bl. a. blev omsider Apenrader Wochenblatt standset og bykasserer Hundewadt afskediget. Hermed må den sidste aktive modstand mod det danske styre i Åbenrå siges at være knækket, og byen gik på trods af de genoptagne krigshandlinger ind i en roligere periode. Allerede i april måned havde man besluttet at lade skanserne i byens gader nedbryde. Snart forsvandt de svenske og norske tropper, mens *danske soldater* drog gennem byen sydpå; kort efter fik byen fast garnison af danske tropper. Byens handlende nød godt af store leverancer til hær og flåde, hovedsagelig af sund soldaterkost som flæsk, byggryn og brændevin. Sejlsadsen blev genoptaget, og næringslivet kom atter i normal gænge.

I Åbenrå var ca. 50 personer blevet afskediget fra deres embeder, og da »æ pottemand« under skibstømrernes jubel blev fjernet fra sin plads på Søndertorv, kunne man med rette sige, at udrensningen var gået til bunds, og en ny epoke begyndt.

Mellem krigene

Bystyre og økonomi.

Den 16. september 1850 forestillede den konstituerede *borgmester Peter Ivar Julius Lunn* sig på rådhuset for de forsamlede bykollegier. Nogen helt ukendt mand i byen var borgmester Knudsens afløser ikke, thi som overauditør havde han deltaget i forhørene efter oprøret. I modsætning til den tyskuddannede, men absolut loyale Broder Knudsen, var borgmester Lunn dansk af fødsel og uddannelse. Med ham fik byen en magtfuld leder gennem de næste 14 år, og under ham kom den på mange måder til at opleve en blomstring. En aktiv støtte fandt borgmesteren hos sin nærmeste overordnede kammerjunker *E. Heltzen*, der i juli samme år havde afløst Stemann som *amtmand*.

Straks ved sin tiltræden begyndte Lunn at føre byens forhandlingsprotokol på dansk, og han anvendte konsekvent navnet »Aabenraa« i danske skrivelser. Den 15. november 1850 indførtes dansk officielt som byens forretningsprog, hvorimod det først i juni 1852 efter adskillige anstrengelser lykkedes at få dansk anerkendt som retssprog. Om byens navn kom der til at stå strid, idet ministeriet for Slesvig i marts 1854, foranlediget af en lokal forespørgsel, pålagde magistraten kun at benytte formen »Apenrade«. Først i 1855 bøjede ministe-

Kammerherre E. Heltzen, amtmand i Åbenrå fra 1850, indtil han blev fordrevet i 1864. Han var justits- og kultusminister i C. A. Bluhmes ministerium 1864-65, senere stiftamtmand over Fyn. Han ejede herregården Søgård fra 1854.

Heltzen

riet sig, men amtet fortsatte indtil 1858 og toldvæsenet til 1861 med at skrive Apenrade. Først da var Åbenrå blevet byens eneste og rette navn.

I perioden mellem krigene var byens styre præget af stabilitet og kontinuitet. I magistraten skete der ingen ændringer og i deputeretkollegiet kun ganske enkelte. Betydeligst af rådmændene var uden tvivl *farver Martin Bahnsen*, der fra 1852 til 1864 desuden var stænderdeputeret.

Af *byens indtægter* lå i perioden ejendomsskatterne fast med et årligt beløb på ca. 2800 rdlr., mens de andre indtægter blev forøget: de personlige skatter steg med det større indbyggertal fra ca. 12.000 til 14.500 rdlr. årligt, selvom den enkelte borger i 1863 kun svarede 3 rdlr. årligt, hvilket var mindre end i 1850. Også byens indtægter ved bortforpagtning af jorderne steg, således at den omkring 1860

udgjorde ca. 3000 rdlr. om året, heraf $\frac{1}{3}$ for Sønderkov-jorderne. Hertil kom de ikke ubetydelige indtægter, byen havde gennem havnekassen.

I årene mellem krigene foretog byen betydelige investeringer og skabte nye anlæg, der gjorde fyldest helt indtil genforeningen. Det var derfor nødvendigt at optage betydelige *lån*, men alligevel lykkedes det i tiden indtil 1857 at formindske gælden betydeligt. På dette tidspunkt mærkedes en verdensomspændende krise også i Åbenrå, således at det vigtige skibsbyggeri en overgang næsten lå stille, hvilket medførte stor arbejdsløshed. Det blev nødvendigt for byen at optage nye og store lån, men efter at forholdene omkring 1860 atter var stabiliserede, lykkedes det den at komme økonomisk på fode igen, således at situationen ved periodens udgang set som helhed var bedre end ved Treårskrigenes ophør.

Slotsgades indlemmelse.

Fra gammel tid havde Åbenrå bys område været det samme. Mod øst blev det afgrænset af fjorden og til de andre sider af amtet, der også omfattede Kolstrup og hovedparten af Slotsgade. Byen var imidlertid befolkningsmæssigt inde i en stærk udvikling, idet *folketallet* — især på grund af tilvandring fra det øvrige Nordslesvig og nord fra — i tiåret 1845—1855 steg med ca. 20 pct. fra 4086 til 4920, og i det følgende tiår til 5133, fordelt på knap 1200 husstande. Det begyndte derfor at knibe alvorligt med at skaffe plads i byen. Ejendomme skød op i byens udkanter, men det var en væsentlig ulempe, at man for at erhverve borgerskab i byen skulle eje en ejendom inden for dens grænser. De mange, der ville drive selvstændigt håndværk eller anden borgerlig næring, var derfor nødt til at finde en ejendom i den overfyldte by.

En udvidelse af byens areal måtte således i høj grad ligge dens styre på sinde, og den gamle drøm om *Slotsgades indlemmelse* dukkede på ny frem. Mens man fra byens side flere gange havde taget til orde for indlemmelsen, havde gadens indbyggere altid kæmpet for deres »selvstændighed«, som det dog efterhånden var så som så med, idet man var fælles om kirke-, skole- og fattigvæsen, politi- og brandvæsen samt jordemoderordningen. I forbindelse med privilegiernes bekræftelse ved Christian 8.s tronbestigelse i 1839 var spørgsmålet blevet taget frem af byen, og på trods af Slotsgades indbygges modstand var det ved kongelig resolution af 1. april 1843 blevet bestemt, at Slotsgade pr. 1. januar 1861 skulle indlemmes i byen. Da plads-

problemet i mellemtiden var blevet aktuelt, søgte man at fremskynde forhandlingerne, men spørgsmålet om næringsskatten kunne man ikke enes om. Gadens indbyggere var stemt for at bevare de gamle afgifter, mens byen krævede dem afløst af næringsskat, betalt på lige fod med byens andre indbyggere. Sagen endte i ministeriet for Slesvig, der fulgte byens indstilling, og fra 1. januar 1861 blev følgende områder indlemmet i byen: Slotsgade, nogle huse på Klingbjerg og ved Nørreport samt et par mindre jordlodder.

Offentlige arbejder.

Også på anden vis udvidedes byens område, og også her var der tale om virkeliggørelsen af en gammel drøm: *udtørringen af Kilen*, der fra fjorden strakte sig ind nordøst for byen. Sagen synes første gang at være bragt på bane af borgmester Burchard Chr. Kamphövenner i 1771 og blev derefter med mellemrum taget frem, indtil man endelig i 1821 begyndte at opføre en dæmning til Lindsnakke tværs over Kilen. Denne dæmning var imidlertid sunket sammen, så den ved højvande stod under vand. På Kilens østside var der dog i tidens løb blevet indvundet knapt en halv snes tønder land, som byen udlejede til græsning mod en ikke helt dårlig betaling.

I marts 1854 tog bykollegierne i forbindelse med arbejder ved havnen spørgsmålet op på ny, og i september samme år tilbød postholder Hansen og gæstgiver Schmidt at lade arbejdet udføre for egen regning på den betingelse, at de indvundne enge blev dem overladt i 90 år. Byen gav et henholdende svar og lod i stedet en landmåler udarbejde en foreløbig plan. Den 24. januar 1855 vedtog bykollegierne, at arbejdet hurtigst muligt skulle påbegyndes og bekostes af havnekassen. I september 1856 lukkedes sluserne; tilbage stod kun dræningsarbejdet og lignende. Den 20. april 1857 afsluttedes arbejdet, der ialt havde kostet 6348 rdlr., som det lykkedes byen at udrede uden at gøre brug af det lån på 4500 rdlr., som man havde fået tilladelse til at optage. Samme år byggedes ved dæmningen en mølle, der også kunne anvendes som pumpe. Udtørringen af Kilen blev ikke i de første år den overskudsforretning, som man havde ventet. Den årlige forpagtningsafgift var 258 rdlr., mens reparationer og ombygningsarbejder i årene 1857—1863 gennemsnitlig kostede ca. 550 rdlr. om året.

Bystyret glemte imidlertid ikke at sørge for vigtige forbedringer inden for byens grænser. Da man i 1853 frygtede, at koleraepidemien ville brede sig også til Åbenrå, blev man klar over, at byens vand-

Billedet viser Vestergades udmunding i Storetorv omkring 1900.

forsyning var sundhedsfarlig, og man besluttede at udskifte de gamle træledninger med jernrør. Trods store omkostninger svarede resultatet ikke til forventningerne, og i 1856 lod man vandinspektør Colding udarbejde plan for et helt nyt vandværk. I november 1858 var det færdigt, og året efter blev de gamle springvandsbeholdere fjernet fra Storetorv .

Spørgsmålet om *gadebelysning* var allerede blevet taget op i 1851 og belysningen væsentligt forbedret gennem indkøb i Hamborg af 14 olielamper til supplement af de eksisterende 12. I 1854—55 bevirkede en hastig prisstigning på olie, at spørgsmålet om anlæggelse af et gasværk blev aktuelt, og i 1857 fik man udarbejdet et tilbud, som man dog fandt for dyrt. Sagen fik derefter lov til at hvile indtil 1862, hvor en gasværkskommission blev nedsat, og i løbet af 1863 opførtes det nye værk på en holm i Kilen. 74 gaslygter blev opstillet i byen, og adskillige private huse fik gas indlagt. Den 22. december 1863 brændte gassen for første gang.

De store gennemgående transporter i krigsårene havde efterladt byens *veje og gader* i en sørgelig tilstand, og fra 1850 til 1855 blev

Wollesgyde, Storegade, Nygade, Vestergade og Skibbrogade enten grundigt repareret eller fik stenbroen lagt om med store omkostninger. Derefter indstilledes arbejdet af hensyn til nedlægningen af vand- og gasrør, og da reparationerne ikke blev genoptaget, var gadernes tilstand, da de store krigstransporter igen begyndte at gå gennem byen, ganske elendig, ja, allerede sidst i 1850'erne klagede borgerne gang på gang over forholdene. Stod det slet til med hovedgaderne, var det dog langt værre med de mindre veje og stier. Især *Madestien* var et problem. Denne vedligeholdtes oprindeligt af ejerne af de tilstødende haver, men da der i 1852 på initiativ af bl. a. postmester Moltke, Middelheus og borgmesteren var blevet dannet en forskønnelseskomité med det hovedformål at anlægge spadseregange og foretage beplantninger, overtog denne vedligeholdelsen, da stien på den tid nærmest var ufremkommelig. Nogle år gik det derefter bedre, men komitéen rådede ikke over penge nok. Stien forfaldt atter, og i 1859 risikerede man, hvis man skal tro et læserbrev i *Freia*, at synke i til knæene. Også færdselen ad fodstien mellem Slotsgade og Brundlund slot kunne være besværlig og farlig, men her skyldtes ondet, at borgerne benyttede et bestemt sted ved åen til at hente sand til gulvene. At stenene gik løs, og åen gnavede sig længere og længere ind, tog man ikke så nøje.

Det eneste større vejanlæg, der fandt sted mellem krigene, var bygningen af den vej, der stadig kaldes *Nyvej*. Dette anlæg, der fordrede en omlægning af Mølleåen, var meget bekosteligt og langvarigt. Planen blev vedtaget i 1851, men først 1854 blev arbejdet afsluttet. Til gengæld var det af stor betydning for færdselen til havnens mange skibsværfter, thi »hvilken manøvre krævedes ikke for at få en mastbjælke drejet ind i Skibbrogade, og hvilken indskrænkning af læssene fordrede ikke dens stejlehed!« I forbindelse med dette vejanlæg fremførte Fr. Fischer flere gange tanken om at udbygge *Madestien* og forbinde den med *Nyvej*, så trafikken kunne ledes uden om byens snævre og stejle gader — en plan, der efter genforeningen er virkeliggjort med H. P. Hanssensgade.

Samfærdsel og søfart.

Med hensyn til forbindelse med omverdenen skete der flere væsentlige forbedringer, selvom den store drøm om *jernbane* gennem byen ikke gik i opfyldelse. Det var ellers ikke initiativ fra byens side, der manglede, idet man både i 1856, 1857 og 1861 sendte deputationer til kongen. Men gik man glip af hovedlinjen, var man dog taknemme-

lig for en sidebane fra Rødekro til Åbenrå, og bykollegierne vedtog i maj 1862, da den endelige plan blev bekendtgjort, en takadresse til ministeriet.

Hvad angår *landevejene*, arbejdede man især med to planer: færdiggørelsen af den nord-syd gående chaussé og en tværgående landevej til Ribe. Chausséen fra Flensborg til Åbenrå var fuldendt allerede 1847, og i 1853 blev det sidste stykke til Haderslev færdigt. Værre gik det med den tværgående landevej, hvortil store forhåbninger om Åbenrå som transithavn knyttede sig. Planen løb ganske ud i sandet, og det samme gjorde forslaget om en jernbane Åbenrå—Ballum. Det nærmeste man kom den tværgående trafik var, at der fra maj 1852 indledtes en ugentlig rutefart mellem København og Åbenrå af dampskibet Zephyr, og at dette skib havde forbindelse med ugevognen til Ribe.

Fragtkørselen til de øvrige nabobyer besørgedes to gange om ugen af private vognmænd, mens postvæsenet sørgede for daglig post og passagerforbindelse til omverdenen. Et stort fremskridt for brevskrivningen betød indførelsen af frimærker i 1850, og et tilsvarende fremskridt for nyhedsformidlingen til byen var anlæggelsen af en telegrafstation i 1853.

Posthuset i Åbenrå havde i en længere periode været anbragt i Søndergade i det hus, der stadig kaldes Postmestergården, men da postmester Moltke i 1852 blev forflyttet, tillod postvæsenet, at denne ejendom blev solgt. Det blev overladt til *postmester Hasselriis* selv at sørge for et passende lokale. Til stor gene for borgerne flyttede postmesteren i de følgende år hyppigt rundt med posthuset: en overgang var det f. eks. anbragt i Bahnsens gård i Storegade, senere i det nu nedrevne hus på Nybro for enden af Vestergade. Da postmesteren samtidig krævede vejen til posthuset holdt i bedste stand, gav det lejlighed til ret skarpe meningsudvekslinger mellem ham og bykollegierne. Nogen populær mand i byen synes postmester Hasselriis ikke at have været, og han blev nærmest anset for en original. Han gik altid i uniform, var skaldet, men havde en krans af hår strittende til vejrs, dertil blussende ansigtsfarve og kolerisk temperament — intet under, at han var et yndet mål for drengestreger. Brevene udbragtes tre gange daglig, men da postmesteren selv skulle holde medhjælperne, var resultatet, at han for at spare kun holdt en, og denne kunne slet ikke overkomme arbejdet. Efter stærk kritik ansattes endelig i 1860 endnu en »litsenbroder«.

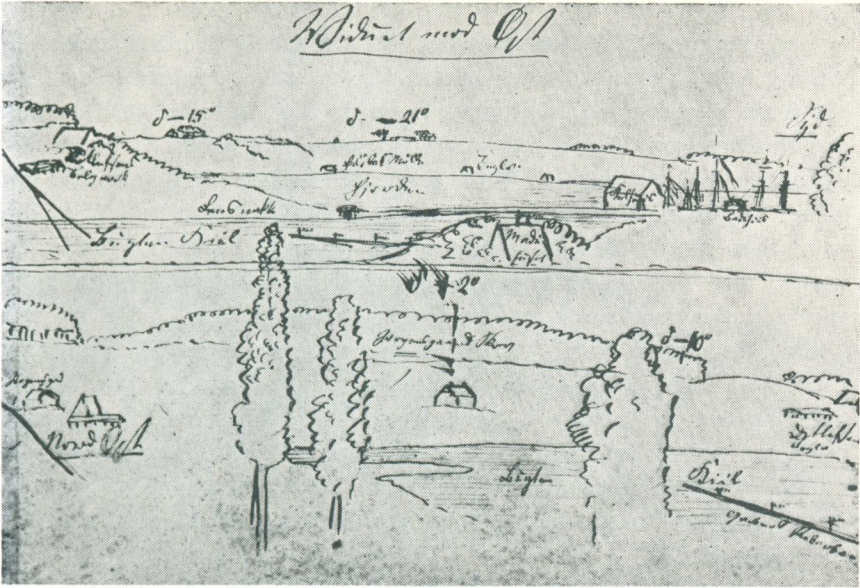
I forbindelse med samfærdselen må også *havnen* inddrages i billedet. Igennem hele perioden foretoges store arbejder på havnens udbedring. Der opsattes havnelygter, træbolværket udskiftedes med stensolværk og såvel Søndre som Nørre Skibbro fik ny brolægning. Ved havnen opførtes i årene 1853—54 nordfløjen af den nuværende toldbod med den karakteristiske buegang, der dog ikke faldt i borgernes smag. Bygningen, der er opført af murermester Callesen, stemmer mærkværdigvis ikke overens med Winstrups tegninger, men sejlivede rygter om, at tegningerne skulle være forbyttet med dem til en toldbod på de vestindiske øer, har hverken kunnet bekræftes eller afkræftes. Havnebilledet domineredes helt af skibsværfterne, og det kneb efterhånden med plads til den øvrige trafik. Da man i forbindelse med planerne om jernbanen regnede med stærkt forøget trafik på havnen, besluttede magistraten i 1860 at lade opfylde syd for Søndre Skibbro, således at værfterne efterhånden kunne flyttes derud. I 1862 blev pladserne fordelt og de fleste værfter flyttede ret hurtigt derefter ud på deres nye plads.

Trafikken på havnen var overraskende nok ikke særlig stor, og den voldsomme nedgang i *besejlingen af Åbenrå*, som skyldtes Treårskrigen, blev aldrig tilfulde genoprettet, idet besejlingstallet fra 1846 ikke blev nået senere. I perioden indtil 1855 kan konstateres en betydelig stigning, derefter på grund af den verdensomspændende krise i 1857 stagnation og nedgang. Nogle tal viser det:

	Indklarede skibe		Udklarede skibe	
	fra indland	udland	til indland	udland
1846	1174	45	1209	47
1848	216	25	252	31
1850	729	63	746	62
1852	941	60	976	54
1855	1063	105	1034	107
1858	835	62	840	52
1862	637	97	638	88

Flytningen af toldgrænsen i 1850 til Ejderen og 1853 til Elben standsede indførselen af hamborger fabrikata og øgede interessen for fabriksvirksomhed i landsdelen. De indførte varer var da også hovedsagelig råvarer til brug for skibsbyggeriet og tobaksspinderierne, mens der især udførtes teglværksprodukter og landbrugsartikler. Kvægeksperten steg stærkt først i 1850'erne, mens kornudførselen først for alvor kom igang i sidste halvdel af 1850'erne.

Som følge af krisen 1857 søgte de åbenråske skibe nye *fragtmarke-*

Tegningen er lavet af Frederik Fischer i 1850'erne og viser hans udsigt fra vinduet mod øst. Stednavnene på den øverste del er fra venstre mod højre: Detlefsens Teglværk, Bugten Kiel, Lensnakke, Fjorden, Felsbæk Mølle, Teglværk, Kulhuus og Badehuus. Forrest ses Madhuset. På den nederste del af tegningen er navnene: Jørgensgaard, Jørgensgaard Skov, Bugten, Kiil, Garbens Reberbaner, Detlefsens Teglværk. Tegningen hænger sammen med Fischers astronomiske observationer.

der, og mens 29 Åbenråskibe i 1852 afgik til sydamerikanske havne mod 7 til kinesiske, var billedet i 1859 omvendt med 9 skibe til *Sydamerika* og 38 til *Kina*. Åbenråskipperne havde for alvor opdaget »kysten«. Det var et imponerende antal skibe, der var hjemmehørende i Åbenrå, omkring 20 pct. af hele Slesvigs flåde. I periodens løb faldt antallet af hjemmehørende skibe fra 90 til 82, men samtidig steg drægtigheden fra 5398¹/₂ kommercelæster i 1851 til 5874¹/₂ i 1863, hvorved Åbenrå ved periodens udgang står som Slesvigs største skibsfartsby med flere skibe på over 100 kommercelæster end Flensborg, Sønderborg og Haderslev tilsammen. De fleste af skibene var bygget i Åbenrå, ejedes af åbenråske parthavere og havde overvejende åbenråsk besætning.

Erhvervsforhold.

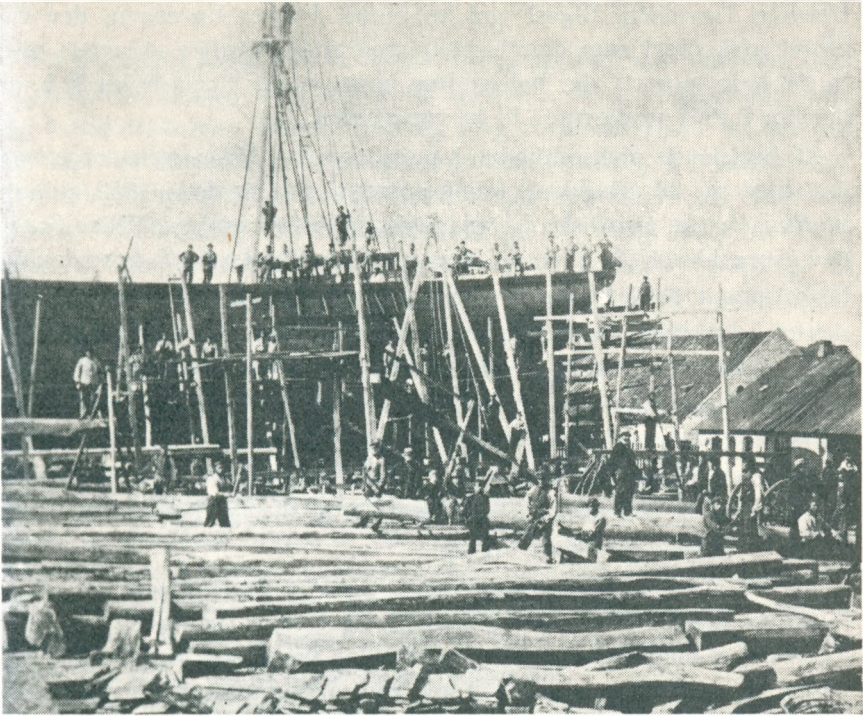
Som byens centrale erhverv, om hvilket de andre grupperer sig, må *skibsbyggeriet* ses. De seks værfter, der arbejdede i byen mel-

lem krigene, falder i to naturlige grupper. De værfter, der ejedes og lededes af skibsbygmestre, der selv havde lært håndværket, og værfter, der nærmest kan karakteriseres som pengeanbringelser. Til første gruppe må henregnes de ældste og største værfter: Jørgen Paulsens og Thorkild Andersens med henholdsvis 22 og 21 nybygninger på tilsammen 6016 kommercelæster. Lidt mindre end disse var Mads Michelsens værft, der ganske vist byggede 25 skibe, men disse havde kun en samlet drægtighed på 2393¹/₄ kommercelæster. En fremragende repræsentant for skibsbyggeriet af den gamle skole var skibsbygmester Niels Jacobsen, der i 1856 overtog Mads Michelsens værft, og som med statsunderstøttelse deltog i verdensudstillingen i London 1862 som observatør. Alle disse værfter kom, omend med besvær, gennem krisen 1857, mens to nyanlagte værfter atter gik ind. Til den anden gruppe af værfter hører Jørgen Reimers fra 1857 og Gustav Rabens fra 1862. For begge gælder det, at det var forretningsmæssige hensyn, der fik dem til at investere i skibsbyggeri.

Den samme gode ide havde byens rigeste mand, *agent Jørgen Bruhn*, men til magistratens fortvivlelse valgte han at anlægge sit værft på Kalø i Genner bugt. Trods alle indvendinger fra byens side, hvor man i høj grad frygtede konkurrencen, fik han koncession. På værftet byggedes kun skibe til Bruhns eget rederi; ialt 7 skibe søsattes mellem 1853 og 1863, men det var store skibe — på ialt 2076 kommercelæster — blandt hvilke de store hurtigtsejlende clippere og vel nok det mest berømte Åbenrå-skib: *fregatten Cimber*, der i 1857 gennemførte en rekordrejse fra Liverpool til San Francisco på 104 dage, en bedrift, der omtales i verdenspressen.

I perioden fra 1850 til 1864 byggedes i Åbenrå og på Kalø 92 skibe med en samlet drægtighed på 12.168⁷/₁₂ kommercelæster, og der var fest i byen, hver gang en stabelafløbning fandt sted. Dannebrog vajede, der blev råbt hurra, og om aftenen var der bal.

På mange måder var det skibsfarten og de dermed forbundne erhverv, der dominerede byen. Agent Bruhn, ved sin død monarkiets største skibsreder, var ubestridt byens rigeste mand, men efter ham faldt hans mange foretagender fra hinanden. Han står som den ypperste repræsentant for byens økonomisk set dominerende klasse: *skibsrederne*, der udgjorde en snæver familiekreds. Nok så dominerende i det daglige bybillede har de mange *kaptajner* og *sturmænd* sikkert været, når de kom hjem med penge på lommen og flotte vaner. Af disse to grupper igen var ikke blot søfolkene og værfts-

Et Abenrå-skib under bygning. Billedet må være fra omkring 1870 og skal enten være fra Rabens værft eller fra Kalvø.

arbejderne afhængige, men også de mange håndværkere, der leverede til værfterne, såsom sejlmagere, kobbersmede, snedkere m. v. I 1855 var godt 36 pct. af byens håndværkere direkte eller indirekte afhængige af værfterne. Det kunne derfor mærkes i hele byen, da krisen bevirkede, at værfterne var *uden arbejde*. En overgang lå seks færdigbyggede skibe i havnen, men kun de to var solgt. Værfterne måtte afskedige folkene, og situationen var så alvorlig, at der i november 1858 blev nedsat en kommission, hvori bl. a. sad borgmesteren og havneinspektøren C. C. Fischer, der fik til opgave at skaffe arbejde til de mange arbejdsløse. Kommissionen sluttede overenskomst med skibsbygmester Thorkild Andersen, der mod et månedligt tilskud fra byen, forpligtede sig til at holde beskæftigelsen i gang.

Den anden store gruppe af erhvervsdrivende i Åbenrå var *handelsstanden*. Den væsentligste del heraf, købmændene, havde i 1847 oprettet Åbenrå Handelsstandsforening, hvis første formand var

Herman Davidsen. Rigest var købmand Jørgen Lorenzen, der var blevet afskediget som deputeret borger, men derefter svingede over til det danske parti, der helt godtog ham, ja selv Freia hyldede ham, da han i 1861 udnævntes til kommerceråd.

Af betydende virksomheder i byen var der *Marcussens orgelbyggeri* med ca. 20 arbejdere, tobaksspinderierne og det i 1852 anlagte *Stallknecht'ske jernstøberi*. Der havde tidligere været adskillige brændevinsbrænderier i Åbenrå, men efter indførelsen af brændevinsbeskatning i 1850 havde en overgang samtlige brænderier indstillet driften, og skønt nogle atter kom i gang, blev det aldrig som før. Dette bevirkede igen, at byens kohold gik katastrofalt tilbage, og at det blev vanskeligt for fattigfolk at anskaffe sig billig mælk. På *ølbygningens* område var brygger *J. H. Lorenzen* i Ramsherred en lokal foregangsmand, idet han i 1852 indforskrev en brygmester fra Bayern og begyndte at lade bayersk øl brygge i byen, en mode andre bryggere også snart tog op.

Butikkerne begyndte at sætte deres præg på gadebilledet. Snedkermestrene oprettede et møbelmagasin, og i 1859 fik også skomagermestrene et magasin, Capranis og Nicolai Sørensens boghandler trivedes, en cand. pharm. slog sig ned som parfumerihandler, og Brammer på Søndertorv averterede med pariser-silkehatte og Garibaldihatte. Inden for skomagerfaget skal den første symaskine være kommet til byen i 1850'erne og have vakt stor opsigt. Et pittoreskt indslag i gadebilledet var *de omvandrende handlende*: koner med kurve med tællelys, fiskere med fiskene hængende på en stang over skulderen, Fanø-piger med tørrede fisk, koner fra Løjt med lærred, veltalende Hamborg-jøder og unge svenske piger med deres spånæsker med hårarbejder på armen. En kærkommen afveksling betød afholdelsen af *markeder*, men deres handelsmæssige betydning var i stadig aftagen, og i 1862 tilrådede magistraten en delvis afskaffelse af krammarkederne, hvorimod man stadig holdt fast ved de store kvæg- og hestemarkeder.

Den befolkningsmæssige fordeling efter erhverv var i 1855 som følger: 51,3 pct. af indbyggerne ernærede sig ved håndværk, 14,5 pct. ved handel, 13,8 pct. var daglejere, 10 pct. embedsmænd, 7,5 pct. søfarende, 1,9 pct. fattige og 0,6 pct. jordbrugere. Byens overklasse, de 9 øverste skatteklasser, udgjorde 4 pct. af befolkningen, mellemklassen 44 pct. og underklassen 52 pct. I forhold til nabobyerne er det en meget talrig underklasse, der har sin forklaring i værfterne.

Fattigforsorg.

Set på denne baggrund er byens *fattigvæsen* af stor interesse. Ved regulativ af 4. maj 1846 var byen inddelt i 14 distrikter med hver sin fattigforstander. Disses instruks blev revideret 1853, og det hed her såre karakteristisk: »Fattigforstanderens pligter er i almindelighed at varetage såvel de fattiges som fattigkommunens tarv. Han bør derfor ikke mindre være opmærksom på, at ingen lider nød end påse, at den offentlige understøttelse ikke kommer uværdige til gavn. Intet betleri bør tåles, og han skal drage omsorg for, at ugifte fruentimmere, som ikke fører en sædelig vandel, udvises af byen.« Til gengæld skulle han også sørge for husly til alle småfolk.

I 1848 havde byen købt kobbelen Bruhnshave, der stødte op til sygehusets grund, og her opførtes 1848 det nye *sygehus*, som imidlertid fra 1851 blev anvendt som *fattigarbejdsanstalt*. Lemmerne skulle her arbejde fra 6—12 og 13—19 med forskellige håndarbejder under en økonoms tilsyn. De var undergivet streng hustugt, og økonomen havde i tilfælde af opsætsighed myndighed til legemlig revselse. Det lykkedes virkelig på denne måde at spare en del penge for fattigkassen, og Fr. Fischer kalder da også anstalten for »en af de sidste års mest heldbringende indretninger«.

Foruden den offentlige støtte nød byens fattige godt af de gamle *stiftelser og legater*. I 1854 oprettedes H. P. Hansens stiftelse og 1863 pastor Andr. Leths legat. I 1860 opbyggedes efter Winstrups tegninger den Günderoth'ske fattigstiftelse, og der indrettedes 8 boliger til fattige familier. Men også på anden vis hjalp man, hvor man kunne. I den hårde vinter 1854 nedsattes en understøttelseskomité, og i arbejdsløshedsperioden efter 1857 oprettedes en firskillings-subskription til fattighjælp. Damekomitéer indsamlede julegaver til fattige børn, og der afholdtes jævnligt amatørforestillinger i velgørende øjemed. For middelstanden var det en skam og en katastrofe at få fattighjælp, men i sygdomstilfælde kunne det blive nødvendigt. For at forebygge dette oprettedes i 1860 på initiativ af snedker Gebhardt en *sygekasse* for mindre formuende håndværkere — et lignende formål havde den allerede i 1839 oprettede sømandskasse. Også fra *sparekassen*, der i 1850 var blevet reorganiseret med magistraten som direktion, ydedes betydelige tilskud til trængende, især sådanne som ikke direkte faldt ind under fattigvæsenet. Børnehaver fandtes i det meste af perioden ikke, idet det af sparekassen oprettede *asyl* gik ind under Treårskrigen. Først i 1863 lykkedes det en kreds under ledelse af apoteker Worsaae påny at starte et asyl.

At fattigdommen var et problem i Åbenrå, er givet, men man stod sammen for at undgå dens værste følger.

Kirke og skole.

Byens hovedpræst, pastor Martens, var loyal, men tysk af dannelse, og nogen forståelse for det danske sprogs stilling fandt man ikke hos ham. Kirke- og skolekollegiet udarbejdede derfor en ansøgning til regeringskommisæreren om ligestilling af dansk og tysk som kirkesprog og ansættelse af to ligestillede »compastores« ved førstkommande vakance. Ansøgningen er dateret 6. november 1850 og allerede to dage senere forelå resolutionen, der helt opfyldte kollegiets ønsker, også med hensyn til dansk skolesprog.

Pastor Martens tid i Åbenrå blev kort, idet han allerede samme år blev kaldet til præst ved Slesvig domkirke. Som *dansk compastor* ansattes diakon *Andreas Leth* og som tysk *Jacob Hansen Holdt*. Skiftevis afholdtes nu hveranden søndag dansk og tysk højmesse og aftenang. De to præster synes at have været vidt forskellige. Pastor Holdt var rationalistisk præget, og hans katekisation karakteriseredes som åndløs og simpel.

Helt anderledes var grundtvigianeren *Andreas Leth*. Både han og hans kone tog ivrigt del i menighedsarbejdet. Hun deltog bl. a. i oprettelsen af den velgørende »Kogeforening« og af asylet. Han arrangerede store missionsmøder i byen, og hans huspostil læstes i mange hjem. På den Günderoth'ske stiftelse holdt han ugentlige bibeltimer, og her blev Grundtvigs nyeste salmer sunget for første gang i Åbenrå. En særlig indsats gjorde han for *den danske salmesang*. Da han i 1850 tiltrådte embedet, var det skik, at der ved den danske gudstjeneste kun blev sunget tyske salmer. Allerede den 15. januar 1851 udkom hos Fr. Fischer »100 Psalmer til kirkeligt Brug, samlede og lempede af *Andreas Leth*«. Imidlertid satte kirkekollegiet sig imod indførelsen af pastor Leths salmebog, idet det ikke følte sig berettiget til at indføre en anden salmebog end den officielt anerkendte. Leths salmebog blev dog alligevel benyttet, og da 2. oplag var udsolgt, blev i 1856 efter deputeretkollegiets forslag afholdt afstemning om indførelse af en ny salmebog. Det blev her vedtaget at indføre den Meyer-Boesenske salmebog med et særligt tillæg af de mest yndede salmer fra Leths hæfte. Pastor Leth og hans hustru var højt elskede af deres tilhængere, og hans fortræffelige prædikener fyldte altid kirken. Ved hans afgang i august 1863 indstiftede taknemmelige kirkegængere pastor *Andreas Leths* legat for værdigt trængende.

Jacob Hansen Holdt, tysk compastor
i Åbenrå fra 1850 til 1865, da han
blev præst i Løgumkloster.

Imidlertid delte ikke alle byens borgere hans indstilling, og for de mest rationalistisk sindede som Fr. Fischer var hans kristendomsopfattelse »obscurantisme og vammelt sværmeri«. At han også formåede at finde gehør hos tysksindede damer var for Fr. Fischer utilgiveligt, ja nærmest landsforræderi. Spørgsmålet om pastor Leths efterfølger forblev uløst i et år. I januar 1864 præsenteredes ganske vist tre kandidater, men det til 19. februar 1864 fastsatte valg fandt ikke sted.

Det bør også nævnes, at sekter uden for statskirken i denne periode fandt tilhængere i byen. En gruppe *mormoner* synes at have haft deres tilholdssted hos Christiansen i Gildegade, og byens jøder udgjorde stadig en lille gruppe for sig.

Skolevæsenet havde efter udrensningen blandt lærerne store vanskeligheder at kæmpe med. Dels skulle der skaffes nye lærere og dels findes nye lokaler, da *skolerne* var indrettet til lazaretter. Sidst i juni 1850 besluttede man at lade rådhusalen indrette til skole, og 1. august blev undervisningen genoptaget. Som leder af rektorklassen var ansat cand. theol. E. M. Buch, og i modsætning til tidligere blev undervisningen her nu gratis.

Da *skolesproget* ved reskriptet af 8. november 1850 var blevet for-

andret til *dansk*, nedsattes straks en kommission, og på et møde den 3. februar 1851 udfærdigedes de endelige bestemmelser for skolevæsenets indretning. Skolekollegiet, bestående af kirkevisitatoren, magistraten og de to præster, skulle have overbestyrelsen, men den danske præst skulle føre tilsynet. To år senere tilforordnedes desuden rådmand Bahnsen og amtsforvalter Worsaae.

Foruden de offentlige *skoler* fandtes et større antal *private*, hvoraf en del var oprettet af de afskedigede lærere, og fra juni 1851 blev disse lagt ind under kommissionens myndighed. Der blev afholdt eksamen i disse skoler under tilsyn, og efter en sådan i august 1853 fik en pigeskolebestyrerinde sin tilladelse til at holde skole inddraget, og den afskedigede lærer Friederichsen en alvorlig henstilling — han klarede dog skærene og vedblev at holde skole i byen endnu i tre år. De vigtigste privatskoler var uden tvivl rektor Buchs pigeskole, oprettet 1851, og overkrigskommissær Børgesens institut for realundervisning for drenge, oprettet 1852. Denne skole blev i 1856 overdraget til assessor Deichmann, der drev den, indtil han efter 1864 flyttede til Fåborg. Skolen havde det bedste ry, men efter en samtidig memoireforfatter anvendte man i Deichmanns tid »omtrent samme princip, som en cirkusdirektør eller indehaveren af et hundee- eller abeteater dresserer sine elever efter, nemlig prygl og atter prygl«.

Skolevæsenets stilling i 1856 var således: der var en borgerskole, bestående af en drengeskole med 4 klasser og ialt 264 elever og en pigeskole med 3 klasser og 210 elever. Desuden den Günderoth'ske fattigskole med tre klasser og 199 børn. Endelig 2 private drenge- og 2 private pigeskoler med ialt 105 børn samt 3 privatskoler for små piger og drenge med ialt 77 børn. Ved visitationen samme år var samtlige skoler i god stand og lærerne duelige. Især blev rektor Buch fremhævet, »der med megen flid havde drevet skolen frem fra den mådelige forfatning, hvori han modtog den«. Også skrivemester Jørgensen og lærer Claus Møller blev fremhævet. I øvrigt bemærker biskop Boesen med tilfredshed, at disciplene i rektorklassen kunne langt mere tysk, end da dette sprog var undervisningssprog. Om undervisningsmetoden hedder det, at man havde forsøgt at indføre fagsystemet, men at dette var strandet på lærernes afgjorte uvilje. Det var med rette, når biskop Boesen havde fremhævet skrivemester J. Jørgensen, thi han gjorde sig på flere måder bemærket. Han havde således udgivet en pædagogikkens historie, en regneprøvebog og en meget anvendt dansk læsebog. Desuden redigerede han en overgang to faglige tidsskrifter.

Andreas Peter Martin Leth, dansk præst i Åbenrå fra 1850 til 1863. Han døde i Middelfart 1905. Han var i Åbenrå en højt anset mand, der fik stor indflydelse.

I sommeren 1859 udnævntes rektor Buch til sognepræst i Klægsbøl og forlod byen. Rektorklassen blev overdraget til assessor Deichmann, der skulle stille 12 fripladser til rådighed for byen og ansætte en teologisk kandidat som lærer, hvilket også skete. For pigeskolen var pladsproblemet alvorligt, men først i 1862 besluttede man at rette henvendelse til professor Winstrup om tegninger til en ny pigeskole.

Foruden disse regulære skoler var der *undervisning* i mange *forskellige fag* rundt i byen. Rektor gav undervisning i græsk og latin, syskoler var almindelige, billedskærer Møen gav tegneundervisning, og betjent Greve underviste i gymnastik på Kirkepladsen. Hver vinter indfandt danselærer Buchholz sig for at give danseundervisning. For honoratiories' børn på slottet, for de andre hos madam Rudebeck. I 1862 blev der oprettet en navigationsskole.

Sundhedsvæsen. Dagligliv og fest.

Efter fysikus v. Maacks afskedigelse stod stillingen i nogle år ubesat, idet man trods amtmandens indstilling vægrede sig ved at udnævne den konstituerede fysikus dr. Grauer, der var »en temmelig klodrian som læge, men en dansk mand, der havde lidt meget for sin loyalitet«. Heldigvis var der dog andre og dygtige *læger* i byen. I februar 1854

udnævntes endelig P. J. Paulsen til fysikus. Efter krigen var *apoteker-væsenets* forhold utilfredsstillende, idet det eneste eksisterende apoteks indehaver, Karberg, var forvist og drev apoteket ved en bestyrer, der ikke forstod dansk. Det betød derfor en væsentlig forbedring, da apoteker Worsaae i oktober 1851 åbnede Svane-Apoteket, ligesom den nye apoteker selv var en gevinst for byen. I 1855 blev Karbergs privilegium inddraget, men apoteket genåbnede i 1856 efter at være kommet på danske hænder. Havde byen således selv læger og apotekere, måtte man klare sig med omrejsende tandlægers tilfældige besøg.

Renlighedsforholdene var primitive, idet de *åbne møddinger* i gårdene stadig satte deres præg på byens gader. Endnu i 1852 måtte politiet indskærpe, at henlæggelse af stinkende urenheder på gaderne var forbudt, og at man kun midlertidigt måtte anbringe sand og fejeskarn der. Først frygten for koleraen og den dermed følgende oplysning medførte væsentlige forbedringer i befolkningens forståelse af renlighedens betydning.

Det *nationale modsætningsforhold* var naturligvis stadig tilstede og satte sit præg på dagliglivet, men da gemytterne i begyndelsen af 1850'erne faldt mere til ro, kom det ikke længere til de voldsomme sammenstød. Det var gået op for hjemmetyskerne, at de var i mindretal, og at de gjorde bedst i at holde sig i baggrunden. Kun ved enkelte lejligheder ses de at være trådt frem, som da man i 1862 nedsatte en komité til indsamling af bidrag til det nye universitet i Kiel. I udvalget sad bl. a. Jürgen Ahlmann og Gustav Raben. Kort efter at indsamlingen var bekendtgjort, kunne man i Freia læse en annonce indrykket af Jürgen Aalhoved og Gustav Krage på egne og flere tossers vegne, hvori man indbød dem, der var dumme nok til at lade sig tage ved næsen, til at indbetale penge. Også ved valgene til stænderforsamlingen trådte de nationale modsætninger frem, men den danske kandidat Bahnsen med Middelheus som suppleant var aldrig alvorlig truet. I 1852 fik Bahnsen 52 stemmer mod Johan Jacobsens 24, men i 1860 stod Bahnsens 127 stemmer mod Gustav Rabens 31.

Efter de heldigt gennemførte valg samledes man på gæstgivergården Danmark, hvor der blev holdt nationale taler og udbragt skåler for konge og fædreland. I 1860 overrakte taknemmelige vælgere Bahnsen en pokal af dreven sølv, og i 1862 indbød Frederiksklubben og landboforeningen i fællesskab til festmåltid i anledning af kredsens rigsrådsmedlem, amtmand Heltzens hjemkomst. Ved denne lejlighed udbragte kommerceråd Jørgen Lorenzen kongens

skål. Også ved *kongebesøg* var der lejlighed til at demonstrere de nationale følelser. Den 11. november 1854 besøgte Frederik 7. og grevinde Danner officielt byen og blev modtaget med storslået jubel. Tømmermændene paraderede med deres blankslebne økser, og brigademusikken spillede om aftenen til bal på rådhuset. Da kongen besøgte skibsværfterne, salutedes med 27 kanonskud, og på et af skibene var en transparent anbragt med den karakteristiske tekst:

*Mens handelsskibe her vi bygge
Du styrer statens skib til folkets lykke.*

Efter Apenrader Wochenblatts beslaglæggelse i 1850 var Fr. Fischers *avis Freia* byens eneste. Avisen udkom onsdag og lørdag, men fra 1. januar 1852 tirsdag, torsdag og lørdag. Af væsentlig betydning for bladets indhold var det, at Fischer fra 1. februar 1854 fik tilladelse til at optage politiske efterretninger og artikler. Udviklingen skuffede imidlertid Fr. Fischer, og han følte sig overflødig. Fra april 1859 overdrog han derfor *Freia* til sin svoger, boghandler Nicolai Sørensen, der dog ikke selv påtog sig redaktionen. Denne overlod han til postmester Hasselriis. Avisen synes betydeligt bedre redigeret, bl. a. fremkom en række velskrevne lederartikler om aktuelle emner. Hasselriis lagde sig imidlertid hurtigt ud med borgerskabet ved med stædighed at forfægte sine egne meninger, og efter en heftig polemik måtte han allerede fra 1. oktober samme år trække sig tilbage. Redaktionen blev derefter overtaget af premierløjtnant Wilhelm Johan Haffner, der gjorde tjeneste på telegrafstationen. Han var en livlig skribent, der også forstod at gøre sig gældende i byens selskabsliv. Da han 1. april 1860 forlod byen, overtog cand. phil. Niels Georg Brasen posten som redaktør, og bladet kom ind i en mere stabil periode.

Til fremme af oplysningen var det vigtigt at skaffe *danske bøger*, og i dette øjemed sammentrådte i april 1851 i Åbenrå en »Comitee for dansk Læsnings Fremme«, hvori Fr. Fischer og Martin Bahnsen repræsenterede byen. Man ville her videreføre det danske folkebiblioteksarbejde, der var gjort før krigen, og man fandt hurtigt støtte i København, således at man allerede i oktober samme år kunne modtage de første bøger. Ved siden af udlån uddelte komiteen i de følgende år også flere boggaver. Også et Dansk Læseselskab opstod i byen med borgmester Lunn og postmester Hasselriis som første-mænd.

I det hele taget florerede foreningslivet. *Frederiksklubben* var nu

en rent selskabelig forening for det solide borgerskab, der her som årets hovedfest fejrede kongens fødselsdag. En overgang syntes dens eksistens at være truet, idet den — for at bruge Fr. Fischers ord — »var for simpel for de fornemme og for fornem for de simple«. Embedsmændene og »den fine verden« dannede deres egen klub kaldet *Foreningen* og holdt sig borte fra Frederiksklubben. Takket være en ny handlekraftig direktion, bestående af bl. a. Bahnsen, Nic. Sørensen og skrivemester Jørgensen, overlevede den dog, og embedsmændene dukkede atter op. *Skyttelavet*, der før 1848 var tysk domineret og bar slesvig-holstensk kokarde, blev ved mange nyindmeldelser atter kaldt til live som dansk forening, og i 1851 genoptog man efter tre års afbrydelse de populære fugleskydninger. Kun en enkelt gang hører man om de tyske foreninger, nemlig da *Concordia* i 1856 havde indført en forbudt tysk sangbog. *Bürgerverein* var derimod helt sygnet hen.

Når man i Berlingske Tidende i 1859 kunne læse, at Åbenrå var en by, »hvor man, hvad musik angår, ikke synes at kende synderligt andet end lirekasser«, var det naturligvis stærkt overdrevet. Men bortset fra et par orgelkoncerter af organist Matthisson Hansen og to besøg af H. C. Lumbye måtte man som regel nøjes med tyroler- og marchorkestre. Som et kuriosum kan nævnes, at et Flensborg-orkester, der i april 1854 spillede på Colosseum, på programmet havde Colosseum - March af Demuth og En Spadseretour til Hjelm - galop af Hüttmann. Efter stadsmusikantprivilegiets ophævelse i december 1858 synes en aktiv musikinteresse at spire frem. Musikus Paulsen oprettede et harmoniorkester, der blev dannet to sangforeninger »for at hæve selskabslivet fra en lavere op i en højere sfære«, og Amalie Hasselriis gav sangkoncert.

Noget bedre var *den dramatiske kunst* stillet, og selve Mantzius læste flere gange op i byen. Før Treårskrigen havde tysk scenekunst været eneherskende, men da Hostrups Intrigerne den 2. januar 1852 opførtes af en flok diletanter, skrev de lokal teaterhistorie ved første gang at vise dansk skuespil i byen. Den 13. februar samme år fandt den første professionelle danske teateropførelse sted, idet Julius Olsens selskab opførte En søndag på Amager af Heiberg og Tre for en af Erik Bøgh — to stykker, der er typiske for det repertoire, som i de følgende år blev opført i byen af de omrejsende selskaber, der én eller to gange årligt kom til byen for i 14 dage eller tre uger hveranden dag at give en ny forestilling. Der opførtes dog også lødigere stykker som f. eks. Jeppe på Bjerget, men aldrig tragedier. Et fast

Åbenrå skyttelavs fane fra 1835.

teater blev først indrettet i 1861 af gæstgiver Christiansen i Vester-gade. Før den tid opførtes stykkerne enten på rådhuset eller i Colosseum, hvis oprindelige funktion dog var at være dansesalon.

Var det småt med de store kunstneriske oplevelser, var der til gengæld rig lejlighed til at dyrke de *folkelige forlystelser*, og biskop Boesen kunne i 1856 rystet fastslå, at »vantrø og ryggesløshed finder sin næring i danseboderne og de næsten utallige værtshuse«. Som følge af befolkningstilvæksten og den øgede velstand skød vitterligt dansesaloner og bayerske ølhaller op som paddehatte i første halvdel af 1850'erne, bl. a. Schweizer-Halle uden for Nørreport. Ved markederne hjemsoget byen af menagerier, linedansere, pantomimer og alverdens andre gøglere, men det var et hårdt slag, at udskænkning fra private huse under markedet blev forbudt i 1858. Til pinse var der dansetelt i Hjelmskov og med mellemrum skiveskydning på Farversmølle, entrédans på Knappen og alskens andre fristelser.

Ved vi god besked om de offentlige forlystelser, er det til gengæld kun muligt at få spredte glimt fra *familiens fester*, som når vi hører, at bruden ved et bryllup var iført en lyseblå baldragt og bar krans om håret, eller at festmiddagen ved en konfirmation bestod af sago-

suppe og frikadeller. Samme billede af jævnt, solidt borgerskab giver følgende skildring af *juleaften* i begyndelsen af 1850'erne: I mørkningen juleaftensdag gik de såkaldte »baikuner«, fattige koner, der liggede mad, rundt ved dørene med deres kurve, og senere fulgte de fattiges børn syngende deres sange og bedende om en skilling. Om eftermiddagen klokken ca. 4 serveredes i de mere velstående hjem skåret hvedebrød med pålæg og snaps samt kaffe og æbleskiver. Ved 6-tiden spiste man de fleste steder ribbenssteg og pølse, efterfulgt af risengrød eller sødsuppe. Enkelte steder fik man dog kogt svinehoved med langkål, hare- eller gåsesteg. Efter maden fordrev man tiden med spil, f. eks. om »bækkenørre«, pebernødder. Juletræet var ved at vinde indpas, og i Frederiksklubben holdtes hvert år juletræ for børnene. Efter forretningernes annoncer at dømme er der også blevet købt en hel del julegaver, f. eks. arrangerede J. P. Skau på torvet i 1851 »julebazar« med stort udvalg af nye og moderne artikler, der især er egnede til julepræsentar. Fra kl. 4 eftermiddag var bazaren oplyst af gas og kulørte lamper. Og med denne borgerlige idyl vil vi da forlade freds- og opgangsperioden mellem krigen.

Året 1864

Atter krigstilstand.

Det nye år 1864 begyndte med smukt klart frostvejr med østenvind. Hele egnen var dækket med et tyndt lag sne, og på de oversvømmede enge ved Kilen tumlede de sorgløse skøjteløbere sig. Stemningen blandt de danske var relativ fortrøstningsfuld. Var en krig end uundgåelig, så havde man dog de bedste chancer for at vinde den, og i værste fald ville stormagterne aldrig lade Danmark i stikken. Denne optimisme holdt sig forbavsende længe i byen — også efter at situationens alvor for længst var gået op for de mere klartskuende som f. eks. Martin Bahnsen. Derfor gjorde efterretningen om *Dannevirkes opgivelse* her som andetsteds et dybt indtryk, og man følte sig svigtet. Kort efter begyndte den endeløse række af udmattede danske soldater på vej nordpå at passere forbi Åbenrå ad en i hast anlagt retrætevej uden om byen.

Stemningen var nedtrykt, al postforbindelse afbrudt, og i »uhyggelig dyb rolighed« afventede man de *tyske troppers ankomst*. Den 10. februar klokken 10 formiddag viste de sig. 3 preussiske dragoner sprængte med spændte pistoler i de udstrakte hænder gennem byen og tilbage igen. Nu kom de tysksindede borgere også frem, og som

den første hængte Jürgen Ahlmann atter det trestribede flag ud, mens håndværkssvende drog gennem gaderne under afsyngelsen af »Schleswig-Holstein meerumschlungen«. Senere på dagen kom en større afdeling kavalleri, men disse tropper forlod dog atter byen, og først næste dag kom et par batailloner, der blev indkvarteret i byen af en i hast dannet *tysk indkvarteringskommission*.

Hjemmetyskerne havde travlt. Klokken 2 samme eftermiddag samledes ca. 150 mennesker på Søndertorv, hvor et musikkorps spillede, og købmand Johan Jacobsen proklamerede »*unser Herzog Friedrich der Achte*«, hvorefter man afsang »Nun danket alle Gott«, mens den gamle fhv. senator Ambrosius Hartmeyer »stod i sit vindue og rokkede med hovedet som en kinesisk nikkedukke«. I procession marcherede man op til Storetorv, hvor en preussisk officer sendte demonstranterne hjem. Amtmand Heltzen havde i mellemtiden over for den hos kommerceråd Jørgen Lorenzen indkvarterede general von der Mülbe protesteret mod den selvbestaltede indkvarteringskommission, og samme aften lod bykommandanten ved et møde på rådstuen bystyret og embedsmændene tilkendegive, at samtlige embedsmænd indtil videre fortsatte på deres poster, dog skulle de aflægge dansk uniform og betjene sig af det tyske sprog.

Den 12. februar afholdtes på hotel Stadt Hamburg en politisk *for-samling i augustenburgsk ånd*, hvor man krævede embedsmændene afsat og en del af de gamle fra 1848 genindsat. Mødet fik ikke øjeblikkelige virkninger, men de tanker, der her var blevet fremsat, blev snart taget op af den genopstandne *Bürgerverein*, der netop gjorde embedsmændenes fjernelse til et kardinalpunkt. Foreningen havde mødelokale hos Stehr på Hotel de Rudebeck, hvor også en del af de indkvarterede officerer spiste. I Bürgervereins bestyrelse sad foruden gamle bekendte fra 1848 som B. B. Jessen og snedker Gebhardt blandt andre købmand Johan Jacobsen, skibsbygmester Gustav Raben, købmand Hans Offersen og C. E. Hoffgaard.

Allerede den 22. februar var en større deputation af hjemmetyskere i Kiel hos hertug Frederik, og formentlig har Åbenrå også været repræsenteret her. Samtidig var man hjemme gået igang med at indsamle underskrifter på en *petition til den øverste civile myndighed*, hvori man beklagede sig over de danske myndigheder og krævede dem fjernet. Det lykkedes at samle 178 underskrifter.

De *ledende danske* havde deres samlingssted i Frederiksklubben, men ofte mødtes man blot hos Fr. Fischer eller Bahnsen. Den 8. marts besluttede man på et møde at sende en *deputation til Flens-*

borg for at modvirke den tyske adresse. Dagen efter drog de 8 udvalgte, deriblandt dr. Grauer, Nic. Sørensen og Junggreen, afsted, og den 10. modtoges den af *von Zedlitz*, der bad om en skriftlig redegørelse. Denne blev forfattet af Fr. Fischer, og i løbet af få dage fik den samlet 495 underskrifter på ønsket om at måtte beholde de danske embedsmænd. Bürgervereins aktion fik følgelig ingen virkning, tværtimod beholdt Åbenrå sine danske embedsmænd længere end nogen anden nordslesvigsk købstad. Affæren havde imidlertid tvunget til klar stillingtagen, og forbitnelsen var stor mod dem, der svigtede den danske sag. Det var i første række kommerceråd Jørgen Lorenzen, man vendte sig imod, da han nu atter svingede tilbage til det tyske parti, og Bahnsen kaldte hans optræden et slag i synet på borgerne og embedsmændene.

Siden de første tyske troppers indtog havde byen været besat af vekslende preussiske og østrigske styrker, og man havde hurtigt opdaget, at de to parter ikke kunne udstå hinanden. Hjemmetyskerne havde desuden med bitterhed erfaret, at bykommandanten, *oberst-løjtnant von Woyna*, var mere interesseret i roens opretholdelse end i lokale stridigheder mellem danske og tyske. De ret store mængder af tropper, der til tider var indkvarteret i byen, betød både pladsmæssigt og økonomisk en stor byrde for indbyggerne. Størst var dog nøden i de familier, hvor faderen var soldat, men her trådte frivillige indsamlingskomitéer til. Både fra dansk og tysk side arbejdede desuden damekomitéer med indsamling og fremstilling af uldtøj til soldaterne og med hjælp til de 500 sårede, der kunne rummes på de i byen indrettede nødlazaretter på skolerne og i Günderoths stiftelse.

Der synes ikke at være forekommet alvorligere episoder mellem befolkningen og de fremmede tropper, ja, man bemærker endog med forundring, at selv i dansksindede hjem fik børnene lov til at hygge sig med den indkvarterede »Onkel Hauptmann«. Et opmuntrende moment i den triste tilværelse var de mange militærorkestre, der gav koncerter for officererne. Især de østrigske blev ligefrem populære.

Fortyskningen sætter ind.

Fortyskningen af den danske hverdag kom lidt efter lidt. Allerede midt i februar kom der tyske gadeskilte op ved siden af de danske, og foran rådhuset vajede et østrigsk, et preussisk og et slesvig-holstensk flag. Byens offentlige udråber skulle betjene sig af tysk, men han kunne ikke et ord tysk. Det var derfor komplet umuligt at for-

Peter Iver Jul. Lunn, borgmester i Åbenrå fra 1850 til 7. maj 1864, da han blev afskediget efter en tid at have været fængslet af okkupationstropperne.

stå, hvad han råbte, og spurgte man ham, svarede han blot: »Ja, spekuler I nu så møje, som æ ha' spekuler, så vil vi se, om I kan få naue u' a'et, for æ ha' it kund!«

Den 18. marts fik byen ny kommandant, en dragonritmester *von Heiduck*, der ikke blot støttede hjemmetyskerne, men som selv iværksatte chikanerier mod de danske embedsmænd. Hjemmetyskerne lagde nu ikke mere bånd på sig og fejrede højlydt den preussiske konges fødselsdag den 22. marts og Erhebungstag den 24. Ved denne lejlighed trådte sachseren Traugott Keppler, der da var privatlærer i byen, for første gang offentligt frem.

Den 28. marts blev *Freia* belagt med *censur*, og Nic. Sørensen besluttede at inddrage bladet indtil videre. I næsten to måneder var byen derefter uden egen avis, nemlig indtil den 26. maj, da udsendelsen påbegyndtes af den slesvig-holstensksindede, tysksprogede *Apenrader Nachrichten*, hvis redaktør Traugott Keppler »raisonnerer i politisk delirium tremens så guddommeligt, som bindegale folk kun kunne ønske«. I begyndelsen af april blev det klart, at alvorlige begivenheder var i vente. Store transporter af både gik gennem byen, og kommandanten gav ordre til indretning af lazaretter til yderligere 700 sårede.

Den 8. april arresteredes herredsfoged Bluhme og borgmester Lunn. Efter 8 dages stuearrest blev borgmesteren den 15. april su-

spenderet, og *Johann Richardi*, da sognefoged ved Rendsborg, blev konstitueret. Denne indfandt sig allerede næste dag og overtog embedet. Den nye *borgmester* havde studeret jura i Kiel, men var født i Frederikssund som søn af en toldembedsmand, der en overgang havde gjort tjeneste i Åbenrå. Richardi var således ikke ukendt med forholdene og havde som amtssekretær i byen under Treårskrigen gjort sig uheldigt bemærket, idet han efter at have været indblandet i en duel med en svensk officer var blevet udvist af byen. Men nu vendte han altså tilbage. Hans embedsførelse blev dog en glædelig overraskelse for de danske, og Fr. Fischer kunne ved hans afgang give ham det skudsmål, at han ikke havde fortrædiget nogen dansk-sindet i mindste måde.

Dagen før stormen på Dybbøl førtes *borgmester Lunn* og herredsfoged Bluhme under militær bevogtning til Flensborg, hvor de indsattes i fængslet. Den 7. maj fik Lunn sin afsked fra alle embeder, den 8. blev han løsladt, men nægtet ophold i Åbenrå. Om hans senere skæbne kun så meget, at han drog til København og senere blev herredsfoged i Hasle ved Århus. Han døde først 1907.

Inden borgmesterens afskedigelse var der dog sket ikke så lidt i Åbenrå. Som et udslag af sine chikanerier havde Heiduck d. 16. april krævet, at en rådmand personlig skulle stille, når der rekvireredes vogne. Som protest havde alle fire rådmænd indgivet afskedsbegæring, der dog ikke trådte i kraft med det samme. Den 30. april udnævntes de nye »*senatorer*«
Jürgen Ahlmann, Marcus H. Lüders, Boi Boisen Jessen og Gustav Raben. Af disse havde den da 75-årige Jürgen Ahlmann været rådmand indtil 1850, mens Jessen og Lüders havde været deputerede. Den 21. maj afskedigedes *deputeretkollegiet*. For at undgå vakancer opfordredes en del af de i 1850 afskedigede deputerede til at genindtræde. Af de fem opfordrede sagde kun Jørgen Lorenzen nej, mens Herman og Ludolf Davidsen, snedker Gebhardt og gæstgiver Krause indtrådte, hvorefter kollegiet selv supplerede sig op. De nye deputerede var i modsætning til de afgåede ikke af gamle Åbenrå-slægter, men i høj grad indgiftet i sådanne. Bemærkelsesværdigt er det, at Bürgervereins bestyrelse kun er sparsomt repræsenteret i det nye bystyre, og Bürgerverein bemærkede det også med megen bitterhed.

Både fra dansk og tysk side var der under våbenhvilen livlig aktivitet for at påvirke fredsbetingelserne. Fra et større hjemmetysk møde sendtes bl. a. de deputerede Hoffgaard og Hundewadt til Berlin, og fra dansk side blev en adresse indgivet. Den 25. juni blev Åbenrå

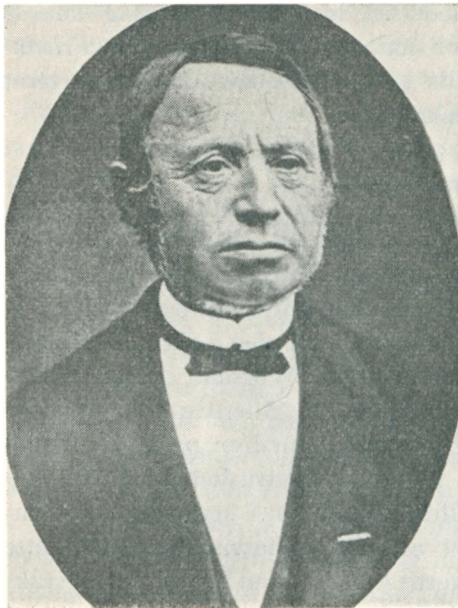
pludselig centrum for begivenhederne, idet det *preussiske hovedkvarter* blev forlagt til byen, hvor den øverstbefalende *prins Friedrich Karl* fik kvarter »hos Bruhn paa Mærkenet«. Hovedkvarteret forblev i byen til den 12. september.

Den endelige afgørelse.

Ved krigens genoptagelse var stemningen og håbet hos de danske langt nede, mens der i »wühleriklubben Bürgerverein« skal have været »hørt et uafbrudt glædeshyl til langt ud på natten«. Nu fulgte afskedigelserne af de resterende embedsmænd slag i slag; først amtmænd Heltzen og snart efter amtsforvalter Worsaae. Derefter stod kirkevæsenet for tur til at blive reorganiseret. Allerede i begyndelsen af maj havde borgmester Richardi sammen med en preussisk skolemand inspiceret skolerne, hvor han blev overrasket over de 6—9 ugentlige tysktimer; ved von Zedlitz' inspektion i begyndelsen af august blev det da også besluttet at lade undervisningen fortsætte uændret. Den 30. juni havde borgerne kunnet se en høj hentørret skikkelse med gustent ansigt, det sænkede blik fæstet på jorden, vandre frem med usikre skridt med hænderne lagt sammen på maven. *Provst Rehhoff* var kommet til byen for at reorganisere de kirkelige forhold. Den gamle kirkeordning fra før 1850 med tysk hovedpræst og dansk diakon genindførtes; til sidstnævnte embede degraderedes den hidtidige tyske kompastor Jac. Hansen Holdt. Først den 6. september introduceredes den *nye hovedpræst Friedrich Gorrisen Göttig*, hvis mangelfulde beherskelse af dansk er blevet nærmest legendarisk.

Optimismen dukkede mærkværdigvis på trods af alle disse hændelser og krigens gang atter op hos mange ledende danske — kun Martin Bahnsen så situationens alvor i øjnene og foretrak en deling af Slesvig, idet han forstod, at alternativet ikke var en grænse ved Ejderen men ved Kongeåen. Ejheller hjemmetyskernes drømme om et selvstændigt Slesvig-Holsten i forbund med Tyskland troede Bahnsen på. Han havde forlængst gennemskuet, at Preussen ikke havde i sinde at give slip på byttet igen.

Byens kommandanter havde i denne tid hyppigt skiftet, og man var vant til lidt af hvert. Alligevel var den nye kommandant, der den 9. august indfandt sig, *major von Krohn*, en ubehagelig overraskelse. Det blev dog hjemmetyskerne, der mest fik hans koleriske temperament at føle, idet han ustandseligt blandede sig i byens indre anlig-

Farver Martin Bahnsen. Han tilhørte en slægt, som fra 1600-årene havde været farvere i Åbenrå. Han blev 1850 rådmænd, 1852 stænderdeputeret for sin fødeby.

gender. Således fik han, under anvendelse af de værste trusler overfor B. B. Jessen, byens gader, der var frygteligt medtaget af krigstransporterne, istandsat i løbet af en uge. *Apoteker Worsaae* forstod imidlertid behændigt at udnytte hans irritation mod *Keppler* til at få *von Krohn* til mod magistratens indstilling at anbefale, at *Freia* atter måtte udkomme, og fra 4. oktober havde byen atter en dansk avis.

Bahnsens indflydelse på udformningen af de danskes modtræk var i stadig stigen, og efterhånden var det hans meninger, der blev de afgørende. Det var således tilfældet med indholdet af en adresse, der cirkulerede i begyndelsen af september. Under forsøg på at opspore bagmændene lod byens nye borgmester, advokat *Gottburgsen*, *Martin Bahnsen* arrestere og indsætte i tyvehullet på rådhuset, en behandling, der efter datidens målestok må betragtes som yderst brutal og nedværdigende. Bahnsen bar tålmodigt ydmygelsen, og da han efter 8 dages fængsel den 17. september på generalkommandoens ordre blev løsladt, havde man vundet tid nok til at få adressen afleveret. Adressen indeholdt bl. a. de stolte ord: »Vi tør vidne for alverden, at det er det almindelige ønske i Nordslesvig at kunne blive ved at leve i forbindelse med Danmark, ja vi modtager hellere en

deling af Slesvig efter nationalitetsprincippet, end vi ønsker at følge Holsten til Tyskland og derved danne et Slesvig-Holsten«.

En af de ting, der længe havde stået på det nye bystyres ønskeliste, var en reform af *skolevæsenet*. Da de hidtidige forsøg var strandet, forsøgte man sig med et kup. Den 10. oktober blev byens borgere pludselig tilsagt til næste morgen at møde på rådhuset og *stemme om skolesproget*. Den danske ledelse blev fuldstændig overrumplet og nåede ikke at få tilhængerne samlet, og da der under selve valg-handlingen opstod tumulter på grund af sigtelse mod Nicolai Sørensen for bestikkelse, forlod tilmed en del danske afstemningsstedet. Resultatet blev, at 412 stemte for tysk undervisningssprog, 268 for dansk. Tallet 412 dækker formentlig næsten samtlige valgberettigede tyske borgere — med husstande bliver det højst ca. 1800 personer af et folketal på 5449 ved årets udgang.

Omkring en *trediedel* af byens indbyggere var altså *tysksindede*, da freden blev underskrevet den 30. oktober 1864, og byen gik ind til en 56-årig periode under Preussen. Men heller ikke hjemmetyskerne jublede, da fredsslutningen blev bekendt først i november. Man havde sine anelser om, at fremtiden ville tegne sig anderledes, end man havde forestillet sig og ønsket.

Søndag den 4. december afholdtes takkefest for sejren i alle landets kirker, og da der aftenen før og om morgenen ringedes en time med alle kirkeklokker, skrev apoteker Worsaae, at »de lød, som ringede de til vor begravelse«. Stemningen blandt de danske kan vi finde tolket i det brev, som madam Cornett skrev til sin datter, der da sejlede på »kysten«. Brevet er ganske vist skrevet et par måneder før fredsslutningen, men gengiver stemningen i byen også på dette tidspunkt:

»Nej vi står ene og forladt af den hele verden, men én er der, som kan hjælpe og som vil, og det er Vorherre, men tiden er ikke kommet endnu, for efter storm kommer altid godtvejr, og så må vi tro, hvad vores lille Fanny siger og hjælpe os med det så længe, til det bliver bedre«.

Noter og henvisninger

Forkortelser

- Åb AArk — Åbenrå amtsarkiv i LA.
Åb ProArk — Åbenrå provstearkiv i LA.
Åb PræArk — Åbenrå præstearkiv i LA.
Åb Statsk Årsskr — Åbenrå statsskoles årsskrift.
Åb Søf Hist — H. Schlaikier og M. Michelsen: Åbenrå Søfarts Historie.
Bahnsen — Martin Bahnsens dagbøger. En rådmands beretning om Åbenrås besættelse 1864—1866. Udgivet af Bengt Holbek og Anni Pio 1964.
BArk — Åbenrå byarkiv i LA.
Byrgsk(r) — Åbenrå byregnskab(er) i BArk.
D B L — Dansk biografisk Leksikon.
Da Kirk — Danmarks Kirker.
Da Mag — Danske Magazin.
Grønning — H. Grønning: Chronik der Gemeinde Apenrade i LA.
HeimBl NSchl — Heimatblätter aus Nordschleswig.
Hejmd — Hejmdal.
Kgl Bibl — Det kgl. Bibliotek.
LA — Landsarkivet for de sønderjyske landsdele.
LA Sch-H — Landesarkiv Schleswig-Holstein på Gottorp slot.
Mich Saml — Michelsens samlinger i LA.
NatMus — Nationalmuseet.
Nat Udv — G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800—1850, 1961.
Ny kgl Saml — Ny kongelig Samling.
Pers Hist T — Personalhistorisk Tidsskrift.
ProvBer — Schleswig-Holsteinische-(Lauenburgische) Provinzialberichte.
RA — Rigsarkivet.
Retsark — Åbenrå retsbetjentarkiv i LA.
Rtk — Rentekammeret.
Schr Sch-H KirchGesch — Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte.
SJy Hist — Sønderjyllands Historie.
SJy Mskr — Sønderjysk Månedsskrift.
SJy Årb — Sønderjyske Årbøger.
Sl Min — Det slesvigske ministeriums arkiv i RA.
Sparekassen — H. Hejselbjerg Paulsen: Sparekassen for Åbenrå by og amt 1818—1943, 1943.
T.K.I.A. — Tyske Kancelli. Indenr. afdeling (RA).
Z Sch-H Gesch — Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte.

Tiden 1721 til 1814

S. 5 *Edsaflæggelsen*: T.K.I.A. B. 120-122. — *Erik Pontoppidan*: Om det Danske Sprogs Skiæbne udi Sønder-Jylland eller Slesvig. Nytryk 1943, s. 69.

S. 6 *Indbyggerantallet*: bd. I, s. 232. — *Økonomiske forhold*: BArk nr. 120a.

S. 8 *Byens gæld*: BArk nr. 255c samt byrgskr. — *Slotsgade*: T.K.I.A. D. 57. — *Kolstrup*: RA Rtk ty. afd. G 46.

S. 9 *Privilegiernes bekræftelse*: T.K.I.A. D. 57, BArk nr. 5-6.

S. 10 *Amtmænd*: Vor Hjemstavn 1927, s. 5-16 (H. Hejselbjerg Paulsen).

S. 11 *Bypræsidentens indflydelse*: T.K.I.A. D. 63.

S. 12 *Borgmestervalgene*: BArk nr. 32a, borgerprotokollens forhandlingsreferater, T.K.I.A. D. 58. II, BArk nr. 15a.

S. 13 *Valget 1723*: Åb AArk C. II 1. 209.

S. 15 *Rådmændene*: T.K.I.A. D. 58. III, BArk nr. 15b. — *Bendix Kamphöveners ejendomme*: Morten Kamphövener: Møllens røst, 1944. — *Knudt Jacobsen*: BArk nr. 32a: 10/12 1731.

S. 16 *Salget af Høgebjerg*: SJy Mskr 1962, s. 165-173 (J. M. Holdt).

S. 17 *Carl Ludw. Kanütz*: T.K.I.A. D. 58. II.

S. 18 *Bernh. Carl Prehn*: BArk nr. 15a.

S. 19 *Bendix Schow*: Nat Udv s. 23.

S. 20 *Deputeretkollegiet*: BArk nr. 15e, 32a og b. — *Knudt Jacobsen*: se note til s. 15.

S. 21 *Deputeretkollegiets sammensætning*: De personalhistoriske oplysninger, der ligger til grund for fremstillingen, er i vid udstrækning hentet fra Johan Hvidtfeldts personalhistoriske samlinger, der velvilligst er stillet til disposition — *Valget 1726*: BArk nr. 32a: 8/2 1726.

S. 23 *Bykassererens tilgodehavende*: byrgskr 1767 og 1768. — *Vanskeligheder ved valg af deputerede*: BArk nr. 32a: 24/1 og 4/11 1763, 3/2, 20/3 og 6/4 1764. — *Hans Kopperholdt* opstilledes 6/4 1764, 26/2 1765 (to gange) og valgtes 27/1 1769 (BArk nr. 32a). — *Nicolai Nissen* valgtes til deputeret borger 14/12 1736, til rådmand 14/4 1758.

S. 24 *Bykasserer*: T.K.I.A. D. 58. IV, BArk nr. 15 f. — *Vejenes reparation*: BArk nr. 32a: 21/3 1743. — *Bykammeren*: byrgskr med tilhørende bilag. — *Hans vederlag*: BArk nr. 32a: 28/10, 17/11 og 18/11 1740 samt 11/4 1771.

S. 25 *Rddskammeren*: BArk nr. 32a: 19/2 1731 og 8/2 1735.

S. 26 *Byregnskaberne*: Byrgskr m. bilag samt BArk nr. 253a, 259a og c. — *Revisionen i 1720'erne*: BArk nr. 32a.

S. 28 *Indberetning 2/8 1719 til den kgl. kommission i Meldorf*: citeret i indberetning 1837: BArk nr. 8. — *Faste indtægter og udgifter*: BArk. Bemærkninger til byrgskr 1772.

S. 29 *Byregnskaber 1735 og 1795*: Oplysningerne bygger på en gennemgang af selve regnskaberne og samtlige bilag.

- S. 30 Toldsted brevskilling:** BArk nr. 144.
- S. 31 Ekstraskatter:** BArk nr. 120a-b, 125a-b.
- S. 33 Husskat 1805:** BArk nr. 121a. — *Byens gæld:* se note til s. 8 samt BArk nr. 259a-b. — *Caspar von Saldern:* skr. af 19/1 1776 i BArk nr. 255c.
- S. 34 Indberetning 1812:** BArk 15c, Hvidtfeldts samlinger. — *Indkvartering:* BArk 213c. — *Klagen 1737:* T.K.I.A. D. 57.
- S. 35 Indkvarteringsregnskabet:** BArk 32a: 25/6 1728, 19/2 1731, 18/10 1737 og 2/3 1745. — *By-skrivere:* T.K.I.A. D. 58. III, BArk nr. 15d. — *Polititordning 1733:* BArk nr. 581.
- S. 36 Mordet på byskriver Ka-nütz:** Mich Saml 148, s. 61-66.
- S. 37 Sammenstød 1808:** BArk 15a. Hvidtfeldts samlinger. — *Byfogderne:* T.K.I.A. D. 58. IV, BArk nr. 15c.
- S. 39 Attentat mod borgmester Schow:** Mich Saml 148, s. 409-418. — *Den dberndske søret:* T.K.I.A. D. 63, Åb Søf Hist s. 124 ff. De i nævnte værk s. 128 ff. trykte artikler stammer næppe fra Åbenrå.
- S. 40 Advokater:** Åb AArk C. II 1. 67 samt Hvidtfeldts samlinger, se note til s. 21, SJy Årb 1958, s. 167 ff. (Joh. Hvidtfeldt).
- S. 42 Fiskaler:** Åb AArk C. II 1. 67, T.K.I.A. D. 44c, SJy Årb 1958, s. 161-162 (Johan Hvidtfeldt).
- S. 43 Du må ikke sld ihjel:** Mich Saml 148, s. 61-66.
- S. 44 Galgen:** BArk 32a: 25/5 1728 og 22/4 1729. — *Gabestoken:* BArk: bilag til byragskbr. — *Træhesten:* Vor Hjemstavn s. 69-73 (Carl E. Johnsen). — *Mordet på v. Bergen:* Mich Saml 159, s. 125-130.
- S. 47 Retstilstanden:** BArk nr. 25c-f (brøderregistre). — *Tyvebande:* Retsark.: Retsprotokol 1/6 1735.
- S. 48 Dysse:** Johan Arndt Dysse: Forsøg til en Indenlands Reise, 1744, s. 34-35.
- S. 49 Jomfru Fannys fødsel:** SJy Årb 1964, s. 214-231 (Morten Kamphövener). — *Polititordningen 1733:* se note til s. 35.
- S. 50 Skarpretteren:** BArk nr. 21, SJy Årb. 1958, s. 91 ff. (Joh. Hvidtfeldt).
- S. 51 Ansøgning 1725:** Hvidtfeldts samlinger. — *Bytjenerne:* BArk nr. 15h, 32a: 20/12 1743. — *Uniformer:* smst. 1/4 1728. — *Fattigfogeder:* BArk nr. 252 D. 1.
- S. 52 Kirkebygningen:** Da Kirk Åb. amt s. 14 f. og 26 f., BArk 227a-d, Åb AArk C. II 2. 335. — *Kirkegården:* BArk nr. 235e.
- S. 53 Magistratens stilling til kirkens reparation:** BArk nr. 32a: 8/3 og 25/6 1756. — *Provstebolig:* BArk nr. 32a: 1/3 1731. — *Diakonbolig:* smst. 9-10/5 og 30/11 1733. — *Organisthuset:* BArk nr. 228c.
- S. 54 Præster og diakoner:** T.K. I.A. D. 60. III. — *Provst Koch:* Cimbria Literata II, s. 426 f., Jonas Lorck: Beyträge zu der neuesten Kirchengeschichte, 1856-59, s. 497-534, 554-606, II 21-72. — *Valg:* Åb AArk C. II 2. 332, BArk nr. 230.
- S. 55 Kirkeregnskabet:** Åb Pro Ark (LA): Kirkeregnskabsbog for Åb 1721-1847, BArk nr. 229b og 235.

- S. 56** *Provst Schmid*: J. Brodersen: *Fra gamle Dage*, 1912, s. 442 f. — *Uenighed mellem provst og diakon*: LA Sch-H. Abt 13b (1) nr. 65.
- S. 57** *Eftermiddagsgudstjenesten*: BArk nr. 235.
- S. 58** *Kirketugt 1735*: Åb retsark. Retsprotokol 5/8 1735. — *Skyttelejv*: LA Sch-H. Abt 13b (1) nr. 42, SJy Mskr 1966, s. 159-162 (Hans H. Worsøe). — *Bieringsagen*: Åb AArk C. II 2. 333.
- S. 59** *Valgprædiken og kirkesprog*: Åb AArk C. II 2. 337.
- S. 60** *Hovedpræst ctr. provst*: Åb AArk C. II. 2. 333.
- S. 61** *Dansk eftermiddagsgudstjeneste*: se note til s. 59 vedr. valgprædiken etc.
- S. 62** *Skolebygning*: BArk nr. 32a: 8/3 og 26/8 1737. — *Latin-skolen*: Die Heimat 1927, s. 86-94, Z Sch-H Gesch 65, 1937, s. 213-254 (Ths. O. Achelis), BArk nr. 232.
- S. 63** *Skrive- og regneskolen*: Åb AArk C. II 2. 400, BArk nr. 239e og 240a.
- S. 64** *Fattigskolen*: Prov Ber IV, s. 67 ff., BArk 244 c. 3.
- S. 65 ff.** *Skolereformen 1807*: Allerhöchstbestätigte Schulordnung für die Stadt Apenrade, Slesvig 1807. Nat Udv s. 39 ff.
- S. 69** *Fattigvæsen*: Åb AArk C. II 2. 413, Åb PræArk E. 1, BArk 247 f. — *Fattigdistrikterne 1733*: BArk nr. 32a: 15/3 1733. — *Instruks 1756*: BArk nr. 251 D. 1.
- S. 70** *Den rumfordske suppe*: Kalorietallet er udregnet af stud. mag. Erik Strange Petersen efter originalopskriften (Åb PræArk E. 1.) og Clausen og Lundberg: *Spis, drik og bliv sund* — og navnlig kønnere. — *Klagen 1794*: Visitatsberetning 1794 i Abt. 18., nr. 43 (LA). — *Fattigstiftelser*: T.K.I.A. D. 61.
- S. 71** *Günderoths stiftelse*: Prov Ber IV, s. 64 ff., BArk nr. 244c, Nordischer Mercur nr. 44: 2/3 1826, udg. af H. Kopperholdt (P. Paulsen). — *Schwennesens stiftelse*: BArk nr. 244b.
- S. 72** *Leistmanns fattighus og øvrige stiftelser og legater*: BArk. Tillæg: Dokumenter vedr. forskellige stiftelser og legater 1650-1912. — *Rabens legat*: Åb PræArk E. 1. Legatstifteren Raben er i teksten fejlagtigt anført med fornnavnet Nathan. Det rigtige fornavn er Julius. Når legatet, endog officielt, kaldes Nathan Rabens Legat skyldes det en forveksling med postmesterens broder, der ifølge fundatsen skulle nyde renterne indtil sin død.
- S. 73** *Folketælling 1769*: LA. — *Statistik over dødstal m. v. beroer på kirkebøgernes opgivelser*.
- S. 74** *Søfolkenes herkomst 1787*: Nat Udv s. 25. — *Underklassens herkomst 1822*: smst. s. 12.
- S. 75** *Oversigt over nye borgere*: smst. s. 11.
- S. 76** *Rangforordning*: Mich Saml 159 s. 58-65. — *Stridigheder og kirkestole*: Brøderegistrene BArk nr. 25 c-f. — *Skipperlavets skikke*: T.K.I.A. D. 63, lavsartiklerne kap. 1, s. 22-28.
- S. 77** *Modsætningerne 1782*: SJy Årb 1945, s. 130-131 (Joh. Hvidtfeldt). — *Demonstrationen 1790*: SJy Årb 1956, s. 209-214 (H. V. Gregersen), amtmand v. Schmettaus erindringer: PersHist T 4. rk. IV, s. 154 (Bobé).

- S. 78 *Markederne*: T.K.I.A. D. 63, Bark nr. 169.
- S. 80 *Antal markedsgæster*: Bark: bilag til byrgskr vedr. stadepenge. — *Rejsebeskrivelse 1797*: Lyna 1797, s. 532-534.
- S. 81 *Antal kvæg ved markerne*: Slesvigske toldregnskaber: Åb 1720 og 1739 (RA). — *Slotsgade*: T.K.I.A. D. 57. — *Klagen 1726*: smst. læg V, Åb AArk C. II 1. 22.
- S. 82 *Opgørelsen 1789*: Åb AArk, v. Schmettaus ark.: Rtk.-sager 1789: Mandtalsprotokol.
- S. 83 *Landhandel*: Bark 175a.
- S. 84 *Ulovligt håndværk*: LA Sch-H. 13b, *pottemager*: nr. 137, *skræddere*: nr. 148 og 324, *brændevinsbrænding*: nr. 67b. — *Striden med hertugen*: T.K.I.A. D. 63. — *Indberetningen 1735*: SJy Mskr 1936, s. 161-167 (Joh. Hvidtfeldt).
- S. 85 *Koncept til indberetning 1735*: Bark nr. 175a.
- S. 86 *Antal skomagere 1741*: Bark nr. 179.
- S. 87 *Provstens klage 1740*: Bark nr. 235b. — *Kommercekollegiet*: Bark nr. 155.
- S. 88 *Henlæggelse af træ*: Bark nr. 32a: 25/8 1741.
- S. 89 *Forbedring af havnen*: Bark nr. 167, Åb Søf Hist, s. 24 ff.
- S. 90 *Hovedreparation 1728*: Bark nr. 32a: 27/2 1728. — *Statholderens indgreb*: se note til s. 11. — *Arbejdet i 1764*: Fabricius' beskrivelse af Åb 1764: SJy Mskr 1957, s. 49-59 (Joh. Hvidtfeldt).
- S. 91 *Wedels beskrivelse*: Åb Søf Hist s. 209. — *Skibsbyggeri*: Skibslisterne i Åb Søf Hist s. 137 f. og Bark 165a-d, i almindelighed:
- Bark nr. 175c. — *Ths. Thomsens skibsbyggeri*: T.K.I.A. D. 64.
- S. 92 *Marcus Bröckers skibsbyggeri*: smst. — *Byens skibstømrerværksted*: Bark 32a: 25/8 1741. — *Paulsens værft*: Skibsbygmester Erik Paulsens lommebog (LA, søfartsafdl.), Åb Søf Hist s. 33 ff.
- S. 93 *Søfarten*: SJy Årb 1949, s. 56-91 (H. V. Gregersen), Bark nr. 155, 165 og 175a.
- S. 94 *Mursten*: Bark nr. 106a. — *Varer 1739*: RA: Slesvigske toldregnskaber, Åb: Summarisk ekstrakt over ind- og udførte varer og skibslistes 1739. Tilsvarende ekstrakter findes 1767, 1769 og 1777-79. — *De fire species*: H. V. Gregersen: Den lüneburgske saltoktroi, 1962, s. 170-172. — *Fabricius 1764*: se note til s. 90.
- S. 96 *Sejlads på Vestindien samt toldregnskaber*: se note til s. 94. (Varer 1739). — *Fortegnelse 1778*: Åb AArk: Collectanea 1778.
- S. 97 *Prisonen*: Carl Roos: *Prisonen*, 1953, s. 24-25. — *Matrosantal 1744*: T.K.I.A. D. 64. — *Fiskeri*: Åb AArk C. II 1. 143. — *Fabricius*: se note til s. 90.
- S. 98 *Muslingefangst*: Åb AArk C. II 1. 148. — *Teglværker*: Åb AArk C. II 1. 93.
- S. 99 *Møller*: Åb AArk C. II 1. 150-153. — *Farversmølle*: SJy Mskr 1963, s. 261-264 (Jens Lampe).
- S. 100 *Barkmøllen*: SJy Mskr 1964, s. 208-212 (Hans H. Wor-søe). — *Tobaksavl*: Åb AArk C. II 1. 94, Bark nr. 173.
- S. 101 *Fabrikker*: Bark nr. 175. — *Forpagtning*: Åb AArk C. II 1. 91.

- S. 102 *Borgmesterengen*: BArk nr. 32a: 17/5 1743. — *Landbrug iøvrigt*: BArk nr. 140a.
- S. 103 *Sønderskovsjorderne*: BArk nr. 140a. — *Kolstrups udskiftning*: Rise og Sdr. Rangstrups retsark. C. II 5. 539. — *Slagterlav*: BArk nr. 182.
- S. 104 *Farvere*: BArk nr. 184. — *Pottemager*: smst. nr. 194. — *Skorstensfejer*: smst. nr. 32a: 2. 6. 1733. — *Bogbinder*: smst. nr. 189 og Hejmd 4/6 1963 (Hans H. Worsøe). — *Bykok*: BArk nr. 204. — *Bymusikant*: Åb AArk C. II 2. 333.
- S. 105 *Vinhandel*: Åb AArk C. II 1. 170. — *Bryggeri og brænderi*: BArk nr. 171. — *Rettighederne i amtet*: Amtsrsgskr.
- S. 106 *Agnete Mosheim*: BArk nr. 181. — *Den statistiske behandling af folketællingen 1769* er foretaget af hr. Ingwer Momsen, Kiel, og venligst stillet til rådighed for byhistorien.
- S. 108 *Bagerne*: BArk nr. 181. — *Jes Jessen*: SJy Mskr 1966, s. 71-76 (Inger Bj. Svensson/Hanne Poulsen). — *Reparation af rddhuset*: BArk: byrgsk 1774, bil. 47, byrgsk 1797, bil. 138. — *Green*: SJy Mskr 1951, s. 145 ff. (H. Hejselbjerg Paulsen). — *Guldsmede*: Sig. Schoubye: Guldsmedehåndværket i Åbenrå 1600-1900, 1962.
- S. 109 *Dyssel*: se note til s. 48. — *Fabricius*: se note til s. 90. — *Bygningerne*: BArk: Brandtaxationsprotokoller, BArk nr. 103.
- S. 110 *Kirkebjerg*: BArk nr. 32a: 25/9 1731. — *Brundlund*: Åb AArk C. II 1. 37. Danske Slotte og Herregårde.
- S. 112 *Rddhuset*: BArk 32a: 13/8 1727, byrgsk 1736, bilag 32b: 5/6 1794. — *Brandstiftelsen 1721*: Retsark: retsprotokol 1721. — *Brandordning*: BArk 32a: 15/3 1733.
- S. 113 *Tilsyn med sprøjterne*: BArk: byrgsk 1775.
- S. 114 *Vandforsyning*: BArk nr. 75, Mich Saml 148, s. 144 f. — *Epidemierne*: kirkebøgenes oplysninger sammenholdt med Peter Hanssen: Geschichte der Epidemien, Kiel, 1925.
- S. 116 *Læger*: T.K.I.A. D. 65. IIa, Åb AArk C. II 1. 208. — *Læger, kirurger og kloge mænd*: SJy Årb 1958, s. 186-202 (Joh. Hvidtfeldt).
- S. 117 *Kirurger*: BArk nr. 86, Åb AArk C. II 1. 168, T.K.I.A. D. 65, II. b, Die Heimat 1951, s. 37 ff. (Max Rasch).
- S. 119 *Apoteket*: BArk nr. 84, Dam og Schæffer: De danske apotekers Historie II, s. 156-160, SJy Årb. 1958, s. 202-207 (Joh. Hvidtfeldt).
- S. 120 *Postvæsen*: Åb AArk: Postvæsenessager 1723-1751, SJy Mskr 1958, s. 217-225, 246 (H. V. Gregersen). — *Rönnau*: BArk nr. 32a: 25/6 1723.
- S. 124 *Byfane*: BArk, byrgsk, bilag 13/10 1724. — *Caroline Mathildes besøg*: Lorenz Christensen: Wie Marcus Bröcker in heillosen Konflikt geriet, 1960. — *Kronprinsens besøg 1790*: BArk, byrgsk, bilag 27/9 1790. — *Skyttelav*: Julius Kähler: 200 Jahre Apenrader Schützengilde, 1934. — *A. von Essen*: Fragmente aus dem Tagebuche eines Fremden, s. 140.
- S. 125 *Carl Gottlob Küttner*: Reise durch Deutschland, Dänemark ... in den Jahren 1797, 1798, 1799 II, s. 32 f. — *L. M. Wedel*: Inden-

landsk Rejse igjennem de betydeligste og skønneste Egne af de danske Provindser. Første hft., s. 79-82.

S. 126 *Krigen 1801*: Nat Udv, s. 43 ff.

S. 127 *W. F. Born*: Mine Hændelser . . . , 1834, s. 10 f.

S. 128 *Krigen 1807*: Nat Udv, s. 46 ff. — *Bygning af kanonbåd*: BArk nr. 222.

Fra Kielerfreden til Treårskrigen

Der er ikke anført henvisninger, hvor disse fremgår af teksten. Behandlingen af tiden 1814-48 foreld i manuskript, inden G. Japsens betydelige bog: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850 kom i trykken. Kun et enkelt sted — som det vil fremgå af noterne — er der indføjet stof fra denne bog.

S. 131 *Officielle festligheder 1814-15*: RA Regenburgs samlinger; ProvBer 1815, jvf. Åb Statssk Årsskr 1953 (Georg Buchreitz).

S. 132 *Dagliglivet o. 1814*: Maximilianus Franciscus Blaunfeldt: Minder fra Sønderjylland, 1876, s. 11 ff., s. 14.

S. 133 *Klasseskel*: Sparekassen, s. 35-36. — *Fattigdom*: M. H. Nielsen: Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid, 1944, s. 41, 150, Åb ProArk Visitatsindberetninger 1821; Sparekassen s. 34.

S. 134 *Rektor Taubers Skt. Hans Aftens Fart*: Haderslev-Samfundets Årsskrift 1942, s. 20. — *Gavlhusets indre*: Indberetning fra Fr. Fischer til J. P. Trap, Sparekassen.

S. 137 *Gadernes brolægning*: BArk nr. 74. (Breve fra magistraten 1820 1/7, 19/11, 1821 6/7). Åb AArk C II, 74; Peter Paulsens kronik 1824, jvf. SJy Mskr 1961, s. 1-5 (H. V. Gregersen). — *Toldsted Brevskilling*: SJy Mskr 1958, s. 222 (H. V. Gregersen).

S. 138 *Chausséen*: BArk nr. 73, jvf. SJy Mskr 1959, s. 90-91 (H. V. Gregersen), SJy Årb 1935, s. 30 f. (Gottlieb Japsen).

S. 139 *Stemanns indlæg*: RA T.K.I.A. D. 63. — *Byens tab under krigen*: Ansøgning om det Carsten'ske Legat (fra Aage Bondes samlinger), jvf. Schriften der schl.-holst. patriotischen Gesellschaft I, 2, Altona 1818, s. 28 f., jvf. Sparekassen, s. 31.

S. 140 *Skibene taget i engelsk havn*: BArk nr. 175a. — *Deputeretkollegiets klage 1832*: BArk nr. 169.

S. 141 *Budgetoversigten*: Allgemeines Wochenblatt 1834 23/10. — *Folketallet*: jvf. SJy Årb 1935, s. 13-14 (Gottlieb Japsen). — *Magistratens indlæg 1832*: RA T.K.I.A. D. 58 I, BArk nr. 169.

S. 142-143 *Fragtarten*: Åb Søf Hist, s. 60 f.; SJy Mskr 16. årgang, s. 225 (Mads Michelsen); smst. 1961, s. 2-3 (H. V. Gregersen); SJy Årb 1935, s. 83 (Gottlieb Japsen), BArk nr. 183; Nat Udv, s. 58, 107; RA Generalkonsulatet i Hamburgs fortegnelse over afgæede danske skibe.

S. 144 *Skibsbyggeri*: Åb Søf Hist, s. 215-217; SJy Årb 1943, s. 149 ff. (Gottlieb Japsen). — *Håndværket og lavstvungen*: BArk nr. 182, 180, 181, 177, 175b, 171a-b.

S. 146 *Markedshandel*: RA T.K.I.A. D. 63. — *Jøder*: SJy Mskr. 1959, s. 34-36 (H. V. Gregersen).

S. 147 *Diakonembedets nyordning*: RA T.K.I.A. D. 60 I.

S. 148 *Skolen: Vor Hjemstavn, 1927-32*, s. 204-211, især s. 207 ff. (A. Mogensen).

S. 149 *Skolesproget*: RA T.K. I.A. D. 60 I; C. F. Allen: *Det danske Sprogs Historie i Sønderjylland II, 1858*, s. 116-117.

S. 151 *Skolevæsenets indretning*: Efter Aage Bondes samlinger til Sønderjyllands skolehistorie; BARK 238a; Åb PræArk F 1. Skolesager 1789-1898.

S. 152 *Den Gūnderothske fattigskole*: ProvBer 1820, s. 243-278.

S. 155 *Peter Paulsen*: Åb Pro Ark Alm. kirkesager 1770-1884; Ang. præstekonventet og de på dette forelagte afhandlinger 1821-41; Bibelsagen 1816-72; LA. Sch-H Abt 399. Breve fra Peter Paulsen til sønnen, direktør Peter Paulsen fra døvstummeanstalten i Slesvig; Carsten Petersen: *Slesvigske Præster, 1938*, s. 120; SJy Årb 1935, s. 214 f., 1936, s. 205-208 (H. Hejselbjerg Paulsen).

S. 156 *Kirkegården*: P. Paulsen: Rede bei der Einweihung des neuen Begräbnissplatzes in Apenrade am 27. Aug. 1826. — *Sparekassen*: Sparekassen; SJy Årb 1935, s. 50 ff. (Gottlieb Japsen).

S. 157 *Rehhoff*: HeimBl NSchl 1940, s. 13 ff. (H. Grønning); RA T.K.I.A. D. 60 III; SJy Årb 1895, s. 220 ff. (Nis Hanssen (Bondesøn)).

S. 159 *Neuber*: SJy Mskr 1959, s. 210-218, 225-227 (H. V. Gregersen); Die Heimat 1930, s. 55-62 (R. Bülck).

S. 160 *Søbadet*: A. W. Neuber: Über die Entstehung, Einrichtung und vorzügliche Wirksamkeit des

Seebades zu Apenrade. In einem Schreiben an den Herrn Dr. Stierling in Hamburg, 1819; samme: Beobachtungen über die Wirksamkeit des Apenrader Seebades, 1822. — *Frederikslyst*: Sprogforeningens Almanak 1943, s. 40-61 (Carl E. Johnsen (Emil Ruge)).

S. 161-164 *Rddhuset*: SJy Årb 1959, s. 77-88 (H. V. Gregersen); RA T.K.I.A. D. 62 I.

S. 165-166 *Bendix Schow*: RA T.K.I.A. D. 58 II. — *Petitionssagen*: Z Sch-H Gesch bd. 81, s. 181 ff. (John Boyens), s. 204 ff. (Alexander Scharff); SJy Hist IV, s. 102 ff. (Knud Fabricius); SJy Årb 1964, s. 310-326 (G. Japsen). Sidstnævnte afhandling fremhæver stærkt Bendix Schows initiativ i petitionssagen.

S. 167 *Hjelmhaverne*: BARK nr. 252c; SJy Årb 1929, s. 93 ff. (Johs. Tholle).

S. 168 *Forfatningsrøret 1830*: Z Sch-H Gesch bd. 84, s. 258-262 (H. V. Gregersen); SJy Mskr 1959, s. 243-244, 256-257 (H. V. Gregersen); samme: *Gotiske Skriftprøver fra sønderjyske Arkivalier, 1960*, s. 19 f., 50 f.; *Festskrift til H. P. Hanssen, 1932*, s. 111 f. (Svend Larsen); BARK VII, 115.

S. 168-169 *Kopperholdt*: Festskrift til H. P. Hanssen 1932, s. 103 ff. (Svend Larsen).

S. 170 *Provst Paulsen*: BARK nr. 115. — *Stændervalg*: Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlings Historie I*, s. 183 ff.; *Allgemeines Wochenblatt 1834 4/9*; *Da Mag 7. rk. I*, s. 368.

S. 171 *Schows og Carl af Hesses død*: RA T.K.I.A. D. 58 II; BARK nr. 235b.

- S. 172 *Ny kommunalordning*: SJy Hist IV, s. 199 (Knud Fabricius); RA T.K.I.A. D. 58 I. — *Klagen over Georg Schow*: Allgemeines Wochenblatt 1838 10/10; Da Mag 7. rk. I, s. 381, 385.
- S. 173-174 *Lüders*: BArk nr. 15 a-b.
- S. 176 Fr. Fischer: P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede II; SJy Årb 1950, s. 15 ff. (M. Mackeprang); D B L (Knud Fabricius).
- S. 178 *Stednavnestriden*: A. W. Neuber: Der Name Apenrade (1840); SJy Årb 1949, s. 169ff. (Niels Black Hansen); Chr. Paulsen: Samlede mindre Skrifter I, 1857, s. 256-273; Hejmd 1951 15/6 (adressen mod Fischer).
- S. 181 *Liedertafel*: Die Heimat 1928, s. 152; HeimBl NSchl 1945, s. 79 (W. Krüger). — *Folkemødet i Hundeklemmen*: Deutscher Volkskalender für Nordschleswig 1935, s. 39-42, og HeimBl NSchl 1945, s. 79-87 (W. Krüger); SJy Hist IV, s. 288-289 (Knud Fabricius).
- S. 182 *Flagstriden*: Deutscher Volkskalender für Nordschleswig 1936, s. 49-51 (W. Krüger).
- S. 183 *Æ pottemand*: Die Heimat 1930, s. 62-64 (Th. O. Achelis).

Krig og fred

- S. 185 *Jomfru Fanny*: SJy Årb 1964, s. 214-234 (Morten Kamp-hövener). — *Union*: Nat Udv s. 231-232. — *Nicolai Sørensen*: Ap Ublad 27/8 1845.
- S. 186 *Bürgerverein*: Nat Udv, s. 234 f.
- S. 187 *Martsdagene*: SJy Årb 1960, s. 171-211 (G. Japsen). — *Gamborg*: Gamborgs erindringer i »Vort Forsvar« 1891.
- S. 188 *Mødet på Brundlund*: Holger Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen, 1959-61, I, s. 49 f.
- S. 189 *Tømmermændene*, se note til s. 187 (Gamborg).
- S. 190 *Dampskibet Christian VIII*: SJy Årb 1960, s. 202 ff. — *K. W. Garlieb og F. E. Elberling*: RA Regeringskomm. af 3/4 1848 for hertugdømmet Slesvig, sagligt ordnede akter L. nr. 692.
- S. 192 *Henrici*: Nat Udv s. 239 f., *Henrici*: Lebenserinnerungen eines Schleswig-Holsteiners, 1897. — *Schows tilbagekomst*: Nat Udv s. 244 f. — *Rehoff*: Henrici anf. værk s. 20.
- S. 193 *Agent Bruhn*: Frederik Christensen: Ereignisse und Zustände in Apenrade 1848-1850, 1943. — *Frederiksklubben*: M. Michelsen: Fra Frederiksklubbens arkiv 1848-1948, 1948.
- S. 194 *Freia*: Nat Udv s. 253.
- S. 195 *Moltke*: smst.
- S. 196 *Broder Knudsen og magistratens afskedigelse*: H. Hjelholt anf. værk s. 193 ff.
- S. 197 *Kampen mod overretten*: smst. s. 254 ff.
- S. 198 *Den sidste modstand*: smst. s. 274 ff.
- S. 199 ff. *Mellem krigene*: SJy Årb 1935, s. 1-88, 1943, s. 149-202 (G. Japsen).

- S. 199 *Åbenrå*: SJy Årb 1949, s. 169-187 (Niels Black Hansen). — *Sprog*: SJy Årb 1962, s. 155-166 (H. V. Gregersen).
- S. 200 *Byens økonomi*: SJy Årb 1943, s. 194 f. (G. Japsen).
- S. 201 *Slotsgades indlemmelse*: BArk nr. 58. 2.
- S. 202 *Udtørringen af Kilen*: BArk nr. 141b.
- S. 203 *Gadebelysning*: SJy Årb 1943, s. 190-191 (G. Japsen). — *Gader og veje*: smst. s. 183 f.
- S. 204 *Madestien*: Freia 13/3 1852. — *Jernbanen*: SJy Årb 1935, s. 33 f. (G. Japsen).
- S. 205 *Posthuset*: BArk Magistratsprotokol 31/8 1855. — *Postmester Hasselriis*: E. Bodenhoff: Den gamle general IV, 1914, s. 92.
- S. 206 *Toldbod*: RA Wiinstrups privark. XVII: Sager vedr. toldbygninger i Sønderjylland, læg: Åbenrå — *Trafik på havnen*: Sl Min A. XXVII, 79, I nr. 57. — *Fragtmarkeder*: SJy Årb 1935, s. 67 ff. (G. Japsen).
- S. 207 *Skibsbyggeri*: BArk nr. 175c. — *Værfterne*: SJy Årb 1943, s. 149 ff. (G. Japsen).
- S. 209 *Handelsstanden*: Morten Kamphövener: 100 år Åbenrå handelsstand, 1946.
- S. 210 *Brændevinsbrænderier*: BArk Magistratsprotokol 8/11 1850; SJy Årb 1943, s. 186, note 80 (G. Japsen). — *Baiersk øl*: Freia 18/12 1852. — *Symaskine og omvandrende handlende*: Åb Statssk Årskr 1941, s. 19-31 (Elmine Schütt). — *Befolkningen*: SJy Årb 1935, s. 22 f. (G. Japsen).
- S. 211 *Fattigforsorg*: BArk nr. 247a-b og 252d. — *Sygekasse*: Freia 22/3 1860. — *Børnehaver*: Hans H. Worsøe: De danske børneinstitutioner i Åbenrå og deres forgængere, 1963. — *Sparekassen*: Sparekassen, s. 84 ff.
- S. 212 *Det danske sprogs stilling*: H. Hjelholt: Den danske sprogordning og det danske sprogstyre i Slesvig mellem krigene, 1923, s. 25 f. — *Kirke- og skolevæsen*: Sl. Min. 3. dep.: Indberetninger og visitationer I, XVIII, 236a og b. 1. — *Den danske salmesang*: Freia 19/6 1852: Grønning s. 144-147.
- S. 213 *Mormoner*: mundtlig tradition hos deres efterkommere i Amerika meddelt af overass. Holger Jacobsen, Åb.
- S. 215 *Rektorklassen*: Freia 20/10 1859. — *Samtidig memoireforfatter*: E. Bodenhoff anf. værk s. 81 f. — *Navigationsskolen*: SJy Mskr 1962, s. 82 f. (Jens Lampe).
- S. 216 *Dr. Grauer*: RA F. F. Tillisch PrivArk V. D. 3, brev fra amtmand Heltzen 15/2 1851. — *Apothekervæsenet*: A. H. H. Worsaaes erindringer, Kgl. Bibl. Ny kgl. sml. S. 1762 fol. (Delvis refereret af Frode Gribsvad i Festskrift til H. P. Hanssen). Manuskriptet indeholder oplysninger om alle sider af livet i Åbenrå 1851-1872. — *Jürgen Aalhøved og Gustav Krage*: Freia 19/4 1862.
- S. 217 *Kongebesøg*: Freia 14/11 1854. — *Hasselriis' redaktionelle virksomhed*: Freia 28/1 1860. — *De øvrige redaktører*: Hejmd 1/9 1887. — *Comitee for dansk Lærings Fremme*: Jakob Petersen: Danske folkebiblioteker i Sønderjylland i Festskr. til H. P. Hanssen, s. 190 f. — *Frederiksklubben*: SJy

Årb 1930, s. 254. (Brev fra Fr. Fischer).

S. 218 *Musikliv*: Freia 27/10 og 22/11 1859. — *Dansk teateropførelse*: Freia 3/1 og 14/2 1852.

S. 219 *Folkelige forlystelser*: se note til s. 212 (visitatsberetninger).

S. 220 *Juleaften*: Hejmd 23/12 1926.

S. 220 ff. *Året 1864*: SJy Årb 1930, s. 161-222 (Frederik Fischers dagbog 1864) og Bahnsen.

S. 221 *Bürgerverein*: Artikelserie i Der Nordschleswiger apr.-juli 1964: Als der Bürgerverein wieder

zum Kampf antrat af dr. Lorenz Christensen.

S. 222 *Bykommandanten*: Worsaaes erindringer, se note til s. 216.

S. 223 *Freias standsning*: Bahnsen s. 23.

S. 224 *Richardi*: SJy Årb 1930, s. 178 og 206 (Fischer).

S. 225 *Rehhoff*: smst. s. 195-196.

S. 226 *Bahnsens arrestation*: Bahnsen s. 76-77.

S. 227 *Skolesproget*: Bahnsen s. 79-80. — *Madam Cornetts breve*: SJy Årb 1964, s. 147-163 (Holger Jacobsen).

Billedfortegnelse

Troskabsed, underskrevet af borgmester Casper von Saldern, byens rådmænd og deputerede borgere den 15. september 1721. RA	7
Kort fra 1725, der viser vejen fra Åbenrå sydpå langs fjorden. LA	9
Åbenrå, set fra syd 1768. Danske Atlas	16
Bendix Schow, borgmester i Åbenrå fra 1805, død den 19. august 1839. Hist Samf	19
Den tremastede galiot Maria Christina 1765. Efter H. Schlaikier: Apenrader Schiffahrts-Chronik	21
Slotsgade i 1920, set fra sydvest. Foto NatMus	31
Kort over Åbenrå 1769, tegnet af H. Michelsen. Danske Atlas	32
Kirkeskib i Skt. Nikolaj kirke fra Frederik 5.s tid. Foto NatMus	41
Udsigt over Åbenrå fra nord. S. L. Lange fecit 1822. Kgl Bibl	48
Ludolf Conrad Bargum, hovedpræst og provst i Åbenrå 1763-98. Den danske sognepræst, Åbenrå	60
Kolstrup i 1826, tegnet af Christian Andresen. Museet	64
Schwennesens stiftelse i Sønderport 1, bygget 1772. Hist Samf	73
Udsnit af folketællingen fra Åbenrå 1769, familie nr. 213, provst Bargum. LA	75
Peter Tordsens gavlhuis i Slotsgade 29 fra 1770. Hist Samf	83
Vippen på skibbroen. Skibet skal være Cherusker. Museet	89
Brigantinen Industria, bygget i Eckernförde 1783. Efter H. Schlaikier: Apenrader Schiffahrts-Chronik	95
Åbenrå, set fra syd, omkring 1800. Kgl Bibl	99
Kort over jorderne til Jørgensgård ladegård. RA	101
Klejnsmedelavets velkomst. Museet	102
Åbenrå-maleren Jes Jessen. Selvportræt. Privateje	103
Bødkernes »Wahltafel« fra 1752. Museet	104
Skomagernes lavsskrin. Museet	105
Rokoko-kaffekande fra 1773, lavet af guldsmed Hans Petersen Halck i Åbenrå. Museet	106
Bunden af rokoko-kaffekanden fra 1773. Museet	107
Klingbjerg 1 fra 1767. Hist Samf	111
Brundlund slot. Fra Rawerts rejse 1819. Kgl Bibl	113
Kort, tegnet af H. Michelsen, i forbindelse med planer om anlægelse af byens vandledning. RA	115
Dr. A. W. Neuber, fysikus i Åbenrå fra 1811. Hist Samf	117
Udsnit af opmålingskortet til Videnskabernes Selskabs Kort. Opmålingen skete sidst i 1770'erne. Geodætisk Institut	121

Postmestergården i Søndergade 20 fra 1758. Hist Samf	122
Kort fra 1803 over den brolagte vej over Dimenbjerg. RA	123
Udsigt ned over Åbenrå fra vejen over Dimen. Kgl Bibl	128
Konrad Daniel von Blücher, amtmand fra 1802 til 1808. Kgl Bibl ..	129
Storegade 24, et empirehus fra Frederik 6.s tid. Hist Samf	135
Skibet Creole, bygget på Jacob Paulsens skibsværft 1825. Hist Samf	143
Den øverste del af Peter Green-uret på rådhuset	145
Otto Johann Stemann, amtmand 1808-29. Åbenrå amtshus	149
Peter Paulsen, hovedpræst og provst i Åbenrå fra 1811-37. NatMus	155
Johs. Andreas Rehhoff, hovedpræst og provst i Åbenrå fra 1837.	
Hist Samf	157
Fra Rawerts rejse 1819. Billedet har følgende tekst: »En Deel af Hav-	
nen, med Badehusene ved Apenrade«. Kgl Bibl	160
Farvelagt tegning af Frederiksløst og skibbroen fra omkring 1825.	
Museet	161
Åbenrås nye rådhus fra 1830 er bygget af Peter Callesen efter tegning	
af C. F. Hansen. Hist Samf	163
Frederik Fischers redegørelse for bygningen af det nye rådhus. LA	165
Christian Ludvig Tillisch, amtmand over Åbenrå og Løgumkloster	
amter 1830-42. Åbenrå amtshus	171
Borgmester Georg Heinrich Leonhard Schow. Hist Samf	172
Kaptajn Michael Jepsen, født 1790, død 1863. Hist Samf	173
Frederik Fischer i 1869. III. Tidende. Hist Samf	175
Det første nummer af Frederik Fischers »Ugeblad for Aabenraa«	
1840. Hist Samf	177
Overretsadvokat Jacob Guido Theodor Gülich. Hist Samf	179
Borgmester Schows, rådets og de deputeredes underskrifter 1843. LA	181
Christian Stemann, amtmand 1843-48. Åbenrå amtshus	186
Skibsbygmester Jørgen Paulsen, født 1813. Hist Samf	188
Dampskibet »König Christian VIII« i Åbenrå havn 1848. Hist Samf	191
Tyske tropper på Kirkepladsen i Åbenrå under Treårskrigen. Hist	
Samf	193
Maria Margrete Borse, gift med agent Jørgen Bruhn og død 1852.	
Hist Samf	194
Skibsreder, rådmand Jørgen Bruhn, død 1858. Fot. efter maleri i	
privateje	195
Erik Peter Frederik Raben, diakon i Åbenrå 1839-49. Den danske	
sognepræst, Åbenrå	196
Kammerherre E. Heltzen, amtmand i Åbenrå fra 1850-64. Åbenrå	
amtshus	200
Vestergades udmundning i Storetorv omkring 1900. Hist Samf	203
Tegning, der viser Frederik Fischers udsigt fra vinduet mod øst. LA	207
Et Åbenrå-skib under bygning omkring 1870, enten på Rabens værft	
eller Kalvø. Museet	209
Jacob Hansen Holdt, tysk compastor i Åbenrå fra 1850-65. Den dan-	
ske sognepræst, Åbenrå	213
Andreas Peter Martin Leth, dansk præst i Åbenrå fra 1850-63. Den	
danske sognepræst, Åbenrå	215

Åbenrå skyttelavs fane fra 1835. Hist Samf	219
Peter Iver Jul. Lunn, borgmester i Åbenrå fra 1850 til 7. maj 1864. Hist Samf	223
Farver Martin Bahnsen, rådmand 1850, stænderdeputeret 1852. Hist Samf	226

En del af billederne er gengivet efter klicheer i Historisk Samfund for Sønderjyllands store samling af klicheer, der bl. a. stammer fra G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-50, Kaptajn Hans Bruhns Erindringer og en række afhandlinger i Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift. Dette er angivet ved et Hist Samf efter billedets tekst.

Indhold

Tiden 1721 til 1814

Af H. H. Worsøe

Arkivar H. Heilesen havde oprindeligt påtaget sig at skrive dette afsnit, men nåede ikke at afslutte arbejdet før sin bortrejse fra Åbenrå. Hans ufuldendte manuskript og indsamlede materiale blev derefter overtaget af H. H. Worsøe, som har kunnet benytte visse dele af manuskriptet uændret.

Da Åbenrå kom under kongen	5-8
Arvehyldningsakten 5, Byens indre forhold 6.	
Forfatning og styre	9-52
Amtmand og statholder 10, Borgmestre og rådmænd 12, Ny strid om borgmestervalg 13, Den Kamphövener'ske æra 15, Borgmestrene Kanütz, Prehn og Schow 17, Deputeretkollegiet og byens regnskabsvæsen 20, Deputeretkollegiets sammensætning 21, Bykasserer og kæmner 24, Byregnskabet 26, Byens indtægter og udgifter 28, Byens gæld 33, Indkvarteringsregnskabet 34, Byskriveren 35, Byfogeden 37, Retsvæsen 39, Advokater 40, Fiskalembedet og grovere forbrydelser 42, Du må ikke slå ihjel 43, Mordet på skovrider von Bergen 44, Rets tilstanden 47, Bøddel og bytjenere 50.	
Kirke, skole og fattigvæsen	52-72
De kirkelige forhold 52, De ortodokse præster 54, Striden om kirkeregnskaberne 55, Den pietistiske provst 56, Kirketugt 57, Provst Bargum og diakonvalgene 59, Hovedpræst contra provst 60, Latinskolen 62, Skrive- og regneskolen 63, Fattigskolen 64, Skolereformen 1807 65, Fattigvæsen 69, Fattigstiftelser og legater 70.	

Byens befolkning	73-109
Sociale modsætninger 76, De årlige markeder 78, Slots- gade 81, Landhandel 83, Åbenrå 1735 84, Kommerce- kollegiet oprettes 87, Havnen 88, Skibsbyggeri 91, Sø- farten 93, Fiskeri 97, Industri og møller 98, Landbrug 101, Privilegerede erhverv 103, Øvrige erhverv 106.	

By og befolkning	109-130
Offentlige bygninger 110, Brandvæsen 112, Sundheds- forhold og vandforsyning 113, Lægér og kirurger 116, Kloge mænd og koner 118, Apoteket 119, Samfærdsel 120, Officielle festligheder 123, Åbenrå omkring 1800 124, Krigen 1801 126, Krigen 1807-14 128.	

Fra Kielerfreden til Treårskrigen

Af H. V. Gregersen

Fred i landet	130-138
Træk af dagliglivet 132, Klasseskel 133, Fattigdom 133, Byens udseende 134, Gadernes brolægning 137, Anlæg- get af chausséen 138.	

Økonomi og erhverv	139-147
Kriseår 139, Bedring i den økonomiske situation 141, Den oversøiske fragtfart 142, Skibsbyggeriet 144, Hånd- værket og lavstvungen 144, Nye markedsdage og mar- kedshandel 146, Større skatteborgere 147.	

Kirke og skole	147-159
Skolen 148, Skolesproget 148, De forskellige skoleaf- delinger 151, Provst Peter Paulsen 155, Provst Rehhoff 158.	

Søbad og rådhus . . .	159-164
Selskabets likvidation og det nye rådhus 161.	

Politisk uro	165-183
Kommunale opgaver — Hjelmhaverne 167, Forfat- ningsrøret 1830 168, Hans Kopperholdt 168, Politisk og national uro 172, De liberales strid med Georg Schow 173, Fr. Fischer 176, Stednavne-striden 178, Det slesvig- holstenske parti dannes 179, Advokat Güllich 180, »Liedertafel« og mødet i Hundeklemmen 181, Flagstri- den 182, »Æ pottemand« på Søndertorv 183, Dansk- heden vågner 183.	

Krig og fred

Af H. H. Worsøe

Under Treårskrigen	185-199
Revolutionen bryder løs — Martsdagene 187, Under skiftende herrer 190, Under bestyrelseskommissionen 194, Kampen mod overretten og den store udrensning 197, Den sidste modstand knækkes 198.	
Mellem krigene	199-220
Bystyre og økonomi 199, Slotsgades indlemmelse 201, Offentlige arbejder 202, Samfærdsel og søfart 204, Erhvervsforhold 207, Fattigforsorg 211, Kirke og skole 212, Sundhedsvæsen. Dagligliv og fest 215.	
Året 1864	220-227
Atter krigstilstand 220, Fortyskningen sætter ind 222, Den endelige afgørelse 225.	
Noter og henvisninger	229-239
Billedfortegnelse	241-243